

1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
А. Сағиқызы (бас редактордың
орынбасары)
Ш.Е. Джаманбалаева
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шәукенова
Ш.М. Жандосова
А.Алтайқызы
Л.Н. Токтарбекова (жауапты хатшы)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный
редактор)
А. Сағиқызы (зам. главного
редактора)
Ш.Е. Джаманбалаева
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
Ш.М. Жандосова
А.Алтайқызы
Л.Н. Токтарбекова (отв. секретарь)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

ISSN 1999-5849 (Print)
ISSN 2959-7544 (Online)

**ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ**

Адам әлемі

**ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-
ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ**

1 (103)·2025

**Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет**

Зияуддин Сардар (Ұлыбритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Аматаякул Супаквади (Таиланд, Италия)
Лекторский В.А. (Ресей)
Кенан Гюрсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)
Бюлент Шенай (Түркия)

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28
<https://adamalemijournal.com>

© Filosofia, saiasattanu және dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28
<https://adamalemijournal.com>

*Классикалық және постклассикалық емес дискурстағы философиялық мәселелер *
Философские проблемы в классическом и постнеклассическом дискурсах*

Нұрмұратов С.Е., Кемельбеков Қ.Б. АДАМНЫҢ ТҰЛФАЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫ: ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ АСПЕКТІЛЕР	3
Джаркинбаев Е.Е., Апашов С.Б. ГЕГЕЛЬ ЖӘНЕ ТАРИХНАМАНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ	13
Duysen N.B., Balapashev B.S., Sibel Kibar Kavus. FALSAFIC WORLDVIEW OF THE KAZAKH COMMUNITY	22
Mergaliyeva A.Zh., Karsembayeva A.S. COMPARATIVE-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF STATE SECURITY FUNCTIONS: FROM EARLY CITY-STATES TO MODERN NATION-STATES	31
Танкиш Н.П., Тұмашбай Т. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ	38

*Саясат және қоғам * Политика и общество*

Жандосова Ш.М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМДЫҚ САНАНЫҢ РАДИКАЛДАНУЫ: СЕБЕПТЕРІ, КӨРІНІСТЕРІ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ	49
Кадыржанов Р., Туякбаев Т.С. ГРАЖДАНСКИЕ И ЭТНОНАЦИОНАЛЬНЫЕ ВОСПРИЯТИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ВОЗДЕЙСТВИЙ НА МАССОВОЕ СОЗНАНИЕ КАЗАХСТАНА	59
Zhumatay G.B., Yskak A.S. AN ANALYSIS OF FRANTZ FANON'S DISCOURSES ON COLONIALISM, DECOLONIZATION AND COLONIALITY	70
Iskindirova Zh.Zh., Nechayeva Y.L., Dronzina T.A., Tursynbek A. EDUCATIONAL POLICY AND GENDER EQUALITY: ANALYZING BARRIERS TO FEMALE EDUCATIONAL LEADERSHIP	80
Сихимбаева Д.А., Токтаров Е.Б., Жанабаева Д.М. ИСЛАМ И ПОЛИТИКА НАЦИОНАЛЬНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫЙ ПЕРИОД: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ	90
Нахбаева Г.С., Нуртазина Р.А., Кайдарова А.С. ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ВУЗОВ В КАЗАХСТАНЕ: РЕЗУЛЬТАТЫ ГЛУБИННЫХ ИНТЕРВЬЮ С ЭКСПЕРТАМИ	101

*Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер *
Религиоведческие и исламоведческие исследования*

Сақбаева А.Қ., Байтенова Н.Ж. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МҰСЫЛМАН ӘЙЕЛДЕРДІҢ ДІНИ РАДИКАЛДЫ АҒЫМДАРҒА КІРУДЕГІ СЕБЕП-САЛДАР	113
Нәби Ә.Ж., Абжалов С.У., Туленова С.М., Аташ Б.М. РАБҒУЗИДІҢ ДІНИ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ «ТОПЫРАҚ» ҰҒЫМЫНЫҢ МИСТИКАЛЫҚ-МИФОЛОГИЯЛЫҚ КОНЦЕПТ РЕТІНДЕ НЕГІЗДЕЛУІ	125
Azhimov B.I., Borbassova K.M., Amankul T., Nurzat M. PRINCIPLES OF PERFECT HUMAN IN NAKSHBANDIYA TARIQA AND LEVEL OF THEIR PROPAGANDA IN INTERNET	139
Toktarbekova L.N., Buribekov O.S. THE ROLE AND IMPACT OF MUSLIM WOMEN IN POLITICAL AND SOCIAL LIFE: HISTORICAL BACKGROUND AND CONTEMPORARY ACHIEVEMENTS	149
Әкімханов А.Б., Жәненұлы Ә., Бағашаров Қ.С., Оқан С. ДЕОБАНД МЕКТЕБІНІҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ МАТУРИДИ МЕКТЕБІМЕН БАЙЛАНЫСЫ	159
Касабекова Е.К., Калкаева Н.Б., Курбаншоев И.Д. РОЛЬ РЕЛИГИИ В ДУХОВНОМ МИРЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА	169

*Мерейтойлар. Мезгілдер. Оқиғалар * Юбилеи. Даты. События*

Памяти Ученого и Философа – Сартаевой Раушан Султановны (1959-2025)	179
---	-----

АДАМНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫ: ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ АСПЕКТІЛЕР*

¹С.Е. Нұрмұратов, ²Қ.Б. Кемельбеков

АҢДАТПА

Авторлар ғылыми мақалада адамның тұлғалық қалыптасуы мәселесін қазіргі қазақстандық қоғамдағы нақты әлеуметтік және рухани үдерістермен байланыстыра отырып зерделейді және құбылыстың философиялық және дүниетанымдық аспектілерін қарастырады. Авторлар мәселені зерделеу барысында философиялық-әлеуметтанулық әдіснамамен қатар пәнаралық тәсілді қолданады. Заманауи кезеңдегі саяси көзқарастармен бірге авторлар руханияттың өзгеруін, дәстүрлі және инновациялық дүниетанымдық ұстанымдардың өзара астасуын талдайды. Заманауи тұлға цифрлық бірегейлігін қалыптастыруға ұмтылады және оның тұлғалық өзін-өзі тануы жаңаша дүниетанымдық парадигмаларға негізделеді. Сонымен бірге, ғылыми мақалада когнитивтік бетбұрыс жағдайындағы мәдени және рухани таңдаулардың маңыздылығы көрсетіліп, оның дүниетанымдық перспективалары көрсетіледі.

Түйін сөздер: адам, бірегейлік, заманауи әлем, дәстүр, дүниетанымдық жүйе, көзқарас, мәдениет, руханият, тұлға, философия.

¹ ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

² Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Нұрмұратов С.Е.,
s.nurmuratov@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Нұрмұратов С.Е.,
Кемельбеков Қ.Б. Адамның
тұлғалық қалыптасуы:
дүниетанымдық аспектілер
// Адам әлемі. – 2025.
– №1 (103). – Б. 3-12.

Личностное становление человека: мировоззренческие аспекты

Аннотация. В научной статье авторы рассматривают философские и мировоззренческие аспекты феномена, связывая проблему формирования личности человека со специфическими социальными и духовными процессами в современном казахстанском обществе. При изучении проблемы авторы используют междисциплинарный подход, философскую и социологическую методологию. Наряду с политическими взглядами в современный период авторы анализируют изменения духовности, переплетение традиционных и инновационных мировоззрений. Современный человек стремится сформировать цифровую идентичность, а его личностное самосознание базируется на новых мировоззренческих парадигмах. При этом в научной статье показана значимость культурно-духовного выбора в контексте когнитивных изменений в современном обществе, обозначены его мировоззренческие перспективы.

Ключевые слова: человек, идентичность, современный мир, традиция, мировоззренческая система, точка зрения, культура, духовность, личность, философия

Personal Development of a Person: Ideological Aspects

Abstract. In the scientific article, the authors consider the worldview aspects of the phenomenon, linking the problem of human personality formation with specific social and spiritual processes in modern Kazakhstani society. In studying the problem, the authors use an interdisciplinary approach, along with philosophical and sociological methodology. Along with political views in the modern period, the authors analyze the changes in spirituality, the interweaving of traditional and innovative worldviews.

The modern person strives to form a digital identity, and his personal self-awareness is based on new worldview paradigms. At the same time, the scientific article shows the importance of cultural and spiritual choices in the context of cognitive change, and its worldview perspectives are indicated.

Key words: Man, Identity, Modern World, Tradition, Worldview System, Point of View, Culture, Spirituality, Personality, Philosophy.

Kіpіcne

Заманауи кезеңде философияда негізінен тұлғаның екі негізгі ұғымдық қырларын қарастырады: біріншіден, тұлға адамның әлеуметтегі, тарихтағы функционалдық (рөлдік) сипаттамасы ретінде қабылданады және екіншіден, тұлға оның маңызды дүниетанымдық сипаты ретінде танылады. Бірінші ұстаным бойынша адамның әлеуметтік қызметі мен әрекеттері негізінен қарастырылады және нақты шындықтағы атқаратын әлеуметтік рөлі ұғымына негізделген түсініктерді құрайды. Жалпы бұл екі зерттеу бағдары адам болмысының тұлғалық болмысына назар аударғандықтан зерделеу барысында бір-бірімен астасып жатады.

Адам тұлғасының құбылыстық тұрғыдағы құрылымдық сипаты мен терең мазмұндық астарларын түсінудің біршама қиындықтары бар екені анық. Әсіресе, зерделеу барысында философиялық-дүниетанымдық аспектілердің маңыздылығына қарамастан, бір қарағанда танымдық бағалаулар адамның ішкі, терең әлемін ашуға, оның тек маңызды қасиеттері мен мінез-құлқын толықтай ашып беруге мүмкіндіктер бермейді. Өйткені, когнитивтік өлшемдер адам болмысының оның ішінде оның сипаттамасы болатын тұлғалық деңгейді толыққанды қамти алмайды деген түсініктер зерттеушілер арасында кездеседі [1]. Сондықтан мақалада зерттеу нысанына барынша пәнаралық сипатта талдаулар жасау әдіснамалық тұрғыда тиімді деп көзделіп отыр. Адам тек зердені ғана қамтымаған құбылыс екені анық. Оның ерекше рухани қырлары бар екенін ескеруге тиістіміз.

Руханилық адам болмысының негізгі іргетасы

Руханилықтың критерийлері қандай? Руханияттың сапасы жеке адамға қатысты тек бір ғана нәрсемен анықталады – ол адамның санасы мен жүрегіне

тиетін кез келген соққыны оңай және сүйіспеншілікпен қарсы алу қабілетіңіз жоғары болса, онда руханилық тұлғада басымдық танытқанын білдіреді. Егер сізде бұл қабілет аз болса және сіз көршілеріңізге барынша наразылық білдірсеңіз, онда бұл өте үлкен әлсіздік туралы, әлі сіздің нақты адам болуды әлі үйренбегеніңіз туралы айтады. Ұлы Абай «Адам бол!» деп бекер айтпаған [2]. Өйткені, енді жер бетінде өзін көрсетуі керек нағыз адам - бұл оған үлкен қайғы әкелетін адам туралы тіпті жаман ойлауға қабілетсіз адам. Бұл процесс Кемел Рухты түсінуде ғана мүмкін. Қазіргі адамға басқа жол жоқ шығар. Қазіргі жағдайда барлық елдердің барлық келешегі зор адамдары жер бетіндегі өмірді құру және сақтау жолында бірігуі керек. Бұл қазіргі әлемдік дағдарыс үдерісінен шығудың өзіндік бір жолы, планеталық масштабтағы ауқымды қақтығыстарды жеңу жолы.

Адам көп деңгейлі шындықта өмір сүреді, онда оның болмысын және қоршаған әлемді құндылық негізінде түсіну процесі жүреді. Бұл позициядан руханилық (құндылықтық-адамгершілік қатынастың ең жоғарғы формасы) сыртқы болмыстың ғаламын жеке адамның ішкі әлеміне этикалық негізде аудару қабілеті болып саналады, сол ішкі дүниені жасау қабілеті, соның арқасында тұлғаның өзіндік ерекшелігі, оның үнемі өзгеріп отыратын жағдайларға қатаң тәуелділіктен босатылуы жүзеге асырылады. Руханилық ерекше құбылыс ретінде, түптеп келгенде, өзіндік мәнді космогонияға, дүние бейнесінің жеке адамның моральдық заңымен үйлесуіне әкеледі.

Еліміздің ұлттық философиясының қалыптасуы мен дамуы адам және тұлға мәселесін қазіргі заман логикасын сәйкес қарастыру үшін аса маңызды құбылыс. Кез келген заманауи кезеңдегі ұлттық философиялық жүйесі жалпы адамзаттың ғасырлар бойы қордалаған рухани дүниесінен сусындайтыны анық және әрбір қауымдастық өзінің рухани болмысын-

да жинақтаған этникалық философиялық пайымдауларына да сүйенеді. Сөйтіп, бұл күрделі мәдени-әлеуметтік, шығармашылық үдерісте зияткерлік дәстүрлер мен құндылықтарға негізделген даналық үлгілері шешуші рөл атқарады. Қазіргі заманауи кезеңде тәуелсіздіктің арқасында қазақ халқының тарихи эволюциясында қалыптасқан өзіндік этнофилософиясы біртұтас Қазақстанның ұлттық философиясының өзегін құрай бастады. Ал тұлғаның қалыптасуы мәселесі осы танымдық жүйеде көрнекті орын алады.

Еліміздің тарихи қалыптасқан рухани әлемі өткен кеңестік кезеңде маркстік философияның басымдығының аясында өрбігені белгілі, енді заманауи қайта түлеу кезеңінде жаңаша сипаттағы ұлттық философияның жүйесін қалыптастырудың жолына бет бұрғанымыз белгілі. Әрине, кез келген философиялық жүйе қысқа уақытта жылдам жасала салмайды. Ол үшін кәсіби философтарымыз сыни ойлаудың әдіснамасын қолдана отырып қазіргі кезеңдегі жаңа талаптарға сай пәрменді ғылыми ізденістер жолында болуы тиіс. Жалпы терең тамырлы даналық үлгілері өзіндік пәрменді дамудың қажетті қозғаушы күшіне айналып қана қоймай, әрбір жеке адамның дербес дүниетанымының, рухани әлемінің қалыптасуына ықпалын тигізіп отырады. Философияда үнемі айтылатын өзара байланыс пен дамудың әрбір сәті қоғамдық прогресс барысында үнемі іштей астаып жатады, одан тыс қалған құбылыстар құлдырайды, ішкі қайшылықтарға түседі және нәтижесінде дағдарысқа ұшырайды. Сондықтан өзінің шынайы рухани келбетін, маңызды құндылықтарын жоғалтқан ел де, мемлекет те, жеке адам да жасампаз даму жолында болмайды.

Қазіргі уақытта әлемде цифрлі технологияға, ақпараттар ағынына арқа сүйеген жаңа заманның тарихи кезеңі келді және ол өзімен бірге көптеген рухани, әлеуметтік, мәдени, экономикалық мәселелер топтамасын әкелді. Ол өз кезегінде жаңа сипаттағы тұлғаның қалыптасуын талап етеді. Міне осындай жағдаятта заманның қайшылықты тұстарын айқындау, дағдарыстардан тиімді шығу жолдарын табу гуманитарлық сала

мамандары үшін қасиетті парыз екені даусыз. Тұлғаның өзіндік философиялық, психологиялық және әлеуметтанулық қырлары мен түрлері бар:

1. Қоғамдағы дәстүрлі құндылықтарды қолдаушылар. Олар негізінен рухани парыз, қоғамдық тәртіп, заңға тікелей бағыну ұстанымдарына бағдарланған адамдар және сонымен қатар тұлғаның бұл түрінде шығармашылық көкжиегі, өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылу, тәуелсіздік сияқты қасиеттердің көріністері салыстырмалы төмен деңгейде көрініс бере тні байқалады. Бірақ олар әлеуметтегі тұрақтылықты сақтауға, рухани мұраны игеруге үлкен үлес қосады.

2. Идеалистік типтегі белсенді азаматтар, алдыңғыларға керісінше, дәстүрлі нормаларға, тәуелсіздік пен билікті мойындай қоймауға және кез келген жағдайда өзін-өзі дамытуға ұмтылатын жандар және олар оқиғалар мен құбылыстарға сыни көз-қарастарымен ерекшеленеді.

3. Депрессиялық сипаттағы көңілсіз тұлғалар. Олар песимистік дүниетанымды таңдайды, ешнірсеге көңілі толмайды және өздеріне берілетін бағалаулардың төмендігімен, перманентті депрессияларымен, денсаулығының нашарлығымен және өмір ағынынан шығып қалғандай сезіммен өмір сүретін қасиеттерімен айрықшалаанады.

4. Реалистер тобына жататындар. Бұл тұлғалар өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылады және дамыған борыш пен жауапкершілік сезімімен, салауатты скептицизмді өзін-өзі тәртіппен және өзін-өзі бақылаумен біріктіретін жандар. Олардың юморға жақындығы болашаққа оптимизммен қарауға негіз болады. Жүрген орталарын қанаттандыра алады.

5. Гедонистік ұстанымды басшылыққа алатын адамдар, олар өз іс-әрекеттерінде ең алдымен, «осы жерде және қазір» деген қағидатқа сүйеніп, өмірдің әрбір сәтінен барынша ләззат алуға ұмтылады және «өмірдің ләззатына» ұмтылу, ең алдымен, тұтынушылардың тілектерін қанағаттандыру формасында көрініс береді. Бұл тұлғалар бұқаралық мәдениеттің құндылықтарымен тоқмейілісін жандар деуге болады.

Сонымен заманауи кезеңде технологиялық дамумен бірге адам мен қоғамның рухани дүниесі бірте-бірте демократиялана бастауда, яғни ойлау еркіндігінің ұстындары қоғамның бұқаралық санасына еңдеуде. Үміт үзіліп, тарихта мәңгіге жабылған шығар, енді олар Ақиқат әлемінен орын теппес деген тарихтың кейбір «ақ таңдақтары» қазіргі уақытта бірте-бірте ғылыми кеңістікте мамандар үшін ізденістер ауқымы, ғылыми нысаны ретінде күн санап ашылу үстінде. Ғылыми танымның демократиялануы маңызды мәселе. Бұқара халықтың зияткерлік әлеуетінен бастау алған шынайы рухани күштердің, тарихи деректердің еркіндікке шығу кереметін, яғни басқаша айтқанда, халық рухының шабыттана асқақтауын қазіргі заманда өз көзімізбен көріп, оның куәсі болып отырмыз. Бұл құбылыстар шын мәнінде қазіргі тарихи кезеңнің ерекше дәуірлік, шынайы тарихи сипаттамасы. Бірақ бұл тарихта көп қиындық көрген халқымыздың рухани жаңғыруының бастамасы ғана. Бұл рухани кемелденуді жүзеге асыратын тек тұлғалар.

Егер шынайы философияның өлшемі ретінде тек батыстық модель алынатын болса, онда оған ұқсамайтын, сәйкес келмейтін барлық ұлттық сипаттағы дүниетанымдық жүйелер мойындалмайды және өзіндік іргелі мағынасы бар даналық үлгісі - «Философия» деген құбылыстан алыстап кетеміз. Философияның әралауынды, көпқырлы сипатының көріністерін мойындамайтын уақыт келді. Әлемдегі көп қырлы үдерістерді рухани игеруде өзіндік жасанды шектеулер болмауы тиіс, демек дүниені рационалды зерделеу маңызды, бірақ танымның бұл нұсқасын абсолюттеуге болмайды. Философиялық үлгі дамып, байып отырады. философиясы қалыптаспаған елдің руханияты кедей екені анық.

Қазіргі кезеңдегі технологиялық және ақпараттық ағындар заманында көрініс беріп отырған жақсы да теріс мағынала да үрдістер Жер бетіндегі барлық халықтардың тағдырына тікелей қатысты екені белгілі. Жетекші ұлт ретіндегі қазақтар да мен әртүрлі этнос өкілдерінен

құралған жалпы тұтастай алғандағы қазақстандықтар да сол әлемдік тұтас дүниенің бір құрамдас бөлігі. Осыған орай қазақстандықтардың тағдыры абстрактілі мәселе емес, ол негізінен халықтың әрбір өкілінің бақытты болуға ұмтылатын өмірімен, руханиятымен, дүниетанымымен астасып жатады. Демек, әрбір тұлғаның өмірінің мағынаға толы болуы үшін тек қана әлеуметтік-экономикалық ахуалды жетілдіру аздық етеді, сонымен бірге халықтың ғасырлар бойы қордалаған даналыққа толы рухани байлығын игеруі орынды. Осындай сәтте тәуелсіздіктің құндылығы барынша асқақтай түседі. Әсіресе, егемендік ел болу үшін ел бірлігінің маңызы зор. Оны жан-жақты зерделеу гуманитарлық саладағы, руханияттағы тұлғаның рөлін айқындаумен астасып жатады.

Ғұламалардың даналығы рухтың жайкүйін баяндаудың озық үлгілері болып табылады. Әл-Фарабидің «қайырымды қаланың тұрғындарына» арнаған трактаты замандастарымызға «Адам өзгерсе ғана заман да өзгереді, білім мен тәрбие нақтыланса ғана жалпы қоғам да сапалы деңгейге көтеріледі» деп тұрғандай әсер қалдырады [3]. Әл-Фарабидің адам руханилығының әр түрлі қырлары жайлы ілімін заманауи тұрғыдан түсіну және оның идеяларын тұлғаны пайымдау тұрғысынан қолдану замандастарымыз үшін маңызды міндет. Қазіргі кезеңде жиі айтыла бастаған практикалық философия осы жерде өзектене түседі. Жалпы философияның тұлғалық келбетін анықтайтын «Тұлға философиясы» деген атпен өрбіген саласын отанымыздың белгілі философы Н.К. Сейтахметов дамытқанын атап өткен жөн [4].

Әрине, адам өзгеруі үшін қоғамың жалпы рухани бағыты оңды және барынша ұтымды және тиімді болуы тиіс. Дамудың прогрессивті жолын таңдаған қоғамдарда экологиялық үйлесімділікті орнатуға ұмтылатын жасылдар қоғамы құрылып, терроризмге қарсы белсенді іс-әрекеттер жасалып, гуманизм қағидаттары жаппай насихатталып жатқанда біз қауымдастықтар өмірінде руханилықтың, адамгершіліктің ұшқындарының жоғалмағанындығына,

болашаққа деген үміттің үзілмегендігіне куә боламыз. Қазақстандық философия өкілдері гуманизм қағидаттарының Еуразиялық кеңістікте толық бағымдық танытқандығын, рухани құндылықтардың оңды бағаланғанын қалайды және әлеуметтік дүниенің рухани тұтқасы - адам өмірінің сапасын, қоғамдағы қатынастардың үйлесімділігін арттыруда екендігіне толық сеніммен қарайтыны анық. Бұл мәселелер жөнінде түсініктер 2024 жылы Рим қаласында өткен Дүниежүзілік философиялық конгресте кеңінен талқыланды.

Қоғамдағы руханилықты құрметтеу және оған ғылыми, философиялық дәйектеумен беру арқылы әлеуметтік ортада шынайы үйлесімді қатынастарды орнатамыз. Ал, керісінше, егер әлеуметте негізінен қара күшке, зорлыққа, алдау-арбауға арқа сүйеген қауымдастықтарда әдетте тарихи тәжірибе көрсеткендей үлкен дағдарысты, зұлматты жағдайлар орын алады, тұлғаның қалыптасуы қыспаққа түседі. Мәселен, тоталитарлық сипаттағы мемлекеттерде руханият өзінің шынайы табиғи-тарихи, жасампаз қызметінің түрін өзгертіп, бұрмалап, барынша үстірттенген кейіпте көрініс береді. Сондықтан қазіргі заманауи кезеңде адамзаттың барлығы жаңаша сипаттағы рухани құндылықтар әлеміне бет бұруы шарт. Тіпті, табиғаттағы апаттар, соңғы кезде жиеленіп кеткен экологиялық дисбаланстар адамның рухани болмысындағы кілтипандармен астасып жататындығы туралы тұжырымдар жиі айтыла бастады.

Ұлттық рухани кемелденуі және тарихи тұлғалар миссиясы

Әрбір ұлттық мәдениет өзінің дамуында руханият дүниесіне сүйенеді. Әлемдегі басқа ұлттар мен ұлыстар сияқты қазақ халқының көп ғасырлық тарихында даналықтың озық үлгісі боларлық әлемді танып-білудің, зерделеудің өзіндік сипаттамалары, түркілік ерекшеліктерді танытатын философиялық ойлар мен тұжырымдар жеткілікті болғаны белгілі және оларды өзектендіріп отырған ойшылдар, яғни тарихи тұлғалар болғанын атап өтеміз. Мәселе сол рухани инжу-

маржандардың тасымалдаушылардың қадірін біліп, құндылықтардың қай-мағын бұзбай қазіргі жаһандану заманында жүйелі түрде жинақтап алуда және оны әрбір жаңадан келетін жас ұрпаққа рухани сабақтастықпен жүйелі түрде бере білуде болып отыр. Міне сонда ғана қоғамда жас буынның арасынан жаңа тарихи тұлғалардың көрініс беруіне айтарлықтай негіздер қалыптастырылады.

Осы жауапты істі абыроймен жүзеге асырған жағдайда ғана еліміздің Еуразиялық кеңістіктегі өзіндік ерекшелігі бар халық ретіндегі мәртебесі өседі, басқа халықтар алдындағы құрметіміз асқақтайды. Өйткені, өзінің тарихта қордалаған маңызды рухани құндылықтарын ыдыратып алмай, ерекше құрметтеген, аялаған, өрбіткен ел ғана және оған жаңа заманда өзіндік жаңғырту бедерлерін, келбетін бере білген халық ғана адамзаттың өркениеттік аренасында шынайы және лайықты бағалануға ие болатыны сөзсіз. Бұл рухани кемелденудің өзіндік бұлжымас аксиомасы. Рухани сабақтастықпен берілетін біліммен қатар тәрбие де маңызды. Сонымен қатар тұлғаны жан-жақты сипаттамасын беру үшін ұлттық менталитеттің бір қырын анықтайтын саяси дәстүрлердің маңызын өзектендіріп отырған орынды. Сонда ғана қоғамдағы дүниетанымдық жүйенің бағдарын анықтайтын саяси сабақтастық туралы айтуға болады [5].

Рухани жетістіктеріміз бен осал жерлеріміз философиялық тұрғыда пайымдалып отырылғаны абзал. Тарихи тұлғалардың дүниетанымдық жүйелеріне, көзқарастарына, іс-әрекеттеріне объективті бағалаулар берілгені жөнді. Зияткерлік рухани байлықтан сусындауға деген сұраныс, қажеттіліктер бар екені рас, бірақ жекелеген зиялылардың белсенділігімен сұраныстар толығымен қанағаттандырыла алмайды. Оның үстіне философиялық ойлау тарихына деген көзқарас тарихтың жаңа кезеңінде жаңаша ұстанымдармен толығады, көптеген жағдаяттар сыни талдаудан өткізіледі. Сондықтан жаңаша әдіснамаларды, деректерді қолдана отырып, сыни ойлаудың көмегімен жас ұрпаққа ұсынылатын ғылыми әдебиеттерді үнемі жаңғыртып отырған абзал.

Тарихи тұлғаларға бағалаулар берілгенде оларды асыра мақтап, мифтендіріп жіберген орынсыз.

Халқымыз адамзат тарихында моральдік-этикалық қалыптарды өзінің дүниетанымына негізгі арқау еткен этностардың қатарына жатады. Бұл жағынан алғанда сан ғасырлық дәстүрлі тарихы бар Шығыстың даналығын қордалаған көптеген халықтардың құндылықтық бағдарларымен біршама ұқсас етеді. Әрбір халық өзінің әлеуметтік тіршілігіндегі онтологиялық тіректі рухани дүниенің әр қилы салаларынан іздейді. Мәселен, әлемдік руханият тарихина көз жіберсек, онда нігізінен алғанда жапондар эстетикадан, римдіктер құқықтан, гректер философиядан, парсылар поэзиядан, түркілер этикадан рухани іргетастарды тапқандай әсер қалдырады. Ал енді басқа әлеуметтің маңызды салалары этностың қоғамдық санасын тұтастандыра құраушы рухани элементтер іспетті. Шын мәнінде жалпы өмірдің терең құпиялы мәнін философиялық тұрғыда аша түсу үшін алдымен қауымдастық өзін-өзі тану бағытында батыл қадамдар жасауы тиіс, сонда адам болмысының астарлары айқындала түседі.

Жалпы, Шығыстың бай философиялық және әлеуметтік ойы, оның ішінде қазақ халқының философиялық-дүниетанымдық ойы Батыстағыдай қалыптасқан жүйелерде емес, поэзияда, фольклорда, ауыз әдебиетінде, мифологияда, мақал-мәтелдерде, қанатты сөздерде екені белгілі. Адам мен әлемнің арақатынасын, адамның өзін-өзі тануы, сөйтіп өзін басқаға танытуы, тұлғаның өмірдегі орны мен рөлін философиялық және этикалық тұрғыдан жан-жақты зерделеуге айрықша мән беру қазақ философиясының ерекше сипаты болып табылады. Бұл тұрғыдан келгенде қазақ философиясы – шығыстық философиядағы, ең алдымен, толық, рухани жағынан жетілген адам болу рухын қастерлеу мен зерделеу дәстүрін жалғастыра отырып, оны өзіндік мазмұнмен байытқан халықтық философия.

Тұлға ретінде адам үнемі қалыптасып отыратын ерекше рухани құбылыс. Адам өмірлік іс-әрекеттерін тек ой еңбегімен ғана емес, ол рухани сезімдерін қолданып

жасайды және әлеуметтік қатынастарды қажет ететін субъект. Адамның негізгі ерекше қасиеті – оның дүниетанымының болуы. Осы қасиет руханияттың жоғары деңгейіне көтерілген адамның артықшылығын білдіреді. Дүниетанымның қалыптасуымен бір мезгілде жеке тұлғаның мінезі де, сезім әлемі де, менталитеті де қалыптасады – олар жүйелене келе әлеуметтік әрекет формаларын тұрақтандыратын адамның психологиялық өзегі болып келеді. Жеке адам өзінің тұрақты сенімділігіне, даралылығына таныммен қатар мінездің қалыптасуында ие болады.

Қомақты, іргелі мінезге өзінің іс-әрекеті арқылы үлкен мақсаттарға қол жеткізетін, объективті, ұтымды негізделген және әлеуметтік маңызы бар мұраттардың талаптарына жауап беретін, басқаларға идеялық және әрекеттік бағдарлам қызметін атқаратын адамдар ие болады. Оларды басқаша айтқанда тарихи тұлғалар деп атаймыз. Егер адамның мінезі объективтілігін жоғалтып, кездейсоқ, ұсақ, бос және жалған мақсаттарға бөлінсе, онда ол қиыңдылыққа айналып, деформацияланған субъективті болады. Қиыңдылық әлеуметтегі нағыз кейіпкер емес, оған пародия ғана. Адамның басқалармен қарым-қатынас жасауына кедергі жасау арқылы ол бұзушы күшке ие болады. Баққаша айтқанда бұндай жеке азаматтың өмірдегі қадамдары нағыз бақытсыздықтың белгісі.

Тұлғаның ерекше маңызды қасиеттерінің қатарына оның адамгершілігі жатады. Тек жоғары моральдік және терең интеллектуалды адамдар ғана өздерінің «тұлғалықпен шеңбермен шектелмеген» санасынан, яғни «Меннің» ішкі мағынасы айтқан Ақиқатқа сәйкес келетін нәрсені жасай алмауынан өткір трагедия сезімін бастан кешіреді. Демек, тұлға – адамның біртұтас құбылыс екендігінің өлшемі; ішкі тұтастықты қалыптастырмаған тұлға болмайды; Адамда тек біртұтас және ортақ нәрсені ғана емес, сонымен қатар бірегей және түпнұсқаны көру маңызды. Тұлғаның тарихи және әлеуметтік мәнін терең түсіну оны тек әлеуметтік емес, сонымен қатар жеке дара түпнұсқа болмыс ретінде қарастыруды қамту

керек. Бірақ сонымен бірге тұлға – бұл бірін-шіден, өзінің тұқымдық жолмен беріл-ген ерекшеліктерімен, екіншіден, өзі тәрбиеленетін микроортаның ерекше жағдайларымен байланысты ерекше құбылыс. Тектілік туралы сөз қозғанда осы тұқымдық жолмен сабақтастықпен берілген қасиеттерді жоққа шығармауымыз керек.

**Әділеттілік пен адалдық
парадигмаларының заманауи
кезеңдегі маңыздылығы**

Қазіргі уақытта гуманитарлық салалардың білікті мамандарының белсенділігі заманауи үдерісінде шешуші рөл атқарып отырғаны белгілі. Еліміздің бұқаралық ақпарат құралдарында, көптеген еңбек ұжымдарында «Әділетті қоғам мен адал адам» концептілерінің маңызы мен мәнінің талқылануы көпшіліктің бұл құбылысты жете түсінуіне, соған сәйкес өзінің саласында, өңірінде шешімді қадамдар жасауына негіз болады. Халықтың бұқаралық санасында этикалық категориялардың беки түсуі барлық жерлерде маңызды және кешенді үдерістерге серпін береді. Әділеттіліктің дүниетанымдық маңызына тоқталатын болсақ, онда тұлғалық және ұжымдық жауапкершілік мәселесін айналып өтуге болмайды. Қазіргі еліміздегі тарихи ахуалда әрбір азаматымыздың өзіне қойған жоғарғы талабы, кәсіби біліктілігі мен жаңашылдыққа бейімділігі әлеуметтік прогресс пен жасампаздық жолында болуымыздың қайнар көзі екені анық. Әруақытта рухани бірлік пен жасампаз білімнің, рухани кемелдену қызметінің арқасында өркениетті, азаматтық құқықты қорғайтын қоғамды қалыптастыру барлығынан қымбат.

Қазақстан қоғамын әділеттілік парадигмасы тұрғысынан жаңғыртудың мәдени және құндылықтық негіздерін, оның жаңа цифрлық жағдайдағы тұрақты дамуын ғылыми негіздеу еліміздің ғалымдарының алдындағы абыройлы міндет. Қазақстанның мәдени-құндылықтық парадигмасын және оның рухани-адамгершіліктік дамуын зерттеулерге баса назар аударылып, оларға

ғылыми талдаулар жасалуы тиіс. Сонда ғана қазақстандық қоғамды, оның қоғамдық санасын жаңғырту жөніндегі іргелі мемлекеттік міндеттерді шешуге және ұлттық кодқа, мәдениет пен құндылықтардың үздік дәстүрлеріне сүйенетін және жаңа жағдайда күшті және бәсекеге қабілетті болуға мүмкіндігі бар ұлттың жаңа сапасын қалыптастыруға бағытталған қадамдар жасалады. Тәуелсіздіктің маңыздылығы да осы жерде қажет [6].

Кезінде ортағасырлық мұсылмандық сипаттағы рухани ізденістер адам табиғаты туралы көптеген тұжырымдарын өрнектегені белгілі. Қазіргі еліміздегі діни ахуалға қатысты бұл жағдаятты білген орынды [7]. Жалпы тарихтың қалыптасуында диалогтық қатынастар маңызды рөл атқарғанын атап өткен жөн. Тарих қойнауында қалыптасқан діндарлық пен зайырлылық арасындағы өзара қатынастар тұлғалардың қалыптасуына әсер етіп отырғанын зерттеушілер ескертіп жүр. Бұл жерде рухани дәстүр мәеелесі маңызды екені анық. Тұлғалық қалыптасуда Еуразиялық кеңістікте, оның ішінде Ұлы Дала өңірінде этикалық қағидаттардың этностардың руханиятында маңызды рөл атқарғанын байқаймыз. Сондықтан Шығыс менталитеті үшін нағыз тұлға мораль философиясын мойындаудан, және дамытудан басталады.

Жаңаша тұрғыдан ғылыммен айналысуды ұйымдастыру біздің ұлттық ғылымымыз бен мәдениетімізді заманауи кезеңге сәйкес жаңғыртады. Адамды кемелдендіретін рухани түлеу үдерістеріне лайықты үн қосып, жаңа заман алып келген қайшылықтар мен қиындықтардың, қауіп-қатерлердің алдын алатын сапалы ғылыми-практикалық ұсыныстар беретін, бәсекелестікке төтеп бере алатындай инновациялық технологиялар жасайтын тарихи кезең де келді. Ұлттың рухани кемелденуі негізінен прогрессивтік жолға тірек болуға қабілетті қазақстандық қоғамның біртұтасқан рухани мәдениетімен және оның материалдық құндылықтарын қалыптастырумен және экономикасының инновациялық әлеуетімен астасып жатады. Демек, қазіргі әлемнің жаңа жағдайларында

Қазақстанның орнықты және тұрақты дамуын қамтамасыз етуде жаңаланған технология мен азаматтық жауапкершіліктің маңызы мен рөлі орасан зор екені анық. Қарқынды прогресс жолында болудың заман әкелген үлкен талаптары мен қағидалары да осындай.

Болашақта да ұлтымыздың қазіргі жаһандану заманында руханиятынан, ұлттық құндылықтық бағдарларынан айырылып қалмауына демеу болатын, рухани көмек беретін шынайы рухани және әлеуметтік құрылымдар мен жүйелерді сараптауға арналған ізденістердің көбірек болғандығы маңызды. Дегенмен, Ұлы Дала Елінің рухани байлығының, рухани өмірінің әлі де толықтай игерілмеген, ғылыми зерттелмеген тұстары жетерлік. Өзінің тарихта қордалаған маңызды рухани құндылықтарын құрметтеген, аялаған, өрбіткен ел ғана және оған жаңа заманда өзіндік жаңғырту бедерлерін, келбетін бере білген халық ғана адамзаттың өркениеттік майданында шынайы және лайықты бағаланады. Сондықтан, еліміздегі рухани өмірдің эволюциясын әлемдік мәдениет аясында философиялық байыптау мен талдау мәселесі зерттеушілерді өзара ғылыми сұхбатқа, шығармашылық белсенділікке шақырады.

Қазіргі адамзаттың рухани және мәдени әлеміне аксиологиялық талдау жасау барысында мәдени коммуникацияның қыры ретіндегі келісім жаһандық шығармашылық императивке айналды деген қорытындыға келдік. Ол қоғамның іргелі құндылықтарына негізделген индивидуалды және этникалық шығу тегі айырмашылықтары арқылы және арқасында жүзеге асырылуы керек, сондықтан сыртқы сипатта емес, ішкі импульстардың, терең өзара тиімді диалогтың және жасампаз мәдениетаралық коммуникацияның салдары болып табылады.

Жаңа ұрпақ өзінің тарихи-мәдени өткенінен үзілмеуі керек. Тарихи оқиғалар мен тұлғаларды құрметтемей, өзінің шынайы тарихынан, мәдени мұрасынан үзілген кез келген ұрпақ ұлттық болмысынан айырылады. Мәдени мұра халықтың өз тарихында жинақтаған материалдық

және рухани құндылықтарының, өмірлік ұстанымдарының жиынтығы ретінде ерекше рухани құбылыс. Ол жалпы адамзаттық ауқымдағы дүниетаныммен, дүниені рухани игеру тәсілімен тығыз байланыста халықтың дүниетанымының негізгі белгілерін көрсетеді. Кез келген әлеуметтік қауымдастықтың тарихи санасы халықтың мәнді мәдени мұрасынсыз қалыптаса алмайды.

Әр түрлі этникалық мәдениеттерде адамның жеке тұлға ретіндегі бейнесі, мәдениеттің негізі ретіндегі рухани байлық бейнесі ерекше ерекшеліктерге сәйкес қалыптасады. Бірақ адам өмірінің рухани болмысының этикалық және онтологиялық негізіне әсер ететін, бүкіл адамзатқа ортақ нәрсені біріктіретін «нәрсе» бар екенін атап өткен жөн. Адамның өз халқының мәдениетімен тамырластығы оның жалпы адамзаттық мәніне мүлдем қайшы келмейді. Осыған байланысты жеке тұлғаның, жекенің және әмбебаптың диалектикасына сүйене отырып, адам болмысындағы негізгі мағыналарды біріктіруге болады. Ал енді кейбір зерттеушілер «рухани-мәдени тұлға» ұғымын ғылыми айналымға қосуға талаптануда. Ғалымдардың пайымдауынша, «Рухани-мәдени тұлға» негізінен жеке адамның біліктілігі мен білімі, тәжірибесі мен өмірмәнділік мақсаты, адамгершілік мен рухани байлығы арқылы қалыптасады [8].

Демек, адамның бірегейлігі ұғымының әлеуметтік танымда, қоғамдық құбылыстар мен оқиғаларды түсінуде, қоғамның қызмет ету мен даму механизмін түсінуде, оны тиімді басқаруда маңызы зор. Дегенмен, жеке адам қоғамда жойылып кетпейді, өзінің ерекше сипатын, даралылығын сақтайды: ол бірегей және тәуелсіз даралылық құндылығын сақтай отырып, әлеуметтік тұтастықтың өміріне өз үлесін қосады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, әр халықтың рухани дүниесінің сан алуан көріністерінде белгілі бір рухани эволюциялық мән бар деп айта аламыз. Этникалық топтың рухани құрамдас бөлігінің даму логикасын қадағалап отыру үшін алдымен

адамзат мәдениетінің негізгі мәнін, оның руханилығын анықтау қажет. Белгілі болғандай, руханилық әлем туралы сан алуан білімдерді жинақтаумен шектелмейді. Бұл аспектіде әлеуметтік субъект идеалдарының маңыздылығын анықтау маңызды. Олар бүкіл адамзаттың прогресіне және жалпы адамзаттық құндылықтардың қалыптасуы мен дамуына қызмет етуі тиіс. Зерттеудегі бұл анықтамалық нүкте кез келген адамның, этникалық топтың немесе мемлекеттің рухани әлемін өлшеудің өзіндік эталоны бола алады; оның ішінде қазақстандықтар туралы толықтай айтуға болады. Сонымен тұлғаның негізгі типі – бұл әлеуметтік дамудың қазіргі кезеңінің қажеттіліктеріне барынша жауап беретін, жауапкершілігі бар тұлға. Басқаша айтқанда, тұлғаның әлеуметтік түрі - бұл әлеуметтік жүйенің адамның құндылықтық бағдарларына және олар арқылы оның нақты мінез-құлқына қалай әсер ететінінің көрінісі. Тұлғалық деңгейде қоғамда асқақтай түскен сайын қоғам да, мемлекет те өркендеттене түседі. Жекеленген азаматтардың рухани келбеті әлеуметтегі көптеген рухани факторлардың түйісуімен және өзектендіруімен астасып жататыны айқын.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруы аясында дайындалған АР19677167 «Қоғамның тұтастанған қайта пішімделуі жағдайындағы тұлғаның рухани қалыптасуы мәселелері».

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сарсенбаева З.Н. Этнос и ценности. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2018. – 436 с.
- 2 Кунанбаев А. Книга слов. – Семипалатинск, Международный клуб Абая, 2001. – 234 с.
- 3 Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары. – Алматы: Жазушы, 2016. – 324 б.
- 4 Сейтахметов Н.К. Личностный смысл философской культуры. – Алматы: Ғылым, 2001. – 234 с.
- 5 Нұрмұратов С.Е., Сартаева Р.С. Тарихи тұлғалар және ұлттың рухани әлемі Шығыс пен Батыстың сұхбаты жүйесіндегі тарихи

тұлғалар: сабақтастықтың философиялық қырлары // Республикалық дөңгелек үстелдің материалдар жинағы. – Алматы: ИФПР КН МНВО РК, 2023. – 21-29 бб.

6 Токаев К.К. Независимость превыше всего // [Электронды ресурсы] URL: <https://informburo.kz/novosti/kasym-zhomart-tokaev-napisal-statyu-nezavisimost-dorozhe-vsego> (Қаралған күні: 21.09.2024)

7 Сейтахметова Н.Л. Концепция человека в духовных исканиях мусульманского средневековья. – Алматы: РИО ВАК РК, 1999. – 243 с.

8 Аташ Б.М., Ахметов И.Ж., Қазиева Ж.Н. Қазақ дүниетанымындағы тұлға құндылығы: концептуалды бағдарлар // Шығыс пен Батыстың сұхбаты жүйесіндегі тарихи тұлғалар: сабақтастықтың философиялық қырлары. Республикалық дөңгелек үстелдің материалдар жинағы. – Алматы: ИФПР КН МНВО РК, 2023. – 81-90 бб.

Транслитерация

1 Sarsenbaeva Z.N. Jetnos i cennosti [Ethnicity and values]. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2018. – 436 с. (in Russ)

2 Kunanbaev A. Kniga slov [Book of words]. – Semipalatinsk, Mezhdunarodnyj klub Abaja, 2001. – 234 с. (in Russ)

3 Al-Farabi. Kajyrymdy qala tırfynda-rynıń kózqarastary [Views of the residents of the benevolent city]. – Алматы: Zhazushy, 2016. – 324 b. (in Kaz)

4 Sejtahmetov N.K. Lichnostnyj smysl filosofskoj kul'tury [Personal meaning of philosophical culture]. – Алматы: Fylym, 2001. – 234 с. (in Russ)

5 Nұrmұratov S.E., Sartaeва R.S. tarihi tұлғalar және ұлттың ruhani әlemi Shығыs пен Batystың sұhbaty zhyjesindegi tarihi tұлғalar: sabaqtastyqtıń filosofijalyq qyrlary [Historical figures and the spiritual world of the nation Historical figures in the system of dialogue between East and West: philosophical aspects of continuity] //Respublikalyq dөңgelek үsteldiң materialdar zhinaғы. – Алматы: IFPR KN MNVO RK, 2023. – 21-29 bb. (in Kaz)

6 Tokaev K.K. Nezavisimost' prevyshe vsego [Independence above all] // [Elektronnyy resurs] URL: <https://informburo.kz/novosti/kasym-zhomart-tokaev-napisal-statyu-nezavisimost-dorozhe-vsego> (Қаралған күні: 21.09.2024) (in Russ)

7 Sejtahmetova N.L. Konceptija cheloveka v duhovnyh iskanijah musul'manskogo

srednevekov'ja [The concept of a person in the spiritual quest of the Muslim Middle Ages]. – Almaty: RIO VAK RK, 1999. – 243 s. (in Russ)

8 Atash B.M., Ahmetov I.Zh., Kazieva Zh.N. Қазақ дүниетанымындағы тұлға қындyлығы: konceptualdy бағдарлар [The value of the

individual in the Kazakh worldview: conceptual orientations] // Shyrys pen Batystyң sұhбаты zhıyesindegi tarihi tұлғalar: sabaқtastyқtyң filosofijalyқ қurlary. Respublikalyқ дөңgelek үsteldiң materialdar zhinaғы. – Almaty: IFPR KN MNVO RK, 2023. – 81-90 bb. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Серік Есентайұлы Нұрмұратов

бас ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: s.nurmuratov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2038-3056

Қынатбек Бердалыұлы Кемельбеков

қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан, email: Kemelbek67@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-3614-6339

Серик Есентаевич Нурмуратов

главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведении КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: s.nurmuratov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2038-3056

Қынатбек Бердалыұлы Кемельбеков

ассоциированный профессор, кандидат философских наук, Университет дружбы народов имени академика А.Куатбекова, Шымкент, Казахстан, email: Kemelbek67@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-3614-6339

Serik Nurmuratov

Chief Researcher, Doctor of Philosophical Sciences, Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies of the MSHE of the RK, Almaty, Kazakhstan, email: s.nurmuratov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2038-3056

Kynatbek Kemelbekov

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Peoples' Friendship University named after Academician A.Kuatbekov, Shymkent, Kazakhstan, email: Kemelbek67@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-3614-6339

ГЕГЕЛЬ ЖӘНЕ ТАРИХНАМАНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Е.Е. Джаркинбаев, С.Б. Апашов

АҢДАТПА

Г.В.Ф. Гегельдің шығармашылығында тарих философиясы үлкен орын алады. Мақалада бұрынғы тарихнамалық ағымдарға гегельдік сипаттама беріледі, содан кейін оның өзіннің тарих философиясы талданады. Гегель тарих философиясы рухани салада болып жатқан дүниежүзілік тарихи үдерісті зерттеумен айналысу керектігіне баса назар аударады. Дүниеде парасаттылық үстемдік ететіндіктен, бұл үдерістің өрістеуі орынды.

Себебі Гегель парасат ұғымына субстанция, шексіз күш, шексіз мазмұн, ақиқат, шындық, қажеттілік, заңдылық сияқты белгілерді кіргізеді. Дүниежүзілік тарихтың түпкі мақсаты – бостандық. Тарих философиясының міндеті – оның қажеттілігінде прогресс қалай жүзеге асатынын білу. Тарих философиясы халықтар мен мемлекеттердің қалай азаттыққа ұмтылғанын, ол үшін ұзақ тарихи кезеңде қаншама құрбандықтар жасалғанын көрсетеді.

Түйін сөздер: тарих философиясы, рухани сала, ақыл, субстанция, қажеттілік, заңдылық, еркіндік, диалектика, тарихтағы сабақтастық, тарихтағы ұлы тұлғалар, мемлекет

Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Джаркинбаев Е.Е.,
e.djarkinbayev@aes.kz

Мақаланың сілтемесі:
Джаркинбаев Е.Е.,
Апашов С.Б. Гегель және тарихнаманың әдістемелік мәселелері // Адам әлемі. – 2025. – №1 (103). – Б. 13-21.

Гегель и методологические проблемы историографии

Аннотация. «Философия истории» Гегеля с ее величественной картиной всемирно-исторического прогресса человечества представляет собой одну из уникальных исторических теорий, удивительным образом созвучную нашему времени. Рассуждения современного человечества об истории, стремление прояснить собственное положение в истории, определиться в отношении возможностей участия или неучастия, как индивидуума, так и всего человечества в истории, – всё это предполагает ко многому обязывающую традицию осмысления истории в философской науке.

Переосмысление горизонтов современной гуманитарной науки является настоящим требованием нашего времени. Сегодня стоит вопрос о повышении философско-методологической культуры исторического познания, о развитии философии истории и национальной историографии на основе освоения проблемно-смыслового контекста мировой философско-исторической мысли. Сегодня человечеству необходимо вернуть веру в историю и в философию. Современная философия истории должна осмыслить возможности преобразования социума. Поэтому проблемы нашего общества или любой другой отдельной страны соединены с судьбой всего мира. В поисках разрешения этих вопросов становится актуальным обращение к классике мировой философии, а именно к философскому наследию Гегеля.

Ключевые слова: философия истории, духовность, разум, субстанция, необходимость, диалектика, историческая преемственность, всемирно-исторические личности, государство.

Hegel and the Methodological Problems of Historiography

Abstract. Hegel's "Philosophy of History" with its majestic picture of the world and historical progress of mankind is one of the unique historical theories, surprisingly in keeping with our time.

The reasoning of modern humanity about history, the desire to clarify its own position in history, to determine the possibilities of participation or non-participation, both of the individual and of all humanity in history are all these presupposes a largely binding tradition of understanding history in Philosophical Science.

Rethinking the horizons of modern humanities is an urgent requirement of the present. Today the issue is about increasing the philosophical and methodological culture of the historical knowledge, and the development of the philosophy of history and national historiography on the basis of mastering the problematic and semantic context of the world philosophical and historical thought. Today humanity needs to restore faith in the history and philosophy. Modern philosophy of history should comprehend the possibilities of transforming society. Therefore, the problems of our society or any other single country are connected with the fate of the whole world. In search of a solution to these questions, it becomes relevant to turn to the classics of world philosophy, namely to Hegel's philosophical heritage

Key words: Philosophy of History, Spirituality, the Reason, Substance, Necessity, Dialectics, Historical Continuity, World Historical Figures, the State.

Кіріспе

Гегельдің «тарих философиясы» адамзаттың бүкіл әлемдік тарихи үрдісінің керемет бейнесімен біздің заманымызға таңқаларлық түрде сәйкес келетін бірегей тарихи теориялардың бірін ұсынады. Қазіргі адамзаттың тарих туралы пайымдауы тарихтағы өз ұстанымын нақтылауға, жеке адамның да, бүкіл адамзаттың да тарихқа қатысу немесе қатыспау мүмкіндіктері туралы шешім қабылдауға деген ұмтылысы - мұның бәрі философия ғылымындағы тарихты түсінудің міндетті дәстүрін білдіреді.

Біздің заманымыздың шұғыл талабы қазіргі гуманитарлық ғылымның көкжиегін қайта қарау. Бүгінгі таңда тарихи танымның философиялық-әдіснамалық мәдениетін арттыру, әлемдік философиялық-тарихи ойдың проблемалық-семантикалық контекстін игеру негізінде тарих философиясы мен ұлттық тарихнаманы дамыту мәселесі тұр.

Бүгінде адамзаттың тарихқа және философияға деген сенімін қайтару қажет. Тарихтың қазіргі философиясы қоғамды өзгерту мүмкіндіктерін түсіну. Сондықтан біздің қоғамның немесе кез-келген басқа елдің проблемалары бүкіл әлемнің тағдырымен байланысты. Осы мәселелердің шешімін іздеуде әлемдік философияның классикасына, атап айтқанда Гегельдің философиялық мұрасына жүгіну өзекті болып отыр.

Зерттеу әдіснамасы

Бұл мақала Гегель тарихының әдіснамасын талдауға бағытталған. Гегель та-

рих философиясын тарихи-философиялық қайта құру барысында, дүниежүзілік тарих-бұл рух тарихтың қозғаушы күші болып және өзін-өзі тануға ұмтылатын процесс екенін; тарих әр түрлі дәуірлерге бөлініп, олардың әрқайсысының рухты дамыту үшін өзіндік ерекшеліктері мен міндеттері, және сонымен бірге онда еркіндік элементі бар екендігі анықталды.

Жалпы Гегель тарих философиясы рухтың дамуының көрінісі ретінде тарихи процесті терең және жан-жақты түсінуді білдіреді.

Негізгі бөлім

Дүниежүзілік тарих философиясының не екенін анықтау үшін Гегель, ең алдымен, тарихнаманың басқа да түрлерін қарастыруды қажет деп санайды және тарихнаманың үш түрін ажыратады: «алғашқы тарих; рефлексивті тарих, оның кіші түрлері және философиялық тарих» [1, 4-55 бб.].

Алғашқы тарихтың өкілдері Геродот пен Фукидид өздері куә болған тарихи оқиғаларды баяндады. Мұндай тарихшылардың еңбектерінің мазмұны кеңістіктік жағынан шектеулі: өйткені олар өздерін қоршап тұрғанды және өздері көргендерін сипаттады. Бұл жерде тарихшы «рефлексияға жүгінбейді, өйткені ол өзі айтқан тақырыппен рухани өмір сүрді және оның шегінен әлі шықпады...» [1, 58 б.].

Рефлексиялық тарихта материалды баяндау енді тарихшының сипатталған оқиғаларға қатысуымен байланысты болмауы. Гегель бұл тарихты белгілі бір кіші түрлерге бөлді:

а) Жалпы тарих халықтың, мемлекеттің немесе әлемнің бүкіл тарихына шолу жасайтындығында, мұнда зерттеушінің басты міндеті – материалды өз рухы тұрғысынан ұсыну. Ол материалды талдау әдістемесі ретінде қызмет ететін белгілі бір қағидаларға ие болуы керек. Тарихшы тарихи үдерістер мен құбылыстарды қарастырудың абстрактілі формаларына жүгінеді. Гегель әмбебап тарихты экспозициялаудың бұл түрін мақұлдайды.

б) Прагматикалық тарих - өткенді сипаттау арқылы қазіргі жағдайға баға беру. Гегель атап өткендей, оқиғалар әр түрлі, бірақ оларда ортақ және ішкі нәрсе бар. Прагматикалық толғаулардың арқасында өткен туралы әңгімелер қазіргі өмірмен толықады. Гегель өткеннен оң сабақ алуға қарсы емес. «Бірақ тәжірибе мен тарих халықтар мен үкіметтердің тарихтан ешқашан ештеңе үйренбегенін және одан алуға болатын сабақтарға сәйкес әрекет етпегенін көрсетеді» [1, 77 б.].

в) Сыни тарих, Гегельдің ойынша, тарихтың өзіне емес, тарихтың тарихына, тарихи шығармаларға баға беріледі, олардың ақиқаты мен сенімділігі бекітіледі.

г) Тарих философиясына өтпелі кезең, онда зерттеуші материалды ұсыну кезінде кейбір жалпы философиялық қағидаларды басшылыққа алады.

Гегель тарихнаманың үш негізгі формасын тандауды «конструкция» арқылы жүзеге асырды. Бұл схеманың логикалық сипаты белгілі үштік арқылы көрінеді: «болмыс - мән - ұғым». Гегельдік жүйедегі тарихтың мақсаты - объективтіктен абсолюттік рухқа ауысуды қамтамасыз ету, бірақ бұл тарихи сананың өнерді, дінді және философияны дүниеге әкелуге дайындайтынын білдіреді.

Тарихнаманың әр алуан түрлерін ерекше көрсете отырып, Гегель тарихты бейнелеу мен түсіндірудің негізгі тәсілдері туралы айтады.

Гегель өзінің тарих философиясының алдына қойған басты міндеті - тарихи үдеріске қатысты келесі сұрақтарды нақтылау:

1. «Рух табиғатының абстрактілі анықтамалары қандай?».

2. «Рух мақсатқа жету идеясын жүзеге асыру үшін қандай құралдарды пайдаланады?»

3. «Қазіргі болмыстағы рухтың толық жүзеге асуының соңғы нәтижесі мемлекет пе?» [1, 17 б.].

Гегельдің дүниежүзілік тарихты нақты қарастыруының алдында «Дүниежүзілік тарихтың географиялық негіздері» бөлімі бар, оған «Тарихтың бөлінуі» шағын фрагменті қосылады. Бұл материалдар географиялық координаттар мен әлемдік рух қозғалысының кезеңдерін түсіндіреді.

Гегель үшін табиғат - физикалық бастау, рухтың бесігі ретінде әрекет етеді, ал тарихтың логикалық бастауы мемлекеттілік болып табылады. Негізінде адам «өзіндік еркіндікке қол жеткізе алады», бірақ «бұл азаттыққа табиғат күші кедергі болмауы керек» [1, 77 б.]. Одан әрі Гегель неліктен тек Батыс Еуропаның рухты азат ету үшін қолайлы аймақ болып шыққанын түсіндіреді. «Тарих философиясында» дүниежүзілік-тарихи үдерістің бағыты мен барысы нақты айқындалған. Гегель бойынша, тарих мемлекеттіліктен басталады. «Мемлекеттік жүйесі жоқ халықтың ...тарихы жоқ» [2, 331 б.].

Өзін - өзі тану санасының күні Шығыстан шығып, Батыс Еуропаға жетеді. Бұл үдерістің ішкі мазмұны «табиғи ерікті тәртіпке келтіру және оны әмбебаптық пен субъективті еркіндікке көтерілуі» [1, 98 б.]. «Ең алдымен, – деп жазады Гегель, - бізді қызықтыратын пән – дүниежүзілік тарих рухани салада орын алатынына назар аударуымыз керек. Демек тарих «дүниежүзілік тарих - еркіндік санасындағы ілгерілеу» [1, 16-19 бб.]. Еркіндіктің даму кезеңдері бойынша Гегель тарихи кезеңдерді бөліп көрсетеді. Гегельдің дүниежүзілік тарихты кезеңге бөлуі үлкен триада түрінде берілген. Гегель Шығыстан тарихи дамудың бастамасын көреді және біз оны мемлекеттіліктен табамыз деген.

Гегель шығысты тарихи дамудың бастапқы ұяшығы ретінде көрсете отырып, оны дамудың бір жақты сәті деп жариялайды, оның қарама-қарсылығын толықтыруды және оны кейін шешуді талап етеді (гегельдік тұжырым бойынша осы қозғалыс бастауында Шығыс болды. Еуропа тарихы ежелгі Грек-Рим және жаңа Христиан-Герман кезеңдері элементтерімен байланысты). Шығыстың қалған халықтарының тарихы Гегельден

дербес мән алған жоқ және жасанды түрде «парсы» элементіне жатқызылды. Антикалық дүниені екі халық - гректер мен римдіктер бейнелейді. Сонымен қатар, Римге дербес орын берілуден алыс: Сондықтан Гегельдің негізгі схемасы Гректер мен Римдіктер емес, жалпы антикалық халықтардың біртұтас әлемі.

Гегель үштік қағидаға сәйкес грекияның да, римнің де тарихын ішкі кезеңдерге (қалыптасу, өркендеу, құлдырау) бөлуді енгізеді. Ақырында адамзат, Гегельдің ұтымды өңдеуінде алынған тарихи үдерістің барлық желілері Батыс Еуропа халықтарының дүниежүзілік-тарихи «қарттық» дәуірін бейнелейтін «жаңа» христиан-герман әлемінде өз аяқталуын табады. Міне осылайша, адамзат тарихының негізгі «ғасырлары» (балалық шақ - жасөспірім-жастық - ересектік - қарттық) «әлемдік-тарихи халықтар» (Қытай, Үндістан, Парсы, Греция, Рим, Еуропа) арасындағы сәйкессіздікті ашатын соңғы схема аяқталады - қарттық), оның «рухани дамуының» сәттері (шығыс, грек, рим және неміс «патшалықтары») және бостандық дамуының үш негізгі кезеңі (деспотизм, республика, монархия) көрсетіледі. Шығыс халықтары-мемлекеттік болмыстың объективтілік сәті немесе «субстанциясы», «Шығыс дүниесінің принципі – моральдық принциптің субстанциясы» [1, 123 б.]. Грек халқы индивидуалдық еркіндік пен субъективтілік немесе «өзіндік сана» сәтін жүзеге асырады (мұнда, Азиядағы сияқты, моральдық қағида болып табылады; бірақ бұл қағида- даралықта таңбаланған мораль). Рим осы екі сәтті де олардың тәуелсіздігі мен бір-бірінен өзара алшақтауында бейнелейді, нәтижесінде «... зайырлы патшалық рухани патшалыққа қарсы тұрады...» [1, 124 б.].

Гегель даралықты тек формальді еркіндікпен ғана шектелмейтін қаһармандар дәуіріне қанша сүйсінсе де, оның кемшілігі - дәл осы тарих кезеңіндегі субстанциялық кездейсоқ ерік-жігерге тәуелді, субъективтік шекаралармен шектеледі және жалпылық деңгейге жеткен жоқ. Неміс халықтары субъективті және объективті, рухани және зайырлы, субстанциялық және индивидуалды карама-қайшылықтарды алып тастай-

ды: «неміс әлемі - тұтастық аймағы» [1, 223-226 бб.]. Гегельдің тарих философиясы «парасат әлемде үстемдік етеді» деп дәлелдеу мақсат қояды. [1, 13 б.]. Шынында да, Гегель тарихта өз логикасының іске асуын көруге бейім болды. Сонымен бірге энциклопедиялық іліммен ұштасатын диалектикалық көзқарас Гегельге тарихи үрдестің қайталанбас заңдылықта көрінетін субстанциялық бірлігінің маңызын бағалауға мүмкіндік берді. Осыдан тарихтың парасаттылығының ең жалпы идеясы шығады. Гегельдегі парасат табиғаттан тыс дүниежүзілік-тарихи принциптің бір түрі, субстанцияның бір түрі ретінде әрекет етеді, т.б. бірдеңе, «ненің арқасында және неде барлық шындық өзінің болмысы бар» [1, 10 б.]. Осы тұтастың маңызын оның органикалық сәті тұрғысынан ғана білу мүмкін емес. Сондықтан тарих философиясы дүниежүзілік тарихты абсолютті бақылаушы позициясынан көруге мүмкіндік табуы керек. Бұл позицияны әлемді ақыл-ой басқарады, ал тарих - бұл парасаттың жүрісі, логика ретінде алыпсатарлық философия абсолютті формада білетін уақыт бойынша орын алатын сол тарихтың үдерісі деген бір ғана болжам бойынша жеңуге болады. Гегель үшін жошпарлары тарихта жүзеге асатын ақыл абстрактылы табиғи ақыл емес болып отыр. Бұл адамның ақыл-ойы, ал оның ақыл мен құмарлық арасында орнататын қатынасы адам ақыл-ойы мен адамның құмарлығы арасындағы қатынас болып табылады. «Шынында, абсолюттік идея ең жоғарғы абстракция ретінде ақиқат емес, ол өзінің болмысын, яғни дүниені позициялаудың тірі үдерісі ретінде ғана айтылады. Демек, абсолюттік идеяның табиғатпен және адаммен тәңгілігі туралы айтуға болады, өйткені маңғат пен адамсыз абсолюттік идея бос, анықтамалардан, мазмұнынан ада болар еді» [3, 86 б.]. Демек, табиғат пен адамның өмір сүруі де абсолюттік идеясыз мүмкін емес, соңғысы табиғат пен адамға уақыт бойынша басымдық мағынасында нақты біріншілікке ие емес; оларға қатысты логикалық басымдыққа ие және бұл логиканы адам рухы, ақыл-ойы жасайды. Ақыл-ой, логика позициясында тұрып дүниенің пайда болуын, әлемдік үдерісті,

танушы субъектіні (яғни адамзаттағы адамды) білу үшін шексіздіктің қандай да бір тірек нүктесін белдетті түрде анықтау керек. Ал бұның өзі-белгілі бір бастама.

Ол әрине, мызғымас, абсолютті болып қалмайды, бірақ таным үдерісінің өзі арқылы жойылады, бірақ бастама ретінде ол ерекше маңызды және қажет. Гегель мұндай бастауды анықтап, оның сана-сында адам санасына, абсолютті әлемдік рухқа апаратын жолды жүзеге асырудың тірек нүктесін, бастапқы нүктесін көрсетті. Абсолюттік идея өзінің мақсаты ретінде өзін-өзі тануды өз қозғалысының барысында қояды, оның анықтамаларын ашады, бұл адам іс-әрекетінің, ең алдымен интеллектуалдық нысандарының нақты алуан түрлілігі болып табылады. Сонымен, Абсолюттік Рух астында Гегель бүкіл адамзаттың, бүкіл дүниежүзілік тарихтың мыңжылдық дамуындағы жиынтық, ұжымдық қызметін, кейінгі ұрпақтардың рухани қызметін білдіреді. Бұл үдерісте «Әлемдік рух өзінің өзін-өзі тану жолында көптеген адам ұрпағын пайдаланады, адамдарда және олардың күш-қуатын құрбандыққа шалып келе жатқанына назар да аудармайды. Ол үшін мұндай шығындар ештеме емес, ол өз ісін кең көлемде жүргізеді, өйткені оның бұл шығындарына ұлттар мен адамдар жеткілікті» [4, 39-40 бб.].

Ал Гегель өзінің бостандық туралы ілімінде айтылған адам рухының даму ниетін толық ашқан жоқ. Әлемдік рухтың бүкіл қозғалысы, Гегель бойынша, «еркіндіктің барған сайын толық ашылуы процесі» [3, 61 б.]. Демек, осы контексте диалектика рухтың өзіндік қозғалысының тәсілі ретінде – еркіндік идеясы тұрғысынан қайта ойластырылуы керек. Абсолюттік идея өз мақсатына жету үшін қарама-қарсылықты өзіне құрал ретінде таңдайды. «Тарихты мұқият зерделеу адамдардың іс-әрекеті олардың қажеттіліктерінен, олардың құмарлықтарынан, мінездері мен қабілеттерінен туындайтынына көз жеткізеді. Әрине, ол жерде ортақ мақсаттарды, жақсылыққа ұмтылуды, Отанға деген ризашылықты сүйіспеншілікті табуға болады, бірақ бұл ізгіліктер мен жалпыға ортақ әлемге және онда болып жатқан нәрселерге қатыстылығы маңызды емес болып табылады. Керісінше өзіншіл

мақсаттар, эгоизмді қанағаттандыру үлкен күшке ие ... олар үшін заң, мораль орнатуға тырысатын шектеулер түкке де тұрмайды. Біз әрине олардың осы женталасқан аш көздіктерін және оның салдарын көргенде ашуланамыз, жан-дүниемізді ауыртады, әрине егер ондай қасиеттер бойымызда бар болса» [1, 20 б.].

Нақты мүдделермен салыстырғанда абстрактілі принциптер мен асыл мұраттардың рөлі шамалы (егер әрине оларда, нақты қажеттіліктер көрсетілмесе). Бірақ қызығушылық пен құмарлықтан туындаған әрекеттер тарих үшін өз алдына құнды емес. Мүдделердің өзара әрекеттесуінің, адамдардың эгоисттік мақсаттарын көздеген күресінің нәтижесінде, әдетте, әрекетке қатысушылар күтпеген, бірақ объективті мүмкіндіктің жүзеге асуын көрсететін кездейсоқ емес түпкілікті тенденциялар туындайды, яғни мақсаттар немесе идеялар. «...Дүниеде ешнәрсе олардың іс-әрекетіне қатысқандардың қызығушылығынсыз жүзеге асырылған жоқ және біз қызығушылықты құмарлық деп атайтындықтан ... демек, әлемде ешқандай ұлы нәрсе құмарлықсыз орындалмағанын айтуымыз керек. Біздің пәніміз мыналарды қамтиды: біріншіден идея; екіншіден адамның құмарлығы; біріншісі – негіз болса, екіншісі – біздің алдымызда жайылған дүниежүзілік тарихтың ұлы кілемінің өрмегі» [1, 23 б.]. Гегель бұдан әрі жеке адамның бостандығы, моральдік қасиеті, діндарлығы оның бойындағы тәуелсіз, мәңгілік нәрсе және оны тіпті ең жоғары мақсатқа да құрбан етуге болмайды, сондықтан «дүниежүзілік тарихтың шуылына бағынбайды» деп атап өтеді.

Дегенмен, тарихта не болса да, жекелеген адамдар не істесе де, әмбебап мазмұндық мақсаттарды жүзеге асыру соңғы мақсат болып табылады, дүниежүзілік тарихта жүргізілген жұмыстар соған бағытталған; «Ол үшін ұзақ уақыт бойы жер бетіндегі кең құрбандық үстелінде әр түрлі құрбандықтар ұсынылды. Тек осы түпкі мақсат қана өзін жүзеге асырады, тек ол барлық оқиғалар мен күйлер өзгергенде тұрақты болып қалады, сонымен қатар оларда шын белсенді қағида болып табылады» [1, 19 б.].

Субъективті түрде жеке адам өзінің жеке мақсаттарын маңызды мазмұн немесе әмбебапты «өзіне және өзі үшін» даралау деп санауы мүмкін, болса да, тіпті оның қажеттіліктеріне, жеке ұмтылыстарына қарамастан бірақ түпкілікті нәтижеде адам қызметі қандай, дәл сол іске асырылады. Абсолюттік идеяға не қажет? Тарихта абсолюттік идея ешқашан өз мақсатын таза түрде білдірмейді, жеке адам осы тұтастықты түсінуден және оған тұтастай қатысудан алшақтайды.

Гегельдің тарих философиясы дүниежүзілік-тарихи үдерістің барысы мен құрылымының рационалдылығы мәселесін, сол арқылы «дүниежүзілік ақылдың айласы» туралы белгілі ілімдегі тарихи теодизмді шешеді. Адамдардың негізгі бөлігі өз іс-әрекетінде таза жеке мүдделер мен құмарлықтарды басшылыққа алып және бұл мүдделерін белгілі бір дәрежеде іске асырғанына қарамастан олардың ой-санасында болмаған, одан ары бір нәрселерді жүзеге асырады. Бірақ олардың санасында және ниетінде қамтылмайды. Жеке адамдардың құмарлықтары мен мүдделерінің ойынын шектемей, өз мақсатына жететін «қуатты болғандай айлакер» Ақылдың бұл жасырын және жанама әрекеті тарих ағымының қажеттілігі мен оның абсолютті мәні ретіндегі мәселені шешеді. Өйткені, «мақсат объектімен жанама қарым-қатынас орнатып, өзі мен оның арасына басқа бір затты енгізеді... Мақсат объектіні құрал ретінде көрсетеді, сөйтіп оны шаршатып, есін аудырып өзінің орнына жұмысты бітіруге мәжбүрлейді» [5, 248 б.]. Сонымен, абсолюттік рух немесе абсолюттік идея өзінің абсолютті мақсатына жету үшін адамды, халықтарды өзінің идеалдарын, құмарлықтарын материал және құрал ретінде пайдалана отырып, «болмысқа деген құрметті өзінен емес, құмарлықтарынан береді. жеке тұлғалардың ... ол қауіп төндірмейді; ол фондық жағдайда қол жетпес және зиянсыз қалады» [1, 32 б.]. Демек, абсолютті идея жалпы болмыстың қандай да бір дерексіз ғарыштық сипаттамасы емес, ол адам өмірінің құрылымына тікелей қатысты. Сонымен, субстанциялық тұтастық, субстанция шындықтан ада емес, өйткені «субстанциялық әмбебап мазмұн

ерекше және жеке құбылыс бола отырып, өзін осылай жүзеге асырады, өйткені бұл әмбебап өзіне кездейсоқтық, бөліну және екілік көрінісін бергенімен, ол қайтадан осы көріністі, атап айтқанда, онда өзін ашатын нәрсені бұзады». [6, 207 б.]. Гегель тарих үдерісінде бостандық идеясын іске асырушылар Әлемдік Рухтың сырластары, яғни әлемдік-тарих тұлғаларды (Кир, Ескендір, Зұлқарнайы, Цезарь, Шыңғысхан, Лютер, Наполеон) өмірге шақыру арқылы өзіндегі субстанциональды мазмұн мен нақты тұлға арасындағы алшақтықты еңсеруге шақырды. Б. Рассель Гегельдің «адам жаулап алушы болмай-ақ қаһарман бола алады» деген пікіріне толық қосылады. Гегельдің оларды «батырлар» деп атауы олар өз күш-жігерін мен шақыртуларын тыныш, реттеліп, бір жүйеге түскен дүниелерден емес мазмұны жасырын және дамымаған бастапқы болмысқа дейінгі көзден алған» [7, 198 б.]. Олар өз іс-әрекетінде жеке мүдделерді басшылыққа алады, бірақ бұл жағдайда бұл мүдделер кез келген жеке топтың мүдделерінен әлдеқайда асып түсетін жалпы мүдделерімен анықталады, олар қажетті тарихи үдеріске жол ашады. Тарихи тұлғалар мойындалған міндеттері, заңдары, құқықтары қалыптасқан жүйеге, оның негіздері мен шындығына қайшы келетін жаңа мүмкіндіктер арасында қақтығыс туғанда пайда болады» [7, 203 б.].

Гегельдің жеке тұлғаның әлеуметтік-тарихи тұтастықтың байланысын жүзеге асыруы туралы түсінігі айқын. Тарихи тұлғалар тақырыбының өзі әлеуметтік тұтастықты дамытудың елеулі жолы туралы айтып отырғанымызды көрсетеді. Гегель тарихта болған оқиғалардың бәрі орынды және заңды деп есептемейді. Әйтсе де, анау-мынау ұлы тарихи тұлғалар қанша дана болса да, өздерінен жоғары тұрған «ақыл айласының» үстемдігінен құтыла алмайды. Олар қызмет еткен белгілі бір нақты мақсат ақыры орындала саласымен «бос қауыздай» болып қалады [1, 30 б.]. Алайда бұл тарихи тұлғалардың өзі әлі тарихтың нақты субъектілері емес. Олар өз өмірлерінде жүзеге асырылатын ең жоғары қажеттіліктің құрбаны болды, олар-әлі күнге дейін тарихи үдерістің құралдары ғана. Гегельдік философия ұлы

дәуірлер мен тарихи тұлғаны бірін-бірі тудыратын біртұтас жалпы үдерістің әр түрлі сәттері ретінде қарастырады, бірақ бұл қозғалыстың негізі мен нәтижесі субъект ретіндегі субстанция болғандықтан, дәуір мен тұлға арасындағы нақты байланыс арқылы, оның ішкі бірлігін жасайды.

Субъективті рух саласында қозғаушы қағида жеке индивид болса, дүниежүзілік тарих аренасында халық жеке тұлға ретінде әрекет етеді. Гегельдің ұлттық рух туралы ілімінің ең маңызды сәті - әрбір кезеңдегі әлемдік рух бір ғана халықтың рухында бейнеленіп, онда осы кезеңнің ең жоғарғы көрінісін қабылдайды деген идея. Сонымен, халық рухының қызметі мен әлемдік рухтың жұмысы мағынасы мен мазмұны жағынан сәйкес келуі де, сәйкес келмеуі де мүмкін. Алшақтық болған жағдайда халық қандай да бір ерте, жетілмеген кезеңде өзінің дамуында қатып қалған дүниежүзілік тарихтың шетінде қалады. Кездейсоқ жағдайда халық тарихи үдерістің биігіне шығады, оның жеткізушісі мен көшбасшысына айналады. «Әлемдік - тарихи (немесе жай ғана тарихи) халықтар» деп аталатындар әлемдік рухтың даму кезеңдері, яғни дүниежүзілік тарихтың даму кезеңдері. «Қажетті сабақтастықтағы халықтар рухының қағидаларының өзі біртұтас адамзаттық рухтың сәттері ғана, сол арқылы тарихта көтеріліп, аяқталып, өзін-өзі ұғынып, бәрін қамтитын болады» [1, 75 б.]. Сонымен, тарихи дамудың әрбір кезеңі объективті рухтың анықтығы ретінде халықтың рухымен анықталады. Бостандық идеясы-өмірде жүзеге асатын нысан, жоғарыда айтылғандай, мемлекет. Мемлекет-бостандық элементінің нақты көрінісін құқық, мораль және моральдың бірлігі ретінде болмыстың ақылға қонымды формасы болғандықтан (құқық философиясында бекітілген), тарих мақсат тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар осы мақсаттарды жүзеге асыру тұрғысынан да ақылға қонымды. Диалектикалық бағыт осы жерде дүниежүзілік тарихтың мақсаты, құралы және нәтижесі арасындағы нақты диалектикалық байланысты орнатуда өз көрінісін табады. Идеализм өзінің көрінісін тарихи даму курсының негізі ретінде ақыл-ойды (өзінің еркіндік идеясымен) түсінуде табады. Осылайша мемлекеттілік

жағдайында жеке өмірге жалпылық үстемдік етеді, онда жеке өмір жартылай немесе екінші кезектегі дүние ретінде көрінеді. [4, 148 б.].

Дүниежүзілік тарихты түсінудің бұл деңгейінде өз мақсатын жүзеге асырудың ақыл-ой құралдары туралы сұраққа жауап мүлдем жаңа түрге болады. Рационалды қажеттілік пен жүйеліліктің айқын көрсетілген сипаты бар диалектиканың көмегімен бірқатар және нақты тарихи мәселелер шешілді. Бар ақыл-ойдың нақты тасымалдаушыларын таңдау жалпылама және уақытша шектеулі мағынада жасалды. Дүниежүзілік-тарихи парасаттылықтың құралдары енді дүниежүзілік-тарихи жеке тұлғалар емес және қарапайым құмарлықтары мен мүдделері бар тірі адамдар ғана емес, дүниежүзілік-тарихи халықтар болып табылады. Бұл халықтардың өздері армандаған керемет мемлекет құруға бағытталған тарихи өмірі мен іс-әрекетінің нәтижесінде сол болашақ мемлекеттің саяси құрылымы біртіндеп қалыптаса бастайды. Әрбір халықтың халықтық «рухы» ретінде өзінің ерекше мақсаты немесе өзіндік ерекше «қағидасы» - жалпы бостандық идеясының нақты анықтамасы болады. Ақыл-ой арқылы өз мақсатын жүзеге асырудың құралдары және құралдар туралы мәселені осылай түсіну Гегельге өзі қойған сұрақтар-дың соңғысын – дүниежүзілік-тарихи үдерістің өз жүрісінің ұтымдылығы туралы мәселені шешуге мүмкіндік береді. Егер дүниежүзілік тарихи халықтардың әрқайсысының тарих мақсаты парасатты болса, әрі осы мақсаттарға біртіндеп және кезең-кезеңімен жету үрдісін өз көзқарасы тұрғысынан ғана емес, дүниежүзілік тарих ретінде де ақылға қонымды болар еді.

Дүниежүзілік тарих өзінің нақты жүзеге асуында стихиялы, материалдық күштердің әрекетіне толығымен бағын-байды, осы тарихи даму ағынының бір бөлігі ұтымды (идеалды) түрде жүзеге асады. Бірақ бұл тарихи үдеріс оның құрамдас бөлігі болып қала береді және бұл да нақты тарихи үдеріс.

Егер дүниежүзілік тарих туралы айтатын болсақ, онда оның «мақсаты» мен «соңы» туралы гегельдік түсінік қалай түсіндірілсе де, Гегельдің өзі үшін Герман тарихында

мұндай тарихи кезеңді көрсететін ештеңе жоқ. Гегель өзінің «соңғы нүкте» туралы мәлідемесін түсіндіре отырып, бұл нүкте әлі де өте алыс, рухтың жұмысы көп және ол асықпайды деп болжауға болады.

Корытынды

Гегельдің ойы бойынша Дүниежүзілік тарих - бұл әлемдік рухтың шеруі, оның қызметінің нәтижесі. Гегель болмыстың абсолютті мәні бар және бүкіл адамзат тарихынан өтеді және оның арқасында біртұтас дүниежүзілік тарих бар деп сенді. Абсолютті мағынаны түсіну үшін абсолютті идеяның абсолютті тұрғысынан ғана мүмкін болатын субстанциялық бүтіннен бастау керек. Адамзат тарихы-бұл әлемдік рухтың көрінісі және оның ортақ мақсаты-адам мен қоғамға қатысты рух бостандығын дамыту. Гегельдің бостандық пікірінше, рух жүзеге асыруға ұмтылатын мақсат. Әлемдік тарих бұл мақсаттың орындалуынан басқа ештеңе емес, оған жету үшін көптеген ғасырлар бойы сансыз құрбандықтар жасалды. Дәл осы негізінен мақсат, тарихта жүзеге асырылады және ол әлемде болып жатқан барлық өзгерістердің негізінде жатыр. Дүниежүзілік тарихтағы рухты гегельдік талдау әлемде болып жатқан терең рухани үрдістерге мұқият назар аударуға мәжбүр етеді, қазіргі әлемнің рухани құрамдас бөлігінің маңыздылығын түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гегель Г.В.Ф. Сочинение. Философия истории. – Москва, 1993. – Т. 8. – 470 с.
- 2 Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории. – СПб.: Наука, 2000. – 479 с.
- 3 Соловьев Э.Ю., Козловски П. Судьбы гегельянства: философия, религия и политика прощаются с модерном. – М.: Республика, 2000. – 383 с.
- 4 Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии, книга третья. Сочинение. – М.-Л., 1935. – Т. 2. – 519 с.
- 5 Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. Сочинение. – Москва, Соцэкгиз, 1959. – Т. 4. – 440 с.
- 6 Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: в 3-х томах. – М.: Мысль, 1974. – Т. 1. – 695 с.

7 Гегель Г.В.Ф. Эстетика. В 4-х томах. – Москва, Искусство, 1968. – Т. 1. – 386 с.

8 Hegel G.V.F. Essay. The philosophy of history. – Moscow, 1993. – Vol. 8. – 470 s.

9 Hegel G.V.F. Lectures on the philosophy of history. – St. Petersburg: Nauka, 2000. – 479 p.

10 Solovyov E.Yu., Kozlovsky P. The fate of Hegelianism: philosophy, religion and politics say goodbye to modernity. – M.: Republic, 2000. – 383 p.

11 Hegel G.V.F. Lectures on the history of philosophy, book three. Composition. – M.-L., 1935. – Vol. 2. – 519 p.

12 Hegel G.V.F. Phenomenology of the spirit. Essay. – Moscow, Sotsekgiz, 1959. – Vol. 4. – 440 p.

13 Hegel G.V.F. Encyclopedia of Philosophical Sciences: in 3 volumes. – M.: Mysl, 1974. – Vol. 1. – 695 p.

14 Hegel G.V.F. Aesthetics. In 4 volumes. – Moscow, Iskusstvo, 1968. – Vol. 1. – 386 p.

Transliteration

1 Gegel' G.V.F. Sochinenie. Filosofija istorii [Work. Philosophy of History]. – Moskva, 1993. – T. 8. – 470 s. (in Russ)

2 Gegel' G.V.F. Lekcii po filosofii istorii [Lectures on the Philosophy of History]. – SPb.: Nauka, 2000. – 479 s. (in Russ)

3 Solov'ev Je.Ju., Kozlovski P. Sud'by gegel'janstva: filosofija, religija i politika proshhajtstva s modernom [The Fates of Hegelianism: Philosophy, Religion, and Politics Say Goodbye to Modernism]. – M.:Respublika, 2000. – 383 s. (in Russ)

4 Gegel' G.V.F. Lekcii po istorii filosofii, kniga tret'ja. Sochinenie [Lectures on the History of Philosophy, Book Three. Work]. – M.-L., 1935. – T. 2. – 519 s. (in Russ)

5 Gegel' G.V.F. Fenomenologija duha. Sochinenie [Phenomenology of Spirit. Work]. – Moskva, Socjckgiz, 1959. – T. 4 – 440 s. (in Russ)

6 Gegel' G.V.F. Jenciklopedija filosofskih nauk: v 3-h tomah [Encyclopedia of Philosophical Sciences: in 3 volumes]. – M.: Mysl', 1974. – T. 1. – 695 s. (in Russ)

7 Gegel' G.V.F. Jestetika. V 4-h tomah [Aesthetics. In 4 volumes]. – Moskva, Iskusstvo, 1968. – T. 1. – 386 s. (in Russ)

8 Hegel G.V.F. Essay. The philosophy of history. – Moscow, 1993. – Vol. 8. – 470 s.

9 Hegel G.V.F. Lectures on the philosophy of history. – St. Petersburg: Nauka, 2000. – 479 p.

10 Solovyov E.Yu., Kozlovsky P. The fate of Hegelianism: philosophy, religion and politics say goodbye to modernity. – M.: Republic, 2000. – 383 p.

11 Hegel G.V.F. Lectures on the history of philosophy, book three. Composition. – M.-L., 1935. – Vol. 2. – 519 p.

12 Hegel G.V.F. Phenomenology of the spirit. Essay. – Moscow, Sotsekgiz, 1959. – Vol. 4. – 440 p.

13 Hegel G.V.F. Encyclopedia of Philosophical Sciences: in 3 volumes. – M.: Mysl, 1974. – Vol. 1. – 695 p.

14 Hegel G.V.F. Aesthetics. In 4 volumes. – Moscow, Iskusstvo, 1968. – Vol. 1. – 386 p.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Ельзат Еркинович Джаркинбаев

аға оқытушы, философия ғылымының магистрі, Ғұмарбек Даукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы, Қазақстан, email: e.djarkinbayev@aues.kz

Сабит Бегманұлы Апашев

доцент, философия ғылымдарының кандидаты, Ғұмарбек Даукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы, Қазақстан, email: s.apashev@aues.kz

Ельзат Еркинович Джаркинбаев

старший преподаватель, магистр философии, Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева, Алматы, Казахстан, email: e.djarkinbayev@aues.kz

Сабит Бегманұлы Апашев

доцент, кандидат философских наук, Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева, Алматы, Казахстан, email: s.apashev@aues.kz

Elzat Dzharkinbayev

Senior Lecturer, Master of Philosophy, Almaty University of Energy and Communications named after Gumarbek Daukeev, Almaty, Kazakhstan, email: e.djarkinbayev@aues.kz

Sabit Apashev

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Almaty University of Energy and Communications named after Gumarbek Daukeev, Almaty, Kazakhstan, email: s.apashev@aues.kz

FALSAFIC WORLDVIEW OF THE KAZAKH COMMUNITY

¹N.B. Duysen, ¹B.S. Balapashev, ²Sibel Kibar Kavus

ABSTRACT

This article examines the issues of the emergence and development of Kazakh philosophy, the ideological views of the Kazakh community and the traditions of national thinking. Kazakh philosophy and the national outlook of the Kazakh people is one of the most important components of the country's history. It reflects the process of scientific cognition and the ideological search of the people, the rich history and identity of national thinking. From this point of view, the article stated that Kazakh philosophy is a great basis and methodological tool for a comprehensive understanding of the history of our people. Therefore, the inability to comprehend the history, political ideology, art, literature, moral principles, religiosity, etc. of Kazakh science without studying and studying it became the subject of the article.

Kazakh philosophy, closely connected with the national liberation movement of the people, is distinguished not only by its scientific value, but also by its high civic qualities, direct search for ways to achieve social justice, and fruitful achievements. Kazakh philosophy is an expression of the spiritual and cultural independence of the country and the spiritual support of the internal unity of the Kazakh community. It is also known that it is an integral part of the world philosophy that has developed over the centuries in the history of mankind. The study of the philosophical and public opinion of the Kazakh people began from the beginning of the XX century.

Key words: Kazakh Philosophy, Falsafa, Myth, Religion, World-view, National Thinking, Folk Philosophy.

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Kastamonu University, Kastamonu, Turkiye

Corresponding author:

Duysen N.B.
nurs_db@mail.ru

Reference to this article:

Duysen N.B., Balapashev B.S., Sibel Kibar Kavus.
Falsafic worldview of the kazakh community // Adam Alemi. – 2025. – No.1 (103). – P. 22-30.

Қазақ қауымының фәлсафалық дүниетанымы

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ философиясының пайда болуы және даму тарихы, қазақ қауымының дүниетанымдық көзқарастары және ұлттық ойлау дәстүрі мәселесі қарастырылды. Қазақ философиясы мен қазақ халқының ұлттық дүниетанымы ел тарихының ең маңызды құрамдас бөліктерінің бірі. Онда ғылыми таным процесі мен халықтың идеялық ізденістері, бай тарихы мен ұлттық ойлау айшықтары көрініс тапқан. Осы тұрғыдан мақалада, қазақ философиясы халқымыздың тарихын жан-жақты түсіну үшін үлкен негіз және методологиялық құрал екендігі сөз болды. Сондықтан оны зерттеп, үйренбейінше қазақ ғылымының тарихын, саяси идеологиясын, өнерін, әдебиетін, адамгершілік қағидаларын, діндарлығын және т.б. пайымдау мүмкін еместігі мақаланың зерттеу нысанына айналды.

Халықтың ұлт-азаттық қозғалысымен тығыз қоян-қолтықтасқан қазақ философиясы ғылыми құндылығымен қатар, жоғары азаматтық қасиетімен, әлеуметтік әділеттілікке жету жолдарын тікелей іздеуге атсалысқандығымен, өзінің жемісті жетістіктерімен ерекшеленеді. Қазақ философиясы еліміздің рухани-мәдени тәуелсіздігінің көрінісі және қазақ қауымының ішкі бірлігінің рухани тірегі болып табылады. Ол адамзат тарихында ғасырлар бойы қалыптасқан әлемдік философияның ажырамас құрамдас бөлігі екені де белгілі. Қазақ халқының философиялық-қоғамдық ой пікірлерін зерттеу XX ғасырдың басынан қолға алына бастады.

Түйін сөздер: қазақ философиясы, фәлсафа, миф, дін, дүниетаным, ұлттық ойлау, халықтық философия.

Философская мировоззрение казахской общины

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы возникновения и развития казахской философии, мировоззренческие взгляды казахской общины и традиции национального мышления. Казахская философия и национальное мировоззрение казахского народа — одна из важнейших составляющих истории страны. В нем отражены процесс научного познания и идейные поиски народа, богатая история и самобытность национального мышления. С этой точки зрения в статье говорилось, что казахская философия является большой основой и методологическим инструментом для всестороннего понимания истории нашего народа. Поэтому невозможность осмыслить историю, политическую идеологию, искусство, литературу, нравственные принципы, религиозность и т.д. казахской науки без ее изучения и изучения стала предметом изучения статьи.

Казахская философия, тесно связанная с национально-освободительным движением народа, отличается не только научной ценностью, но и высокими гражданскими качествами, непосредственным поиском путей достижения социальной справедливости, плодотворными достижениями. Казахская философия является выражением духовно-культурной независимости страны и духовной опорой внутреннего единства казахской общины. Также известно, что он является неотъемлемой составляющей мировой философии, сложившейся на протяжении веков в истории человечества. Изучение философско-общественного мнения казахского народа началось с начала XX века.

Ключевые слова: казахская философия, философия, миф, религия, мировоззрение, национальное мышление, народная философия.

Introduction

It is known that every nation in the world has its own mentality of thinking. However, as a result of the conflict of civilizations that has occurred in history over time, the culture of thinking of many peoples, the traditions of national thinking have undergone changes and in some cases were in crisis. Due to the great conservative ideology and political tension, the identity of the nation has disappeared.

Including in our Kazakh society, there are many shocks in the depths of centuries. There is another reason why the traditions of thinking of the Kazakh nation have undergone many changes in the waves of history and are almost doomed as a society. In particular, due to the Marxist-Leninist ideology under the Soviet government, the national culture of being and thinking was undermined, and the Kazakh community broke with its traditions. Having lost religion, the understanding of God also began to disappear. For this reason, the Kazakhs have moved away from their long-standing customs and refrained from customs. After all, the traditions and artistic culture of the Kazakh community were in direct contact with religion. The worldview of the Kazakh people, who managed to com-

bine the national mentality with Islam, was a religion. However, the pace of atheistic provocation and false ideology has not spared this either. Religion was opium, and religious topics were completely restricted.

These unrest affected both education and science. Both in the Soviet period and in modern Russian science, many distortions occurred. As for this from the point of view of philosophy based on the culture of thinking. The problem is related to the concept. Philosophy is not mentioned in the Kazakh worldview or in the traditions of national thinking. Because philosophy is completely unrelated to religion, which was mentioned above. There is no place for religion in philosophy. It does not consider religion as knowledge. In this context, philosophy is a Western-style way of thinking. That is, a tradition of thinking based on a Christian worldview. However, unfortunately, now this concept is not recognized in society. Therefore, the concept of philosophy is alien to the Kazakh culture of thinking. The Kazakhs have a falsafa. There is a tradition of falsafic thinking. In falsafa, on the contrary, all philosophical ideas and categories developed on the basis of Islamic conditions and Muslim worldview. This is a separate topic in itself...

The interaction between Islamic teach-

ings and Turkic cultural heritage forms the foundation of the Kazakh community's philosophical perspective. This worldview was shaped in large part by the synthesis of classical Islamic philosophy with the ethical and spiritual requirements of nomadic civilizations by thinkers like Ahmad Yasawi and Al-Farabi. Their writings placed a strong emphasis on moral principles that are still essential to the Kazakh viewpoint, such as justice, wisdom, and togetherness. Furthermore, the oral traditions of Kazakh culture - such as zhyrau compositions, proverbs, and epic poetry - were important means of communicating existential and philosophical ideas. In-depth discussions of life, death, and the relationship between humans and environment were covered in works like the epic Korkyt Ata.

The Kazakh worldview has always been based on religion. Islam, which spread over the area throughout the Turkic-Islamic era, blended well with pre-Islamic practices such as Tengriism and shamanism. This combination produced a distinctive philosophical perspective that emphasized spiritual fulfillment and collective responsibility while viewing the divine as present in the natural world. The concept that moral conduct and peace with others are manifestations of deeper metaphysical truths is reflected in Kazakh philosophy, which frequently incorporates spirituality into everyday life. The Kazakh people's worldview was significantly impacted by their nomadic way of life. Since the nomadic way of life saw humans as a part of nature rather than its conqueror, harmony with nature was a major concept. Tengriism, in which the sky (Tengri) is regarded as a divine force directing human existence, is an example of this. The wide steppes, which stand for freedom, influenced Kazakh ideas of individuality and liberty, which were balanced within a robust social structure.

In addition, Kazakh philosophy places a strong emphasis on moral and practical values that guide both private and public life. In the old clan-based governance system, leaders, or biys, served as both judges and philosophers, symbolizing the fundamental values of justice and equality. In addition, Kazakh folklore and ancient sayings reflect the moral foundation of Kazakh culture, which

was based on respect for elders, personal honor, and caring for younger generations. Through contact with nearby philosophical traditions, the Kazakh worldview evolved. Kazakh concepts were supplemented by Islamic thinking from Central Asia and Persia, particularly in the areas of metaphysics and ethics. Marxist-Leninist philosophy, which was established during the Soviet era, attempted to substitute materialist and collectivist ideals with traditional Kazakh values. As Kazakh society battled to maintain its identity in the face of outside ideological pressures, this led to philosophical conflicts.

Through contact with nearby philosophical traditions, the Kazakh worldview evolved. Kazakh concepts were supplemented by Islamic thinking from Central Asia and Persia, particularly in the areas of metaphysics and ethics. Marxist-Leninist philosophy, which was established during the Soviet era, attempted to substitute materialist and collectivist ideals with traditional Kazakh values. As Kazakh society battled to maintain its identity in the face of outside ideological pressures, this led to philosophical conflicts. The tenets of Kazakh philosophy still influence national identity and administration in modern Kazakhstan. The emphasis on respect for the environment and community cohesion strikes a deep chord with global issues like social harmony and sustainable development. To preserve this legacy in a contemporary setting, efforts must be made to resurrect and incorporate classical philosophical ideas into cultural policy and education.

The integration of existence and identity, where individual and collective harmony are intricately entwined, is one of the central ideas in Kazakh philosophy. Social relationships are shaped by moral behavior, which is dictated by values like justice (adaldyk), honor (ar), and respect (uzat). In addition, Kazakh philosophy places a strong emphasis on integrating traditional knowledge with modern concepts, learning from the past while adjusting to current difficulties. In addition to reflecting the history and identity of the Kazakh people, this rich philosophical heritage provides insightful guidance on how to handle current and upcoming world issues.

Methodology

The uniqueness and specificity of the study of Kazakh philosophy lies in the consideration of the national type of philosophical study in a holistic form and the most comprehensive study of the formation of Turkic and Kazakh philosophy. The idea of searching for a national type of philosophical study is realized through research using reconstructive and hermeneutic approaches, a comparison of Turkic-Islamic and Kazakh spiritual teachings opens up opportunities for a new look at the ethical views of Kazakh thinkers. For modern Kazakhstan, in the transition to a new stage of its development, the above is important, since the problem of internal, spiritual self-determination of the nation is moving forward already in the historical period when it embarked on the path of modern industrial and innovative development. Therefore, the results of the study can be effectively used in various fields of humanities and public practice and for the most harmonious strengthening of interethnic and interreligious relations, interfaith relations in Kazakh society.

By identifying methodological, historical and philosophical foundations, it is possible to form a general conceptual orientation of the study. A modern acute problem is the study of the history of the formation and development of the philosophical thought of the Kazakh people and the definition of its new scientific and theoretical foundations. All Turkic-speaking peoples are experiencing similar scientific problem situations at the present stage. Of course, it is known that others do not perform scientific tasks concerning our own spiritual values. In addition, we should choose only those from our attitude to the traditional world that correspond to a deeper humanistic understanding of the modern world. It is necessary to conduct a systematic hermeneutic and comparative philosophical analysis of our ancient spiritual and cultural heritage. In the course of writing the article, the works of our domestic scientists were used: M. Orynbekov, A. Kasabekov, G. Yesim, Zh. Altaev.

Main part

Ideological foundations of the Kazakh community. In turn, the philosophy of the Kazakh nation is a natural part of another world folk philosophy. The main meaning of the concept of Kazakh philosophy is the philosophy of the Kazakh nation. There are two different opinions on this issue. The first of them is philosophy, natural sciences, which means that there is no national philosophy. The second opinion, in any case, is determined by the national (linguistic) specifics of philosophy» [1, p. 182]. The national philosophy of the Kazakh community originates from time immemorial and, despite some difficulties that took place in its history, had a special impact on the spiritual development of the Kazakh people, on the growth of the traditional culture of thinking. The historical roots of Kazakh philosophy lie mainly in Eastern philosophy, including Arab-Muslim philosophy. It is known that in the story, at the junction of civilizations, the dispute arose mainly between Western and Eastern culture and philosophy. Representatives of Western philosophy adhered to the one-sided principle of Eastern culture. This was said by M. Orynbekov: «a distinctive feature of the history of the former world philosophy from modern problems is that at that time Eurocentrism prevailed in the West. He exaggerated the Western solution too much so that Eastern philosophy could not get its assessment at all. Similarly, Eastern culture throughout the entire period had only the same philosophy. Accordingly, they were irrationalism, idealism and pessimism» [2, p.125]. Of course, we cannot say that this is a true statement. Because philosophy, culture and civilization developed in the East not in one direction, but in each direction. This development was also a prerequisite for the rapid development of Eastern values, education and science and, in turn, proved that the East is also an independent civilization with its own history and traditional culture of thinking. Kazakh philosophy, consisting mainly of the traditions of Oriental thinking, is also a science today, rich in the peculiarities of its historical development and national philosophical ideas.

The premise of the emergence of Kazakh philosophy is based on the Kazakh nation-

al worldview. "There is no people without a worldview, the people itself is a reflection, proof and reality of the ideological consolidation of people. The question is whether the worldview of this people has become the subject of philosophy or not, at what level and in what ways it has been implemented, if so?". Considering the Kazakh philosophy, we should pay attention to this question. Accordingly, as a natural and historical path of national, folk worldview, the above question should be considered in connection with the word, oratory of the Kazakh people.

They are especially often found in psalms and epics, legends and fairy tales. We know that the main source of folklore is myth. Myth, in turn, is the oldest and most widespread form of philosophical and religious thought. According to the myth: «the existence of man, the time of his existence unfold eternally, in the world space, plastically, sometimes in a classified sense; the names of God, Allah were considered a kind of divine power, and the rituals corresponding to the worship of them themselves were generalized in a ritual context; the systematic content and essence of day and night are constantly repeated. In addition, the space of being was a sign capable of protecting life, being a help for the soul and body of a person. Such a ritual consciousness was able to find its own analysis and support in religion» [3, p.233]. This is how the original worldviews of the Kazakh community developed.

In general, Kazakh mythology, the source of the Kazakh folk mythological heritage is considered in the Turkic worldview. Despite the fact that there is a systematic research work on the mythology of the ancient Turkic world, its axiological and cultural side has not been fully studied. «Mythological fairy tales, tales about zoos, realistic fairy tales had a special influence on the emergence of Kazakh philosophy and worldview. They originated in ancient times, when man did not fully assimilate the secrets of nature. The ideological specificity of the widespread legends and fairy tales of the Kazakh community is that they always put a person in the first place» [4, p.25].

The ancient Kazakh worldview developed mainly in a multi-vector way and made up the spiritual heritage of the multifactor. Nevertheless, it is worth noting that this multi-vec-

tor system is in its infancy, assessing it as a spiritual and historical turn that takes place at different rates at some levels. The reason for this is that we immediately consider Kazakh philosophy as a model of national consciousness or national history. Therefore, when it comes to the development of the thinking field of the Kazakh people, their educational activities are not considered from a historical point of view, but acquire social significance.

The main features of the Kazakh folk philosophy A. Nysanbayev and T. Abzhanov systematize as follows: «1. the origin of the nomadic form of life; 2. the most fundamental in Kazakh philosophy was the problem of man; 3. Human life was considered in the world of space and time of the Great Native land; 4. social contradictions in the ancient nomadic people manifested less often, propagandizes the concept of justice built on equality; 5. considers it a duty to put honor above career and wealth and puts satisfaction with humanity in the first place; 6. more attention was paid to the interests of the country than to the interests of identity; 7. prefers to consider heroism and Heroism a great virtue; 8. considers everyday life a joy, a wedding 10. respectful attitude to elders, friendly attitude to the younger, respectful attitude to parents as the basic rule decency» [5, p.13].

It follows from this that, firstly, the specificity of the Kazakh worldview and philosophy is that it has nothing to do with domination over the world, over nature, over oneself. Again, he has become an integral part of this nature. If we take into account that the Kazakh community in ancient times adhered to a nomadic culture, then the Kazakhs had an understanding of the mysteries of nature and the existence of the world. Secondly, national values occupy a special place in the ancient Kazakh culture and traditions. Kazakh philosophy is based on such qualities as humanity, conscience, faith, honor, humanity, heroism, freedom. Thanks to such qualities and worldview, the Kazakh «identity» was formed. «Being itself (identity) means one of the driving forces of history, the vital core of culture, the cultural core of science, the progressive principle of the development of society».

And the concept of specificity, which is close to this concept, is applied in accordance with traditions, spiritual heritage and

behavior of people and shows special activity in determining the peculiar qualitative specifics of society. Thus, Kazakhs are formed and developed from such goals as being, Being a person and remaining a country, customs that connect the consciousness of a generation with their native land, and tasks that consider national traditions the main value. The Kazakh people are a historically formed nation, a people with a high cultural and social status, who have long lived in their vast area, on the land of Kazakhstan. This folk creature animates the Kazakh image. Therefore, a distinctive feature of Kazakh philosophy from the philosophy of the peoples of the world is the high position of the above-mentioned national spiritual values.

Despite the fact that the ideological origins and social orientation of the Kazakh worldview were permeated by Eastern civilization and culture, the cultural and historical continuation of the spiritual development of the people is systemic and not fully definable. Considering that civilization existed in the East before the West, its historical state and influence on the Kazakh worldview are ignored.

The ideological beginning and the history of the development of Kazakh philosophy. The history of Kazakh philosophy is one of the most important components of the history of the people. It reflects the process of scientific knowledge and the ideological search of the people, rich tarikh and the originality of national thinking. Kazakh philosophy is a great foundation and methodological tool for a comprehensive understanding of the history of our people. It is closely related to other forms of social consciousness. Therefore, if it is systematically studied and comprehended, it is possible to understand the history, political ideology, art, literature, moral principles, religiosity of Kazakh science. The Kazakh philosophy associated with the national liberation movement of the people is distinguished not only by its scientific value, but also by its high civic qualities, contribution to the search for directions for achieving social justice and fruitful achievements.

In the history of the development of Kazakh philosophy, there are features that differ from the philosophy of other peoples. They are based on the results of the social development of the Kazakh people. Russian

history does not belong to the classical model of social development. Because it developed from primitive communal construction directly to feudalism, and from it, in turn, to capitalism, and not according to socialism. It follows from this that, as is now known, this was a historical mistake. The totalitarian system, which literally retreated in the process of human development, plunged the traditions of philosophical thinking into the abyss. Feudal relations dominated the Kazakh land for several centuries. Although the development of capitalism developed somewhat at the beginning of the XX century, criticism stopped. Such social features will necessarily affect the formation of all public consciousnesses, including philosophical ones. Kazakh philosophy is the main part of the cultural achievements of the Kazakh people, as well as a legitimate continuation. Kazakh culture in different periods of history had some connection with the culture of the main countries, receiving indirect or direct energy from them. The influence from the outside left its contribution to the internal interests of the Kazakh culture, its historical necessity, in what issues it needs. That is why these features offered Kazakh philosophical thinking its own national tradition and direction.

In general, the question of where to start the history of Kazakh philosophy remains very controversial. The famous scientist, Professor A. Kasabek in his work «historical and philosophical cognition» conducts a methodological analysis of Kazakh philosophy: «philosophy of the Middle Ages, philosophy of the Khanate, philosophy of the butting era, philosophy of the twentieth century» [6, p.16]. Professor S. Nurmuratov in his article «the state and trends in the development of Kazakh philosophy» quotes: «Kazakh philosophical thinking has a centuries-old history. It consists of large periods known for their distinctive characteristics, such as:

- the Turkic period of awareness of being. Before the XV century;
- worldview under the Kazakh Khanate. XV-XVIII centuries;
- philosophical views of Kazakh enlighteners. XIX century;
- The worldview of the Kazakh intelligentsia of the early XX century;
- modern professional Kazakh philoso-

phy. From the middle of the XX century to the present day.

M. Orynbekov in his work «spiritual consolidation of the Kazakhs» traces the desire of the ancient Kazakhs or tribes, who are the spiritual heirs of the Kazakhs, to trace the roots of our modern worldview concepts, up to the traditional customs and worldviews of tribal unions.

Analyzing the above stages, we do not know an unambiguous answer to the question at what time the Kazakh philosophy began to form. Each stage is different. The famous scientist, abaiologist, Professor Garifolla Esim ustaz connects the history of Kazakh philosophy with the creation of Kazakh history, Kazakh ethnos, Kazakh state. «In the XV century, Kazakh tribes led by Kerey and Zhanibek sultans separated from the Ak Horde and under the banner of the Kazakh Khanate on the site of Kozybasy along the Shu. Since then, the concept of «Kazakh country» has been formed, according to which the country consciousness has also been formed,» says Garifolla Yesim in his writings. That is, after the formation of the country consciousness, accordingly, our worldview went into a new direction. National values began to be sorted, enriched with new content, acquire a distinctive and specific character. Now we have moved from the imperial thinking of the times of the ancient Turks and even later of the Golden Horde to our own national thinking.

Thus, the Kazakh community rose to the stage of history in the XV century. In this context, Garifolla Yesim believes that Kazakh philosophy should begin from this period. He argues that Kazakh philosophy should begin with the existential creativity of Asan grief kaigy and ideological problems in the works of Muhammad Haidar.

Based on the above historical data, we can say that the features of the historical development of Kazakh philosophy, the ideological source of the beginning of our national philosophy is the legendary Scythian Anacharsis, according to Plato, one of the seven great Greek scientists who lived in the VII century BC from the sacred Kazakh steppes, and then in the XI-XIII centuries. In the noble heritage, philosophical worldview of great philosophers-scientists, such as

Al-Farabi, Jusup Balasagun, Ahmet Yassawi, Mahmoud Kashgari, Ahmet Iugineki, Suleiman Bakirgani, who lived in the period from XV to XVIII centuries. the development of philosophical thought of the second half of the XIX century, in the philosophical thought of the enlighteners.

Kazakh reality is characterized by wisdom in a non-philosophical form. That is why, through these great scientists, through their rich heritage, which they passed on to subsequent generations, to invest in laying the cornerstone of Kazakh philosophy, to develop it through scientific research. From this point of view, these thinkers, poets and zhyraus – they all expressed the idea of the objective phenomena of the time in which they lived, created the structure of the socio-political, cultural and, ultimately, philosophical system of thinking of the Kazakh people at different levels, but in general within the framework of the trend towards half-development.

Conclusion

The study of the philosophical and public opinion of the Kazakh people began from the beginning of the XX century. But in these studies, the superficial and superficial approach prevailed. And in the works written from the point of view of Marxist-Leninist methodology, a special place was given to class reductionism and the party principle. In the end, they led to the distortion of the history of philosophy for ideological purposes. And this direction has had a negative impact on the development of science. The period of domination of socialist consciousness in the traditional Kazakh society, which was under the ideological influence of a foreign country, separated the people from cultural identity. This led to the formation of false ideals and stereotypes alien to the inner superficial world.

The growth of consciousness of the population, the collapse of the totalitarian empire, the creation of young independent states, new forms of philosophical thinking contribute in many ways to a deep and meaningful disclosure of the integrity and characteristics of humanity, the differences of friendship and disunity, the historical realities of the inseparable directions of the destinies of peoples.

In this sense, we must show the world community the deep and profound philosophical thoughts of the Kazakh people, their true nature and characteristic culture. On the way to realizing this goal, it is necessary to take a critical attitude to many long-established, contradictory concepts and principles, and propose a path of new methodological solutions.

Kazakh philosophy has not yet entered the philosophical system of the peoples of the world. The reason is that philosophical knowledge about the national wise thoughts of the people, about wise people, has not been formed fundamentally and thoroughly. The ontological content of wisdom has not turned into knowledge. Now this drawback disappears. Ignorance of Kazakh philosophy as knowledge becomes for every intellectual a disadvantage in his knowledge. After all, the philosophy of the nation was the main channel of its spiritual world. For this reason, Kazakhs have a philosophy or not, this is not a scientific question, but a question concerning human culture. Every nation has its own rule of thinking and its own philosophy. The question is, how can we first recognize it, how can we become an object of science, in other words, how can we first determine who we are and show others, that's the problem.

Understanding your being is a very necessary position for our integrity, our independence. First of all, it is the ancient history of the philosophy of the Kazakh people, various stages of formation and ethno-cultural trends. These questions were selected by representatives of each specialist in their own way, sometimes with interruptions. Kazakh philosophy has a broad, theoretically unexplored character, natural-historical character, socio-psychological significance, artistic and philosophical level as a special trend, ideological aspect. From this point of view, it is not difficult to understand that Kazakh philosophy is a mature level of the philosophy of the Kazakh people, a later mature stage. Kazakh philosophy is an expression of the spiritual and cultural independence of the country and the spiritual support of the internal unity of the Kazakh community.

It is also known that it is an integral part of the world philosophy that has developed over the centuries in the history of mankind. Everyone knows that until yesterday, all issues

related to this topic were under close supervision. Because those who adhered to socialism were concentrated around only one communist idea, denying all concepts in a different sense that did not correspond to it, thought the same for all people. It is even true that the society, which has moved to the actions of researchers dealing with this topic, hastened to give superficial assessments of what they call "raising the flag of nationalism."

Because of this ideological nebula, it is known how many years the works of thinkers who brought their wise statements in various spiritual depths to the masses were carried out on the stage of history, without receiving wide dissemination in society and without receiving their assessments in the form of scientific research. The study of the problems of the past of Kazakh culture, its deep spiritual folds and realities, contradictions and prospects of the modern cultural situation stands out for its relevance and poses the most important tasks to the national philosophical science. If the University philosophy of the professional form dominates in the West, then the national outlook of the Kazakhs dominates in the traditional forms of artistic and religious texts, in the works of poets, Chechens, educators.

This puts on the agenda the question of the future of Kazakh philology, which is currently free from Eurocentric thinking. It is obvious that it is necessary to restore the rich competitive Kazakh culture, deepen its ideological basis and methodological tool, as for a comprehensive understanding of the true history of the people. Of course, the only thing known about the philosophical thought of the Kazakh people is that since our country gained independence, many works in Kazakh and Russian have been studied and published in full. Kazakh philosophy is the philosophy of life, development, unification and prosperity of the Kazakh people. The approach to the history of philosophical thinking should not be one-sided, it is advantageous that it be formed from dialogue, the relationship of various orientations and concepts. Only then does the desire of the younger generation for creativity increase, thoughts arise about worldview systems and the value world of historical figures.

References

- 1 Есім Ғарифолла. Қазақ философиясының тарихы: Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 182 б.
- 2 Орынбеков М. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 125 б.
- 3 Қазақтың халық философиясы. Жиырма томдық. 7-том. – Астана: Аударма, 2006. – 233 б.
- 4 Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). Қазақ философиясының қалыптасуы: ежелгі түркілік дәуір. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. – 25 б.
- 5 Әбжанов Т., Нысанбаев Ә. Қазақ философиясына кіріспе // Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. – Астана, 2005. 1-т. – 13 б.
- 6 Қасабек А. Тарихи-философиялық таным. – Алматы, ҚазГЗУ, 2002. – 6 б.

Transliteration

- 1 Esim Farifolla. Kazak filosofijasynyn tarihy [History of Kazakh philosophy]: Okulyk. – Almaty: Kazak universiteti, 2006. – 182 b. (in Kaz)
2. Orynbekov M. Ezhelgi kazaktyn dunietyanymy [Ancient Kazakh worldview]. – Almaty: Gylm, 1996. – 125 b. (in Kaz)
3. Kazaktyn halyk filosofijasy [Kazakh folk philosophy]. Zhiyrma tomdyk. 7-tom. – Astana: Audarma, 2006. – 233 b.
4. Kazak filosofijasy tarihy (ezhelgi dauirden kazirgi zamanga dejin) Kazak filosofijasynyn kalyptasuy: ezhelgi turkilik dauir [History of Kazakh philosophy] // Ezhelgi koshpeliler dunietyanymy. Formation of Kazakh philosophy: ancient Turkic era]. – Almaty: KR BGM GK Filosofija, sajasattanu zhane dintanu instituty, 2014. – 25 b. (in Kaz)
5. Abzhanov T., Nysanbaev A. Kazak filosofijasyna kirispe [Introduction to Kazakh philosophy] // Ezhelgi koshpeliler dunietyanymy. – Astana, 2005. – 1-t. – 13 b. (in Kaz)
6. Kasabek A. Tarihi-filosofijalyk tanym [Historical and philosophical knowledge]. – Almaty, KazGZU, 2002. – 6 b. (in Kaz)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

<i>Nursultan Duysen</i>	PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: nurs_db@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-5092-3802
<i>Beken Balapashev</i>	PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: beken.balapashev@bk.ru, ORCID ID: 0000-0001-7744-2008
<i>Sibel Kibar Kavus</i>	Associate Professor, PhD, Kastamonu University, Kastamonu, Turkiye, email: skibar@kastamonu.edu.tr
<i>Нұрсұлтан Бақтиярұлы Дүйсен</i>	PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан, email: nurs_db@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-5092-3802
<i>Бекен Сарсенғалиевич Балапашев</i>	PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан, email: beken.balapashev@bk.ru, ORCID ID: 0000-0001-7744-2008
<i>Сибель Кибар Кавус</i>	қауымдастырылған профессор, PhD, Кастамону Университеті. Кастамону, Түркия, email: skibar@kastamonu.edu.tr
<i>Нурсултан Бактиярулы Дуйсен</i>	PhD докторант, Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: nurs_db@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-5092-3802
<i>Бекен Сарсенғалиевич Балапашев</i>	PhD докторант, Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: beken.balapashev@bk.ru, ORCID ID: 0000-0001-7744-2008
<i>Сибель Кибар Кавус</i>	ассоциированный профессор, PhD, Университет Кастамону, Кастамону, Турция, email: skibar@kastamonu.edu.tr

COMPARATIVE PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF STATE SECURITY FUNCTIONS: FROM EARLY CITY-STATES TO MODERN NATION-STATES

¹A.Zh. Mergaliyeva, ²A.S. Karsembayeva

ABSTRACT

The article presents a detailed analysis of the evolution of state security functions, starting from the early city-states and ending with modern national systems. The main purpose of this work is to deeply understand the causes and consequences of changes in the understanding and implementation of security over the centuries.

The relevance of the research is due to the constantly changing geopolitical, socio-cultural and technological realities that determine new challenges and needs in the field of security. While many classical concepts retain their relevance, the modern world imposes new requirements, which makes this study especially important. Against the background of many studies on this topic, the main novelty of this article is a deep interdisciplinary approach covering historical, philosophical, socio-cultural and political aspects in one complex.

Based on a descriptive analysis, the authors identify the main stages of this evolution, emphasizing the unique characteristics of each time period. The authors also explore the philosophical concepts that underlie the understanding and implementation of security at different stages of history. The influence of the socio-cultural and political context on the change of security functions was determined, demonstrating how changing social and political realities influenced approaches to security.

In conclusion, the authors formulate key conclusions, identifying the main trends and directions of the development of state security in the future, and also emphasizes the need for constant adaptation and updating of approaches in this critical area. This article undoubtedly represents a valuable contribution to the academic community and will be the starting point for many future studies in the field of state security.

Key words: State Security, Evolution, Socio-Cultural Context, Philosophical Concepts, City-States, Modern Challenges, Political Dynamics.

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Corresponding author:
Mergaliyeva A.Zh.
mergalievaasia@gmail.com

Reference to this article:
Mergaliyeva A.Zh.,
Karsembayeva A.S.
Comparative philosophical
Analysis of State Security
Functions: From Early
City-States to Modern
Nation-States // Adam Alemi.
– 2025. – No.1 (103).
– P. 31-37.

Мемлекеттік қауіпсіздік қызметтерін салыстырмалы философиялық талдау: ерте қала-мемлекеттерден қазіргі ұлттық мемлекеттерге дейін

Аңдатпа. Мақала алғашқы қала-мемлекеттерден бастап қазіргі ұлттық жүйелермен аяқталатын мемлекеттік қауіпсіздік қызметтерінің эволюциясын егжей-тегжейлі талдауды ұсынады. Бұл жұмыстың негізгі мақсаты-ғасырлар бойы қауіпсіздікті түсіну мен жүзеге асырудағы өзгерістердің себептері мен салдарын терең түсіну.

Зерттеудің өзектілігі қауіпсіздіктің жаңа сын-қатерлері мен қажеттіліктерін анықтайтын

үнемі өзгеріп отыратын геосаяси, әлеуметтік-мәдени және технологиялық шындықтарға байланысты. Көптеген классикалық тұжырымдамалар өзектілігін сақтағанымен, қазіргі әлемнің жаңа талаптары бар, бұл зерттеуді ерекше маңызды етеді. Осы тақырыптағы көптеген зерттеулердің аясында осы мақаланың негізгі жаңалығы бір кешендегі тарихи, философиялық, әлеуметтік-мәдени және саяси аспектілерді қамтитын терең пәнаралық көзқарас болып табылады.

Дескриптивті талдауға сүйене отырып, автор әр уақыт кезеңінің ерекше сипаттамаларына баса назар аударып отырып, осы эволюцияның негізгі кезеңдерін бөліп көрсетеді. Авторлар сонымен қатар тарихтың әртүрлі кезеңдерінде қауіпсіздікті түсіну мен жүзеге асырудың негізінде жатқан философиялық ұғымдарды зерттейді. Әлеуметтік-мәдени және саяси жағдайлардың қауіпсіздік қызметтерін өзгертуге әсері анықталды, бұл өзгеретін әлеуметтік және саяси жағдайлардың қауіпсіздік тәсілдеріне қалай әсер еткенін көрсетті.

Қорытындылай келе, автор болашақта мемлекеттік қауіпсіздікті дамытудың негізгі жаңалықтары мен бағыттарын анықтай отырып, негізгі ойларды тұжырымдайды, сондай-ақ осы маңызды саладағы тәсілдерді үнемі бейімдеу және жаңарту қажеттілігін атап көрсетеді. Бұл мақала академиялық қоғамдастыққа құнды үлес қосатыны сөзсіз және көптеген мемлекеттік қауіпсіздік тақырыбындағы зерттеулердің бастапқы нүктесі болады.

Түйін сөздер: мемлекеттік қауіпсіздік, эволюция, әлеуметтік-мәдени контекст, философиялық тұжырымдамалар, қала-мемлекеттер, заманауи сын-қатерлер, саяси динамика.

Сравнительный философский анализ функций государственной безопасности: от ранних городов-государств до современных национальных государств

Аннотация. Статья представляет детальный анализ эволюции функций государственной безопасности, начиная с ранних городов-государств и завершая современными национальными системами. Основная цель этой работы заключается в глубоком понимании причин и последствий изменений в понимании и реализации безопасности на протяжении веков.

Актуальность исследования обусловлена постоянно меняющимися геополитическими, социокультурными и технологическими реалиями, которые определяют новые вызовы и потребности в области безопасности. В то время как многие классические концепции сохраняют свою релевантность, современный мир предъявляет новые требования, что делает данное исследование особенно важным. На фоне множества исследований данной тематики, основной новизной настоящей статьи становится глубокий междисциплинарный подход, охватывающий исторические, философские, социокультурные и политические аспекты в одном комплексе.

Основываясь на дескриптивном анализе, автор выделяет основные этапы этой эволюции, подчеркивая уникальные характеристики каждого временного периода. Авторы также исследуют философские концепции, которые лежат в основе понимания и реализации безопасности на разных этапах истории. Было определено влияние социокультурного и политического контекста на изменение функций безопасности, демонстрируя, как изменяющиеся социальные и политические реалии влияли на подходы к обеспечению безопасности.

В заключении автор формулирует ключевые выводы, выявляя основные тренды и направления развития государственной безопасности в будущем, а также подчеркивает необходимость постоянной адаптации и обновления подходов в этой критически важной сфере. Эта статья без сомнения представляет ценный вклад в академическое сообщество и станет отправной точкой для многих будущих исследований в области государственной безопасности.

Ключевые слова: государственная безопасность, эволюция, социокультурный контекст, философские концепции, города-государства, современные вызовы, политическая динамика.

Introduction

With the emergence of the first city-states, there was also a need for state security. From defense against hostile tribes to the fight against cybercrime, the functions of state security have constantly evolved. This analysis examines the philosophical aspects of this evolution taking into account socio-cultural and political contexts [1].

State security has always been one of the key functions of the State. In different historical epochs, the functions of this security have changed, adapting to socio-cultural, political and technological contexts. The first city-states, such as the ancient cities of Mesopotamia, Ancient Egypt or the Hindu Valley, faced the need to protect their borders from external threats and maintain internal order. To do this, they created walls, fortresses and armies. The phil-

osophical context of this time emphasized the divine origin of power, and the protection of the city was often perceived as a sacred duty [2]. In the Middle Ages, the focus was on protecting borders, establishing laws, and providing security for pilgrims and merchants. The concepts of State security were closely related to religious and feudal ideas. Philosophers such as Thomas Aquinas have speculated about righteous warfare and the duty of defense. With the development of nation-States and the emergence of colonialism, the functions of State security have become more complex. This was due to exploration, protection of economic interests and colonial expansion. Philosophers such as Hobbes and Machiavelli have speculated on the nature of power, the need for a strong state, and the role of security in maintaining the social contract [3].

Relevance. In the context of globalization and the increased threat of terrorism, the functions of state security have become especially relevant. Given the diversity and complexity of modern threats, understanding the historical and philosophical context of this area becomes necessary to develop effective security strategies.

Problem. It is not always clear how to properly balance the needs for security and the preservation of citizens' rights and freedoms. Where do these functions come from? How did they develop and change in different historical periods?

Novelty. While many studies consider the history of state security from a practical point of view, our approach focuses on philosophical aspects, which allows a deeper understanding of the nature and significance of this function.

Goal: To analyze the evolution of state security functions from a philosophical point of view, based on socio-cultural and political contexts.

Tasks:

- To determine the main stages of the evolution of state security;
- Explore the philosophical concepts underlying each stage;
- To determine the impact of the socio-cultural and political context on the change of security functions;
- To analyze modern dilemmas and challenges in the field of state security.

Literary analysis in this field provides a wide variety of sources that cover various aspects of

the topic. The review examines the key works and their main conclusions on this topic.

T. Hobbes in his work «Leviathan» examines the nature of the state and security. He argues that people enter into a social contract and create a state in order to avoid a «natural state» in which a person's life would be «short, violent and brutal» [4]. N. Machiavelli in his work «The Sovereign» studies how rulers should govern in order to preserve the stability and security of the state. He emphasizes the importance of a realistic approach to power [5]. M. Foucault analyzes how surveillance and punishment systems have become key instruments of state security. His concept of «panopticon» describes how control becomes comprehensive and internal [6].

Tsch.Tilly examines how European states have evolved, given the role of wars, taxes and the creation of national identities. He emphasizes the role of military power in the formation of modern states. J. Nye in his work «The Future of Power» (2011) explores how the sources of power and state security change in the context of globalization, cyberspace and economic changes [7]. B.Buzan, O. Wæver offer a broad understanding of security, including military, political, economic and socio-cultural aspects. They analyze how threats and challenges to the state have evolved over time [8].

A literary review shows that issues of state security have always attracted the attention of scientists and thinkers. Their work helps to understand how the functions and understanding of security have evolved in different historical periods and what challenges modern states face.

Methodology

To achieve the objectives, the following research methodology was developed:

1. Descriptive analysis

Objective: To determine the main stages of the evolution of state security.

Methodology: The analysis of historical and scientific sources is carried out to determine the key stages in the development of state security. Each stage is classified by time frame and main characteristics.

2. Content analysis

Objective: To explore the philosophical concepts underlying each stage.

Methodology: Analysis of scientific papers and primary sources, which consider philosophical ideas on the topic of security. Identification of key concepts and their relation to specific stages of evolution.

3. Comparative analysis

Objective: To determine the impact of the socio-cultural and political context on the change of security functions.

Methodology: Comparison of security functions at different stages, taking into account the socio-cultural and political conditions of each period. Historical chronicles, cultural studies and political reports are used.

4. Critical analysis

Objective: To analyze the current dilemmas and challenges in the field of state security.

Methodology: Based on current research and expert opinions, the analysis of the current state in the field of state security is carried out. Identification of the main dilemmas, challenges and potential directions of development.

This methodology will allow a systematic approach to the study of the evolution of state security functions, identify influencing factors and trace the dynamics of changes in different historical periods.

Main part

After a descriptive analysis of historical and scientific sources, the following key stages of the evolution of state security were identified (Figure 1):

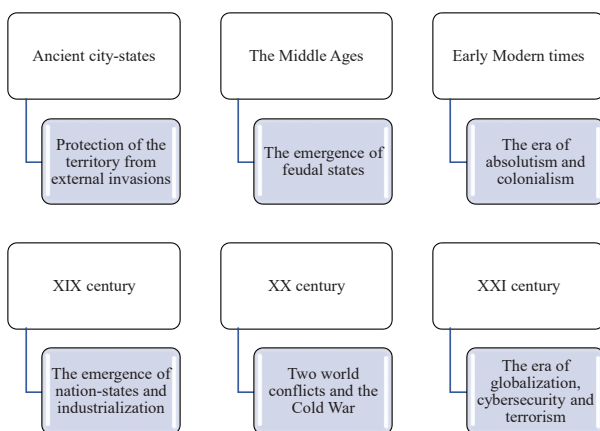

Figure 1 - Key stages of the evolution of state security

Ancient city-states. The main focus is on protecting the territory from external invasions and maintaining internal order. Military superiority and the construction of fortifications were key. The construction of great city walls in cities such as Ur and Babylon to protect against external threats. Philosophical context: The state was regarded as a sacred unit where the ruler acted on behalf of the gods [9].

The Middle Ages. The emergence of feudal states. Security was often associated with the protection of the State from internal rebellions and religious strife. The Templar Order as a religious and military association for the protection of Christian pilgrims. Philosophical context: Feudalism as a dominant social system, with a strong religious foundation [10].

Early Modern times. The era of absolutism and colonialism. State security is aimed

at maintaining monarchical power and protecting colonial interests. Creation of the first police structures to maintain order in European States. Philosophical context: Absolutism and Enlightenment, where the state acts as the main guarantor of order.

XIX century. The emergence of nation-states and industrialization. Increased emphasis on economic security and threats of social movements. the creation of secret police services to fight revolutionaries and anarchists. Philosophical context: The emergence of liberalism and socialism as a reaction to industrial development.

XX century. Two world conflicts and the Cold War. Security is becoming global: nuclear deterrence and international blocs are emerging. The Cold War and mutual nuclear deterrence between the USA and the USSR.

Philosophical context: Realism and liberalism in international relations, the emergence of postmodernism ideas.

XXI century. The era of globalization, cybersecurity and terrorism. The sphere of security is expanding to space, the Internet and biotechnology. Security measures after the terrorist attacks of September 11, 2001. Philosophical context: Globalization and post-globalization, criticism of neoliberalism and consideration of identity issues in the context of global changes.

Each of these stages is evidence of how external and internal challenges to States have changed, and how these challenges have shaped the functions and methods of State security.

The analysis revealed that over time, the functions of State security have become more complex and multifaceted. Whereas in ancient times the emphasis was on physical protection of the territory, modern states face challenges related to cyberspace, environmental threats and globalization. The evolution of State security is a reflection of changes in the social, economic and political life of society. With the development of technologies and the acceleration of globalization processes, security functions continue to adapt to new conditions, becoming more complex and multifaceted.

The philosophical concept of ancient city-states: Cosmogonic myths and divine order. The State and its security were presented as a reflection of the cosmic order. Leaders such as pharaohs or kings were often viewed as divine or semi-divine beings. The philosophical approach to security was often based on astrology and priestly practice. Important was not only the physical well-being of the city or state, but also its spiritual and cosmic balance. The philosophical concept of the Middle Ages: The Divine right of kings. State security was connected with the idea of maintaining divine order on earth. Any threats to the king or the church were considered blasphemy. Scholasticism, which dominated medieval philosophy, actively sought a correspondence between divine laws and earthly order. This influenced the perception of security as a divine mission.

The philosophical concept of the early Modern period: A Social contract. The state as a result of a contract between citizens to main-

tain order and ensure security. Philosophers such as Hobbes and Locke have been actively thinking about this. At this time, the idea of state sovereignty begins to take shape. In the context of security, this has led to an emphasis on the protection of borders and the assertion of external independence. The philosophical concept of the XIX century: Nationalism and the idea of the national spirit. State security includes not only physical protection, but also the protection of cultural and national identity. The industrial Revolution and urbanization are creating new security challenges - from social unrest to health problems in overcrowded cities. The philosophical concept of the XX century: Existentialism and Realism. In the context of world wars and the nuclear threat, the main emphasis is on human existence in a world where security cannot be taken for granted. The emergence of mass media and communication technologies leads to a new dimension of security - information. Propaganda and the "cold wars" of information are becoming important tools. The philosophical concept of the XXI century: Postmodernism and globalization. Security is considered in the context of multiple overlapping discourses, including technology, ecology and cultural diversity. The era of digital information and the Internet challenges States to protect citizens' data and state secrets. Philosophical debates concern issues of privacy, freedom on the Internet and the ethics of cyber warfare.

The analysis shows that over time, the concepts of state security become more complex and multifaceted, reflecting the general evolution of philosophical concepts. While in ancient societies security was inextricably linked with religion and cosmogony, modern societies face challenges related to technological progress, globalization and socio-cultural dynamics. Over time, philosophical concepts become increasingly integrated with technological and social changes. Previously, security was primarily a matter of territory and resources, but in the modern world it is increasingly associated with intangible assets such as information, ideology and cultural values.

Philosophical concepts play a key role in determining how societies understand and respond to security threats and challenges. The evolution of these concepts reflects broader cultural and social changes taking place

throughout human history. The perception of security has evolved over the centuries, reflecting sociocultural and philosophical transformations. Modern states face a difficult task - to take into account both traditional threats and new challenges generated by rapid technological and socio-cultural changes.

Throughout the history of mankind, socio-cultural and political contexts have had a profound impact on the functions and priorities of State security. Each stage in history brought its own unique challenges and re-

quirements to the mechanisms of protection of the state, its population and values.

Socio-cultural and political contexts are the key factors determining the functions of state security in different historical periods. To respond effectively to the threats and challenges of each era, States must be flexible and able to adapt to the changing external and internal environment.

Based on current research and expert opinions, an analysis of the current state in the field of state security was carried out (Table 1).

Table 1 - Current state of affairs in the field of State security

1	Cybersecurity	Cybersecurity threats are growing, especially in the context of globalization and digitalization. States face challenges related to cyber espionage, cyberterrorism and the protection of critical infrastructure
2	Terrorism	International terrorism continues to be one of the key challenges for many States, requiring a coordinated international response
3	Hybrid threats	Mixing of traditional and non-traditional methods of warfare, including information operations, economic pressure and the use of "soft power"
4	Environmental challenges	Climate change and environmental crises pose a threat to the national security of many States
5	Migration crises	Uncontrolled migration flows and refugees can become a source of social, economic and security problems

The modern world is facing complex and multifaceted challenges in the field of State security. Many of these challenges require not only national, but also international solutions, which makes the issues of cooperation and diplomacy even more urgent. At the same time, rapid technological development generates new threats that need to be responded to flexibly and promptly.

States today face a number of complex security dilemmas that require an integrated approach and cooperation at the international level. Given the dynamic nature of modern threats, the key is not only the ability to resist them, but also the ability to quickly adapt to new conditions.

Discussion

In the process of analyzing the evolution of state security functions, it is worth emphasizing the versatility and complexity of the topic. From early city-states to modern nations, security remained a fundamental need, but approaches to its provision and understanding of this term have changed dramatically. Changing priorities and threats

throughout history is an interesting aspect for philosophical consideration. Should we stick to traditional security methods or adapt to modern challenges? How to maintain a balance between individual freedoms and national security? From Plato's idea of "philosophical kings" to modernity and postmodernity, reflections on security were conducted in the context of time. To what extent can current philosophical trends influence the formation of future approaches to security?

The change in security functions was largely a response to the socio-cultural and political challenges of each time period. Is it possible to predict what challenges await us in the future based on the analysis of past changes? In the era of globalization and rapid technological development, states face new and not always predictable challenges. How to respond effectively to them while preserving the basic principles of democracy and human rights?

In conclusion, although State security has always been the focus of attention of any state, modern conditions make it even more complex and multifaceted. It is necessary to take into account both historical experience and cur-

rent global trends in order to develop effective strategies and tactics in the field of security.

Conclusion

State security is a fundamental concept that has gone through a difficult path of development from simple forms of protection of early city-states to complex and multifaceted systems of modern nation-states. The study of this evolution makes it possible not only to understand the historical dynamics, but also to identify the main trends that will shape security in the future.

Based on the analysis of various stages, philosophical concepts, socio-cultural and political contexts, it can be concluded that security is not a static concept. It adapts and transforms in response to external and internal challenges, while maintaining its primary role in public policy.

Modern dilemmas and challenges in the field of state security, whether cyber threats, environmental challenges or international terrorism, require a deep understanding of past mistakes and achievements. They also emphasize the need for international cooperation and exchange of experience.

References

1 Booth K. Security and emancipation // National and International Security. – Routledge, 2018. – P. 447-460.

2 Mojanoski C.T., Arizankoski G., Angjeleski Z. Ontology of Security (Appendix to the Establishment and Development of the Philosophy of Security) // Security Horizons. – P. 79.

3 Amanov N. Information security as the concept of social and philosophical research // Journal of Economics and Social Sciences. – 2018. – №. 13. – P. 4.

4 Olsthoorn J. Leviathan Inc.: Hobbes on the nature and person of the state // History of European Ideas. – 2021. – T. 47. – №. 1. – P. 17-32.

5 Ingram R., Barker C. People power: popular sovereignty from Machiavelli to modernity // People power. – 2022. – P. 1-285.

6 Foucault M. Power: the essential works of Michel Foucault 1954-1984. – Penguin UK, 2019.

7 Nye J.S. A time for positive-sum power // The Wilson Quarterly. – 2018. – T. 42. – №. 4.

8 Buzan B. Rethinking security after the Cold War // National and International Security. – Routledge, 2018. – P. 329-352.

9 Değirmenci M. The Phenomenon of Security in Political Philosophies of Ancient Ages // Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. – 2023. – T. 33. – №. 2. – P. 865-874.

10 Booth K. Security and emancipation // National and International Security. – Routledge, 2018. – P. 447-460.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

<i>Assiya Mergaliyeva</i>	PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: mergalievaasia@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-8976-0481
<i>Ainur Karsembayeva</i>	Acting associate professor, PhD, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, email: ainursj@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-2991-6648
<i>Асия Жахияновна Мерғалиева</i>	PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан, email: mergalievaasia@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-8976-0481
<i>Айнур Серикбаевна Карсембаева</i>	доцент міндетін атқарушы, PhD, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан, email: ainursj@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-2991-6648
<i>Асия Жахияновна Мерғалиева</i>	PhD докторант, Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: mergalievaasia@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-8976-0481
<i>Айнур Серикбаевна Карсембаева</i>	и.о. доцента, PhD, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан, email: ainursj@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-2991-6648

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Н.П. Танкиш, Т.Е. Тұмашбай

АҢДАТПА

Әдебиет тарихын және тіл мен сөз өнерінің даму заңдылықтарын теориялық талдау болмыстың бірқатар күрделі мәселелерін шешуді талап етті. Сондықтан, Ахмет Байтұрсынұлы дүниетанымын сипаттайтын мұралары тілдің философиялық мәселелері мен көркем әдеби шығармашылықтың дамуында үлкен орын алады. Ахмет Байтұрсынұлы дүниетанымы тәуелсіздігімен және сөз, тіл, сөйлеу ғылымының бірқатар күрделі мәселелерін шешудің өзіндік сипатымен ерекшеленеді. Сонымен қатар, оның тіл философиясы бүгінгі күнге дейін өз мағынасын жоғалтпағанына күмән жоқ, өйткені, біздің заманымыз тіл білімінің философиялық негіздері күрделі және аз дамыған болып қала береді. Бұл жағдай бізге қазақтың көрнекті ақыны, ғалымы мен философының дүниетанымының алғышарттарын жан-жақты және тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлы дүниетанымы бойынша табиғаттың пәндік әлемі мен адам әлемі арасындағы байланысты анықтаудың қажеттігі баяндалады. Сонымен қатар, қазақ тілінің әліпбиін жетілдірудің алғышарттары, бұл тұрғыда Ахмет Байтұрсынұлы идеясының қазақ сөзін қолжетімді, үнемді және эстетикалық тұрғыдан жоғары дәрежеге көтеруге ықпалы келтірілген. Зерттеу барысында тақырыпқа сәйкес негізгі кілттік сөздер бойынша ғылыми-әдістемелік әдебиеттерге мета-талдау жүргізілді. Нәтижесінде Ахмет Байтұрсынұлы дүниетанымын, саяси көзқарасын мазмұндық жағынан тереңірек ашуға мүмкіндік берді. Сонымен бірге, «Тілдер және әдебиет бойынша мұғалімдерді даярлау» білім бағытының студенттерімен сауалнама, сұхбаттасу әдістері ұйымдастырылды. Сандық және сапалық зерттеулерге қатысқан білім алушылар Ахмет Байтұрсынұлы дүниетанымы мен саяси көзқарасының қалыптасуына әсер еткен факторлар туралы білімдерін қалыптастырды.

Түйін сөздер: А.Байтұрсынұлы, дүниетаным, саяси көзқарас, алғышарт, қалыптасу, қазақ тілі.

М.Әуезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан
университеті,
Шымкент, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Тұмашбай Т.Е.
tumashbai@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Танкиш Н.П., Тұмашбай Т.Е.
Ахмет Байтұрсынұлы
дүниетанымының
алғышарттары // Адам
әлемі. – 2025. – №1 (103).
– Б. 38-48.

Предпосылки мировоззрения Ахмета Байтурсынова

Аннотация. Теоретический анализ истории литературы и закономерностей развития искусства языка и слова требовал решения ряда сложных проблем бытия. Поэтому наследие Ахмета Байтурсынова, характеризующее его мировоззрение, занимает большое место в развитии философских проблем языка и художественного творчества. Мировоззрение Ахмета Байтурсынова отличается самостоятельностью и своеобразным характером решения ряда сложных проблем науки о слове, языке, речи. Кроме того, нет никаких сомнений в том, что его философия языка не утратила своего значения и по сей день, поскольку философские основы

языкознания нашего времени остаются сложными и менее развитыми. Это обстоятельство позволяет всесторонне и глубже изучить предпосылки мировоззрения выдающегося казахского поэта, ученого и философа. В статье излагается необходимость определения взаимосвязи между предметным миром природы и миром человека по мировоззрению Ахмета Байтұрсынулы. Вместе с тем, заложены предпосылки совершенствования алфавита казахского языка, в этом контексте влияние идеи Ахмета Байтұрсынулы на повышение уровня казахского языка в доступной, экономической и эстетически высокой степени. В ходе исследования был проведен метаанализ научно-методической литературы по основным ключевым словам в соответствии с темой. В результате Ахмет Байтұрсынулы позволил глубже раскрыть свое мировоззрение, политические взгляды в содержательном плане. Также были организованы анкетирование, беседа со студентами образовательного направления «Подготовка учителей по языкам и литературе». Обучающиеся, участвовавшие в количественных и качественных исследованиях, сформировали знания о факторах, повлиявших на формирование мировоззрения и политического мировоззрения Ахмета Байтұрсынулы.

Ключевые слова: А. Байтұрсынулы, мировоззрение, политические взгляды, предпосылки, становление, казахский язык.

Prerequisites of Akhmet Baitursynuly's Worldview

Abstract. Theoretical analysis of the history of literature and the laws of the development of the art of language and words required solving a number of complex problems of existence. Therefore, the legacy of Akhmet Baitursynuly, which characterizes his worldview, occupies a large place in the development of philosophical problems of language and artistic creativity. Akhmet Baitursynuly's worldview is distinguished by its independence and the peculiar nature of solving a number of complex problems of the science of the word, language, and speech. In addition, there is no doubt that his philosophy of language has not lost its significance to this day, since the philosophical foundations of linguistics of our time remain complex and less developed. This circumstance allows us to comprehensively and deeply study the prerequisites of the worldview of the outstanding Kazakh poet, scientist and philosopher. The article outlines the need to determine the relationship between the objective world of nature and the human world according to the worldview of Akhmet Baitursynuly. At the same time, the prerequisites for improving the alphabet of the Kazakh language are laid, in this context, the influence of the idea of Akhmet Baitursynuly on raising the level of the Kazakh language in an accessible, economical and aesthetically high degree. In the course of the study, a meta-analysis of scientific and methodological literature on the main keywords was carried out in accordance with the topic. As a result, Akhmet Baitursynuly allowed to reveal his worldview and political views more deeply in terms of content. A questionnaire survey and a conversation with students of the educational direction "Teacher training in languages and literature" were also organized. The students who participated in quantitative and qualitative research formed knowledge about the factors that influenced the formation of the worldview and political outlook of Akhmet Baitursynuly.

Key words: A. Baitursynuly, Worldview, Political Views, Prerequisites, Formation, Kazakh Language.

Кіріспе

Қазақ философиясын тарихи даму процесінде жаңғырту күрделімін-деттердің бірі. «Қазақстандағы философия тарихи шындықтың нысаны ретінде дамығанын және оның практикалық қызметінің мазмұнын анықтауда, қазақ халқының қоғамдық санасын қалыптастыруда маңызды орын алатындығы айқын көрініс табады» [1].

Қазіргі таңда дамып жатқан басқа ғылымдармен қатар, философия өзінің

сыни және шығармашылық қызметін жандандырып, қазіргі білім құрылымында өзінің лайықты орнын алуы керек. Ахмет Байтұрсынұлы дүниетанымының алғышарттарын зерттеу бүгінгі күннің маңызды мәселелерінің бірі. Халықтық білім берудің озық моделін қалыптастырудың қайнар көзі ретінде қазақтың көрнекті зиялыларының бірі Ахмет Байтұрсынұлының дүниетанымын зерттеу мәселесі өзекті болып отыр. Дүниетанымы ерте кезден-ақ, кең аймаққа танымал болған ғалым, ағартушы,

түркітанушы, көрнекті мемлекет қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының қызметін егжей-тегжейлі зерттеу, бо-лашақ ұрпақтың тағдырына қосқан үлесінің ауқымы мен тарихи маңыз-дылығын бағалауға мүмкіндік береді [2].

Ашық жарияланған ғылыми әдебиеттердегі, архив қорларындағы құжаттардағы деректерде Ахмет Байтұрсынұлының қазақ халқының еркіндігі, тәуелсіз ұлт болып қалыптасуы жолындағы қызметтері айқын көрініс табады. Қазақ тілі мен әдебиетін өнердің, ғылымның биігіне көтерген Ахмет Байтұрсынұлы, қазақ ұлтының руханиятын өркендетуге қосқан үлестері баяндалады [3]. Ахмет Байтұрсынұлының философиялық ілімі өзі құрбаны болған марксистік идеологияның үстемдігі уақытына сәйкес келеді. Алайда ағартушының ойлауына еркіндік, қазақ тіл ғылымының бірқатар күрделі мәселелерін шешудің өзіндік сипаты тән. Ағартушы ғалымның тіл философиясы бүгінгі күнге дейін өз мағынасын жоғалтпағанына күмән жоқ. Сондықтанда біз ғылыми-әдістемелік еңбектерде орын алған деректерге мета-анализ жасай отырып, Ахмет Байтұрсынұлын ойлаудың алғышарттарын зерделейтін боламыз. Бұл жағдай, қазақ тілдік ойлау жүйесінде жас ұрпақты тәрбиеуледегі беделін арттыра түседі.

Әдіснама

Ахмет Байтұрсынұлы шығармашылығының философиялық мәні ХХ бастапқы кезеңіндегі қоғамдық саяси өмірдің контекстінде зерттеледі. Бұл қазіргі қазақ қоғамының және тәуелсіздік рухының қалыптасуындағы болмыстық оқиғалардың мазмұнын, феномендердің санадағы ролін анықтаушы қызмет-терді атқарды. Өз кезегінде Ахмет Байтұрсынұлы шығармашылығы мен қоғамдық қызметінің әдіснамасы қазақ-стандық философия ғылымында бірне-ше бағытта зерттеледі. Бұл әдіснамалық зерттеу бағыттарын Ораз Сегізбаев тіл дамуының логикасы мен қоғамдық қызметінің философиялық негіздерін ғылыми талдау тәсілі ретінде, оның ішінде неопозитивистік мектептің зерттеу қағидаларымен үндестігін [4,

294], Серік Нұрмұратов ағартушылық қызметтің қоғамдық ояну философиясы ретінде [5], Құралай Ашекеева тарихи әлеуметтік шындықты ойлау және ел қамы экзистенциясы ретінде [6] зерделейді. Бертран Расселдің уақытқа үңілу арқылы феномендерді бағалау тәсілі арқылы сараптау әдіснамасы орныққан [7]. Бұл ғылыми тәсілдердің өзегін қоғамдық болмыстың формалануындағы феноменологиялық, салыстырмалы және экзистенциалық әдістер құрайды. Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығы мен оның философиялық ойлауына тұлға философиясы, тарих философиясы және философиялық экзистенция арқылы зерттелуі қажет. Ағартушы тарихи тұлға формасында қоғамдық сана кеңістігін және уақыттық мәнін анықтайды. Мақаланың ғылыми гипотезасын қазіргі заманғы жастардың көзқарастарындағы Ахмет Байтұрсынұлы шығармашылығы туралы ойларды анықтау құрайды.

Талқылау және нәтижелер

Ахмет Байтұрсынұлы дүниетанымының алғышарттарымен байланысты мәселелерді айқындау үшін әдебиеттерге талдау жасалынды. Ғылыми дереккөздер ретінде Scopus (<https://www.scopus.com>) және Web of science (<https://www.webofscience.com>) базаларындағы, ҒЖБССҚК ұсынған отандық немесе шетелдік ғылыми журналдарда сенімді рецензияланған мақалалар таңдалды және зерттеудің ерекше қамтылуына байланысты кезең-дер іске асырылды. Материалдарды іздеу үшін «Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ зиялылары, дүниетанымы, саяси көзқарасы, алғышарттар» және тағы басқа кілттік сөздер алынды. Зерттеу барысында осы кілт сөздерді қолданып журналдардан мақалалар жинақталды және олар бойынша аңдатпалар мұқият зерделенді. Іріктеліп алынған мақалалар негізгі бөлімінде берілген сипаттамалық тұжырымдамаларды әзірлеуде пайдаланылды. Ғылыми әдебиеттерді талдау 4 кезеңде ұйымдастырылды:

1 кезең-синтезді анықтау үшін шешім және бастау;

2 кезең-зерттеу мақсатына сәйкес

келетін зерттеулерге қол жеткізу;
3 кезең-зерттеуді оқу және бағалау;
4 кезең-әртүрлі зерттеулер арасындағы байланысты анықтау.

Жоғарыда аталған мәселелер бойынша негізші шешімдерді анықтауда М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан

университеті «Тілдер және әдебиет бойынша мұғалімдерді даярлау» білім бағыты бойынша 100-ге жуық студент сауалнама мен сұрақтасуға қатысты. Сауалнама сұрақтарының мазмұны 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте. Сауалнама сұрақтарының мазмұны

р/с	Сауалнама сұрақтарының тізімі	Бағалау			
		1	2	3	4
1	Ахмет Байтұрсынұлы дүниетанымында қандай жаңалықтарын атап көрсете аласыз?	1	2	3	4
2	Ахмет Байтұрсынұлының «Бұл күйге бүгін емес, көптен кірдік» деген өлең тармағында ненің аңғарылатынын анықтаңыз!	1	2	3	4
3	Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақ өкпесі» мақаласында қандай мәселелердің жауабы айтылған?	1	2	3	4
4	Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» жинағы қандай кітап екенін түсіндіріңіз!	1	2	3	4
5	Ахмет Байтұрсынұлының дүниетанымына сәйкес қабілет-қасиеті қандай болған?	1	2	3	4
6	Ахмет Байтұрсынұлының «Жиған-терген» өлеңінің жазу алғышартын айқындаңыз!	1	2	3	4
7	Ахмет Байтұрсынұлының ынтымаққа, бірлікке шақыратын мысал өлеңдерін атаңыз!	1	2	3	4
8	Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақ қалпы» өлеңінде елдің күңгірт болашағын немен салыстырғандығын түсіндіріңіз.	1	2	3	4

Студенттердің сұрақтарға берген жауабы бойынша 1-ден 4-ке дейінгі шкалада баға қойылады. 1 - «мүлдем жауап жоқ»; 2 – «кейбір жағдайларды біледі»; 3 – «білімі жақсы деңгейде»; 4 - «өте жоғары деңгейде толық жауап береді».

Қазіргі қазақстандық және шетелдік зерттеушілердің ізденіс нәтижесінде Ахмет Байтұрсынұлының ұлттық идеология негізінде қалыптасқан өзіндік дүниетанымы бар деген тұжырымдар жасалады. Ораз Сегізбаевтың зерттеулік еңбегінде «сөз өнері адам санасының үш

негіздемесіне – ақылға, қиялға, және көңіл күйге сүйенеді» [4, 294].

Іздеу және іріктеу кезеңдерінде Ахмет Байтұрсынұлының дүниетанымы бойынша жалпы ғылыми көзқарастарды түсіндіретін мақалалар жинақталды. Алынған мәліметтерге сүйене отырып, жүйелі талдау үшін таңдалған мақалалар 100% халықаралық және отандық рецензияланатын сенімді журналдардан алынған деген қорытынды жасауға болады (2-кесте).

2-кесте. Негізгі әдебиеттер бойынша талдау нәтижелері

Мақаланың атауы (мақаланың жазылған тілінде)	Авторлар	Баспа атауы мен жарияланым мерзімі	Дереккөз
1	2	3	4
The Newspaper Kazak and its Opponents in the Kazakh Society during the First World War	Absadyk A. Boranbaeva B. Mukhitov K. Legkiy D.M.	Bylye Gody, 2022	Scopus, WoS

The Path of the Teacher A. Baitursynov: from Bestamak to Karkaralinsk (1895-1910)	Absadyk A. Issenov O. Mukhitov K. Boranbaeva B.	Bylye Gody, 2022	Scopus, WoS
Educational Value of Akhmet Baitursynov's Fables	Alipkhan G.	Bulletin Yasavi, 2022	Journal
Graphitic designation of phonological features as a guide for the rationalisation of alphabetic	Andronov A.	Studi Slavistici, 2017	Scopus
Russian colonization and the genesis of Kazak national consciousness	Sabol S.	Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness, 2003	Scopus
Erasmus plus in A.Baitursynov Kostanay State university: experiences and perspectives	Zhabayeva S. Kandalina Y	13 th International Technology, Education and Development Conference (INTED), 2019	WoS
Kültür tarih ve kimlik açısından dilin önemi	Kapagan E.	Tarih kultur ve sanat arastirmalari dergisi, 2021	WoS
Methods of teaching the letter of A. Baitursynov	Kapalbek B. Toleuzhanova Zh.	Bulletin of Academy of Pedagogical Sciences of Kazakhstan, 2021	Journal

Ғылыми әдебиеттерді талдай келе, Ахмет Байтұрсынұлы өмір сүрген уақыты және қызмет еткен дәуірдің күрделілігі мен қайшылықтары ескерілмей, оның әлеуметтік-философиялық көзқарастарының табиғатын түсінуге, оған лайықты баға беруге болмайтындығына көз жеткіземіз. Осы тұрғыдан алғанда қазақ ағартушысы XIX ғасыр соңы мен XX ғасырдың басында қазақ даласы басынан өткерген кем дегенде 3 тарихи кезеңнің тенденциясы мен рухани жаңғырығын өзінің қоғамдық көзқарасында бейнелейді [8].

1) *тарихи кезең*, капиталистік қоғамдық қатынастардың біршама әлсіз түрде болса да, ену процесін көрсетеді. Бұл жерде ағартушылық позиция, Ахмет Байтұрсынұлының ғана емес, сол кездегі қазақ зиялыларының бүкіл тобы үшін қазақ даласындағы әлеуметтік өмірдегі өзгерістердің нәтижесінде пайда болған сияқты, ол соңғы кездегі келбеті мен дамуында көрініс табады. Ахмет Байтұрсынұлы ағартушылық сеніміне Қазан төңкерісімен және одан кейінгі социалистік қайта құру-лармен байланысты шыншыл бола бастады. Бұған қазақ көсемінің қазақ тілін реформалауға көп көңіл бөліп, морфология мен дыбыс тіркестері саласына қатысты бірқатар соны реформаторлық шараларды ұсынуы әбден

нанымды дәлел болып саналады.

2) *тарихи кезеңде* XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басымен тікелей байланысты, ол кезде бірінші орыс революциясы, сонымен қатар, әлеуметтік өзгерістерге деген үміт алғашында 1916 жылғы оқиғаларда Қазақстанда, ең алдымен ұлттық қазақ зиялылары өкілдерінің арасында бел-гілі бір кешігумен айқын бұқаралық деңгейде көрінді.

3) *тарихи кезең* Ахмет Байтұрсынұлының әлеуметтік дүниетанымына тікелей әсер еткен драмалық кезең Қазан төңкерісімен және одан кейінгі оқиғалармен байланысты болды. Қазақ ағартушысы қазақ елінің оянуы және оның қоғамдық эффектісін жаңғырту үшін коммунистік режиммен мәмілеге келуге мәжбүр болды.

Ағартушы шығармашылығын қазіргі уақыттағы зерттеулер ұрпақ сабақтастығы, көркем әдеби шығарма-лардың семантикалық құралдарын анықтайды. Бұл құралдар өз кезегінде ағартушы шығармашылығының ар-хетиптерін, оның қоғамдық және моралдық этикасын және тіл фило-софиясының ойлаулық жүйесінің қай-нарларын анықтайды. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлының ойлау жүйесінің қайнарларын қазақ фольклоры құрайды. Қазақ фольклорының ұрпақ тәрбиесіндегі

басымдықтықтары мен кемшіліктерін зерттеу арқылы дәуір рухын сезуші идеяларды ұсынады және оның экзистенциялық компоненттерін айқындайды.

Ахмет Байтұрсынұов дүниетанымында сөз өнеріне ерекше мән береді. Оның алғышарттары кем дегенде екі себеппен түсіндіріледі:

- *біріншіден*, сөз өнері қазақ халық мәдениетін және оның ойлау құрылысын конструкциялау арқылы;

- *екіншіден*, сөз өнері арқылы тілдің қоғамдық функциясы анықталады. Тіл білім көзі және ол сөз өнері арқылы субъектінің өзі туралы мәліметтер, ойлар туралы баяндау қызметін атқарады. Бұл тәсіл философиядағы структуралистік мектеп өкілі Мишель Фуко шығармашылығына тән элементтер. Эпистеманың жаңаруы қоғамдық ойлаудың және ұрпақ серпілісінің нәтижесі. Бұл үдеріс ішінара диалектикалық қарама қарсылыққа ие, себебі ұғымның өзегін терістеу, қайшылығын табу арқылы сананың тұйықталуын бұзып, келесі кезеңге ауысу орын алады. Бұл көзқарас ағартушының өлеңдерінен скептицизм, ішінара пессимистік ойлау формалары ретінде орын алады. Мысалы, оян ұғымы қазақ халқының ғасырлар бойы номадтық мәдениетте өмір сүруі арқылы әлемдік өркениеттен кеш қалғанын, мәдениеттегі бос кеңістіктерді иеленіп, кеңістіктік ойлауын білдіреді. Атап айтқанда, Ахмет Байтұрсынұов құлдық сананың қазақ халқының психологиялық көңіл күйіне орныққанын анықтайды. Бұл ойлау ағартушының «Жауға түскен жан сөзі» өлеңінде өрілген. Атап айтқанда:

«Шын жеңіліп, талып тұр.

Бақ дегенде байлау жоқ,

Уағдадан танып тұр.

Тағдыр шіркін тап беріп,

Тамағымнан алып тұр» [9, 360].

Бұл сөздерден біз экзистенциалистік толғанысты анықтаймыз. Бұл толғаныс сол дәуірдегі қазақ халқының бүгін экзистенциясына қаншалықты дайындығын анықтайды және бұл ой қазіргі заманғы қазақстандық қоғам үшін де өте өзекті. Адамдар өмір сүруде, бірақ қоғамдық шындықты мойындауға, оның қайшылықтарын сана арқылы еңсеруге

қаншалықты дайын деген сұрақтар туындайды. Яки, Мартин Хайдеггер лексикасындағы дазайн қазіргі, осы болмыс экзистенциясы биліктің, қоғамның, тұлғалардың бүгін өзектілігіндегі іс-әрекеттілігін дұрыс анықтай алады. Мартин Хайдеггерде ұрпақтық мән қатысудың тарихи жолының экзистенциясы және тағдырдың дүниедегі болмыс ретінде, өзгелердің болмыстық оқиғасымен бар болушы мән ұғымындағы экзистенциясы формасында анықталады. Қатысу өзінің еркіндігін уақытшалықта, өлімнің билігімен шек-тейді, бірақ болмысы жалғасын таба береді. Ұрпақтың тарихилық субъектісі ретінде белгілі бір уақытшалықта кеңістікті иеленуімен үзіледі. Тарихи жол бұл жеке тағдырлардың экзистенциясы емес, ол белгілі бір дүниеде өзара болмыстың құндылығы ретінде орнығады. Сондықтан Мартин Хайдеггер, ұрпақтық қатынасты «Тағдырдың тарихи жолы өзінің ұрпағында, қатысудың онымен толық, өзіндік болмыстық оқиғасымен түзілуі», - ретінде белгілейді [10, 384-385]. Әлеуметтік философиялық көзқарас тұрғысынан алғанда қоғам, әлеуметтік уақыт біртұтастанған ойлау, іс-әрекеттілік, билік формасында тұлғалыққа, оның экзистенциялық қамқорлығына үрей тудырады. Әрине адам ажалды, сондықтан болмыстың уақытшалығы оның қамқорлығының құралына айналады. Бар болушының болмысы ажал, кінә, ар, еркіндік және өмірдің соңы секілді экзистенциялық күйлер арқылы мәнге айналады. Бұл субъектілер қоғамдық өмір ақиқатын бүгін ракурсында қабылдауға мәжбүр. Себебі ағартушының да, қазақ халқының дәстүрлі көзқарасында бақ акциденциясына тұрлаулық тән емес, ақиқатты жалған санаға шығару, қоғамдық сананың верификациялау мүмкіндіктеріне кедергі болу мем-лекеттіліктің өзіне қауіп төндіреді. Алайда бүгіннің екінші қыры, ол ретритистік көңіл күй, яғни тек бүгіннің қажеттіліктерімен өмір сүру, ертеңгі уақытты ойлау. Ахмет Байтұрсынұов ойлаудың және іс-әрекеттіліктің өз өзіне тұйықталудан шығу жолын білім, азаттық және өнеркәсіптік даму құндылықтарын дамыту арқылы анықтайды. Тағдыр адамның өмірлік жолына алдын ала

айқындалғанымен, тағдырдың ақиқатын мойындамау терістікке негіз болады. Бұл туралы Ахмет Байтұрсынұлы:

*«Жанға көңіл қалып тұр,
Жан бұл күйге салып тұр,
Тәнге көңіл қалып тұр,
Тән шыдамай арып тұр,
Жұртқа көңіл қалып тұр,
Жұрт жалғанға нанып тұр»* [9, 360].

Жалған сананың архетиптері қоғамдық этикада сыбайлас жемқорлыққа бейімділік, бір күндік мүдде, карнавалдық сана, көз бояушылық, мансап құмарлық секілді девиациялық шарттарға бейімделу формаларында орнығып, тұтас ұлтты, қоғамды мұңға батырып тұр. Бұл бейімделудің ең қауіптісі ұрпақ қатынасында Эдип жасөспірімі феноменінің оянуы болады. Себебі оян эффектісі жас ұрпақ санасының индикаторы, жастар даналық, рух және дене культі, мәдениеттегі стагнацияның индикаторы. Қарттық немесе аға ұрпақ кемеңгерлік рухына ие, бірақ билікке құштарлық драмасы, олардың қатынасындағы қайшылықты мүдделерді анықтайды. Жұрттың жалғанға нануы ақпараттық технология жетістіктерін имидждік құрал ретінде қолданумен, халықтың терең, данышпандық ойлауға дайын еместігін білдіреді. Сонда бүгін экзистенциясында жауапкершілікті қоғамдық субъектілердің қайсыбір тасымалдаушысы өзінің міндетіне алады.

Ахмет Байтұрсынұлының өзі мектепте он төрт жыл сабақ берген, осы тәжірибе негізінде әліпби оқулығын жазады. Ол адамдарға білім беріп қана қоймай, сонымен бірге нені зерттеу керек екендігі туралы білім қалыптастырған ұлы реформатор. Қазіргі қазақстандық қоғамда латын графикасына негізделген бірнеше алфавиттік нұсқа жарияланды. Бұл күндері Ахмет Байтұрсынұлының «әліпбиі» Шығыс Түркістан қазақтарының қолданысында бар [11].

Біз, қазір адамдар ақпаратты тарату, оның нәтижелерін тұтыну үшін көптеген құралдарды қолданамыз. Оларға белгілер, кодтар, көшірмелер, жол белгілері, сигналдар кіруі мүмкін, бірақ олардың барлығы сөз арқылы декодталған. Ахмет Байтұрсынұлы әдебиеттің өнердің басқа түрлерімен арақатынасын талдау-

да дәл осындай идеяны ұстанды. Кейде символдық сипатта болатын және әдетте рәміздер түрінде авторлардың ойларын білдіретін сәулет, мүсін, кескіндеме, музыкада бұл өнер түрлерінде қарапайым адамдар үшін аз нәрсе түсінікті болып қалады. Сондықтан Ахмет Байтұрсынұлы ауызша шығармашылық өнерінің заңдылықтарын зерделеуге және игеруге және осы танылған заңдылықтарды күнделікті өмірге енгізуге айналдыруға ерекше мән береді. Жалпы ағартушы өз заманының толғаныстарын екі дәуірге жіктейді. Бұл дәуірлік классификацияның индекстері ретінде халықтың қоғамдық субъект ретінде бүртұтас мәдениетке бірігу құндылықтарын атайды. Атап айтқанда, 1) Діндәр дәуір – бұл адамдардың күнделікті өмірі мен қоғамдық мінез-құлығында кертартпа діни түсініктердің үстемдік құруын сипаттайды; 2) Сындар дәуір – мәдениеттердің жетістіктерін салыстыру арқылы дамушы, прогрессивті қоғамдарды сипаттайды. Ахмет Байтұрсынұлы діндәр дәуірдің сипаттарына қисса, хикая, мысал, насихат, мінежат, айтыс, толғау, терме [12, 353] секілді әдеби жанрлар арқылы діни сана құндылықтарының орын алуын, оның қоғамдық саналарды басқаруға ұмтылысын анықтайды. Ал сындар дәуірдің сипаты қазақ әдебиетінің жаңа дәуірін толғаушы [12, 369] құбылыс ретінде қарастырады. Ағартушының ойлауынша нәрсе қандайлық жақсы болмасын мінез көркем болмайды. Мінездің көркемдігі жасампаздық әрекет арқылы орнығады.

Райхан Имаханбеттің зерттеуінше, «Ахмет Байтұрсынұлы жадидтік қозғалыстың қазақ ішіне қазақы болмыспен таралуына ықпал етті [13, 104]. Себебі ХХ ғасырдың бастапқы кезеңінде әлемдік трендтердің өзгерісі діни сананың регрессивтілігіне қарсы бағытталды. Сондықтан бұл дәуірдің ойшылдары адамдардың діни санасын өзгертуде эволюциялық тәсіл жадидтік көзқарасты қолданып, ер мен әйелдің теңдік қатынасында білім алуына жағдай жасады. Ұрпақ тәрбиесі мен өнеркәсіптік ойлауды дамытудың қажеттіліктері түркілік код пен исламдық кодтың әлемдік прогрессивті өркеніетке үйлесімді дамуын қаматамасыз еткен. Бұл тәсіл жадидшілдіктің қадымшылдық

дәстүрлі ойлауға қарсы күресінде кеңінен қолданылған. Алайда қадымшылдық ойлау формасы қоғамдық дамуда қайта бас көтеріп, қазіргі қазақстандық қоғамда ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіріп отыр.

Бұл сөз өнері туралы ғылымның негізгі мақсаты ол тіл мен сөйлеудің қалыптасу заңдылықтарын зерттеуді қарастырады. Яғни, бұл сөз адамның ойлағанының қарапайым дыбыстық көрінісі немесе графикалық бейнесі ретінде емес, саналы түрде ұйымдастырылған семантикалық принцип пен мазмұнды, сонымен қатар, осы мағынаға толық сәйкес келетін эстетикалық дизайнды алып жүретін фактор ретінде түсіндіріледі. 1-сурет. Ахмет Байтұрсынұлы дүниетанымының алғышарттары.

Осы ойларға сүйене отырып, Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің әліпбиін жетілдіруге әрекет жасады. Бұл тұрғыда оның идеясы өте қарапайым болды. Қазақ сөзін қолжетімді, үнемді және негізінен эстетикалық ету үшін ол одан артық дыбыстар мен графикалық бейнелерді алып тастауды ұсынды. Ол қазақ тілі қазақтардың тіл мәдениетін одан әрі дамыту жолдарын неғұрлым ұтымды түрде ашу және сауаттылық пен ағартушылықтың қазақ халқына, ортасына ену жолдарын барынша жеңілдету үшін жеткілікті болатын 37 дыбыспен және олардың

белгілерімен әбден мүмкін деген идеяны терең негіздеді. Бұл керемет идея болды – фонетиканы, морфологияны және оның сөзсіз салдары ретінде тілдің барлық басқа құрылымдарын, ондағы адамның айналасындағы шындықтың барлық күрделі алуан түрлілігін жеткілікті түрде көрсету мүмкіндігіне ие болды.

Әбіш Кекілбаев: «Иә, Ахмет Байтұрсынұлы — ұлттық дамудың талай жыл әбден тот басып қараусыз қалған, тіпті қараң қала жаздаған тегершігін бір өзі айналдырып көріп, мігірсіз қозғалысқа қосып берген, ертегінің ерлеріндей ерен тұлға. Туған халқының рухани жаңғыруының сырын тап ондай біліп, сол жолда қалтқысыз еңбек етіп, мәңгі ескірмейтін ағыл-тегіл мол үлес қоса алған қайраткер қазақ топырағында оған дейін де, онан кейін де болған емес» [14]. Ахмет Байтұрсынұлының дүниетанымы мен ойлау жүйесіндегі негізгі гипотеза жас ұрпаққа дұрыс тәрбие мен білім беру. Осы мақсатта педагогикалық эксперименттің алғашқы кезеңі ретінде жоғарыда аталған мәселелер бойынша негізгі шешімдерді анықтауда М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті «Тілдер және әдебиет бойынша мұғалімдерді даярлау» білім бағыты бойынша 100-ге жуық студент сауалнама мен сұхбаттасуға қатысты. Сауалнама нәтижелері 3-кестеде келтірілген.

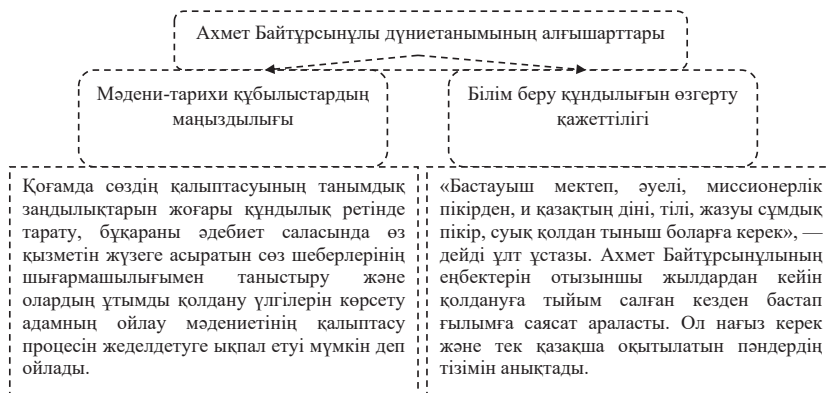
3-кесте. Сауалнама нәтижелері

р/с	Сұрақтар бойынша алынған жауаптар	Орташа мәні	Стандартты ауытқу
1	араб графикасына негізделген қазақ әліппесі; қазақ тілінің әліпбиін жетілдіру; тіл мен сөйлеудің қалыптасу заңдылықтары және т.б.	3,5	0,5
2	отарлау тарихы; ашаршылық; саяси құғын-сүргін және т.б.	3,4	0,6
3	тарихи мәселелер; отарлау тарихы; ашаршылық; саяси құғын-сүргін және т.б.	3,1	0,9
4	Қоғамдық ойлар айтылған өлең кітабы, азаматтық идеялар айтылған өлең кітабы және т.б.	3,5	0,5
5	Жақсы әнші, ұлы ғалым, ұлт зиялысы, тамаша домбырашы және т.б.	3,9	0,1
6	Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңінің үлгісі.	3,6	0,4
7	«Аққу, шортан һәм шаян», «Туысыма» және т.б.	3,2	0,8
8	Ескексіз қалқып жүрген қайықпен.	3,4	0,6

Сауалнама мазмұны Ахмет мамандардың ойында қалай қалыптасып Байтұрсынұлының дүниетанымы бола-шақ жатқандығын анықтау мақсатына

бағытталды. 1-сұраққа сәйкес сауалнамаға қатысушылардың 70%-ы «араб графикасына негізделген қазақ әліппесі; қазақ тілінің әліпбиін жетілдіру; тіл мен сөйлеудің қалыптасу заңдылықтары» деп дұрыс жауап беріп, сұхбаттасу кезеңінде өз ойларын дәлелдеп көрсетсе, қалған 30% студент білімдерін жеткілікті деңгейде көрсете алмай, жауаптарын дәлелсіз қалдырды.

Сауалнамаға қатысушы студенттердің 50%-ы Ахмет Байтұрсынұлы дүниетанымының алғышарттарын өздігінен тұжырымдай алатындықтарын білдірді. Студенттердің 85%-ы Ахмет Байтұрсынұлын «жақсы әнші, ұлы ғалым, ұлт зиялысы, тамаша домбырашы» деп атап, оның өлеңдері туралы білімдерін студенттердің тек 55%-ы жақсы деңгейде көрсетті.

Сауалнама және сұхбаттасу нәтижелері көрсеткендей, бұдан бір ғасыр бұрын озық әліпби де, озық әліппе де бізде болғандығынан дәріптеп, ұлы реформатор Ахмет Байтұрсынұлынан бастау алатын әліппенің өз тарихы бар екендігін, ұлт ұстаздың дүниетанымының кеңдігі туралы оқытуды алға қою керекпіз.

Қорытынды

Қазіргі заман ракурсында әрбір ұрпақтың тарихтың сахнасына шығуы, олардың пассионарлық қасиетіне мұқтаждықтың салдарынан болады. Өйткені ұрпақ қатынасында жаңа ұрпақтар өзіндік ерекшелікті болмысты жасауға ұмтылу арқылы сол дәуірдің құндылықтарын синтездейді. Бұл синтез күнделікті өмірдің толғаныстарын ығыстырып шығару арқылы қоғамдық санаға трансформацияланады. Тек осы трансформацияның оян эффектісі ретінде бірден ақыл, рух формасына ауыса алмауынан қоғамдарда деградациялар, мәдениетте стагнациялар туындайды. Платон лексикасы бойынша әлсіз уақыт күшті тұлғаларды дүниеге екеледі.

Ахмет Байтұрсынұлы және оның замандастары қазақ ұлтының бүгін

феноменінде тірі қозғалысқа түсуіне деген сағыныштан, мұңнан және іс-әрекеттіліктің идеалдығынан туындаған тарихи тұлғалар. Бұл тарихи тұлғалардың қоғамдық қызметінің нәтижесін қазақ ұлты, қазақстандық қоғам бүгін қол-данып отыр. Бүгін экзистенциясына қазақ ұлтының дайын болмауы, оның өркениеттік дамудан кеш қалуына түрткі болды және ағартушылардың бүткіл қызметінің инерциясын белгілі бір уақыттық кезеңге тоқтатып қойды. Оның салдарынан ұрпақ санасындағы ақтаңдақтар орын алып, халықтың интеллектуалдық мүмкіндігіне зардаптарын тигізді. Дегенмен болмыстық оқиғалардың қатар орын алуы адамның ойлауындағы салыстырмалы бағалауды енгізіп, ол біртіндеп сананың ақиқаттығын, өмірдің шынайылығын тануға негіз болады. Бүгіннің экзистенциясы қазіргі заман уақытының талаптарына дайын болу және қоғамдық болмыстың түзу траекториямен жалған сананы еңсеру арқылы орын алуы қажет.

Ойлау мен іс-әрекеттіліктегі сәйкессіздік мемлекеттілікке, еркіндік құндылығына, халықтың қауіпсіздігіне және моралдық, этикалық жауапкершілігіне кері ықпал жасайды. Өйткені қоғамдық дамудың басты заңдылығы кез келген

үдеріс өзінің бүтіндігіне, идеясына және шынайылыққа сәйкес болуы қажет. Бұл үдерістің механизмдеріндегі қайшылық қоғамдық дамуға кері, терістік сипат алуы арқылы бастапқылықтың өзіне қатер төндіреді. Саяси лексикада бұл заңдылық кез келген саясаттан ұтымды, қажетті саясаттың туынды ретінде орын алатынын білдіреді. Тек ол саясат өзіндік ерекшелікте субъектілердің қажеттіліктеріне негізделуі қажет және кездейсоқ, құбылмалы оқиғаларды уақытылы еңсеру қажет. Мақала гипотезасында түйінделген идея зерттеу кезеңінде өзінің дәлелін және аргументтерін тапты. Себебі жастардың санасына азаттық ойлауы еркіндік рухы ретінде сіңген және өзіндік ерекшелікті субмәдениеттерге ие.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Абсадық А.А. Находка из Оренбурга. Светлый путь Алаша в XXI веке. – Алматы: Издательство АРНА-Б, 2019. – 304 с.
- 2 Absadyk A. The Path of the Teacher A. Baitursynov: from Bestamak to Karkaralinsk (1895-1910). // S. Bylye Gody. – 2022. – № 17(2). – P. 890–901.
- 3 Исмакова А. Алаш әдебиеттануы. – Алматы: Мектеп, 2009. – 560 б.
- 4 Сегізбаев О.А. Қазақ философиясының тарихы (Ежелгі түсініктерден XIX – XX ғасырдың бірінші жартысының ілімдеріне дейін): оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 330 б.
- 5 Қазақ философиясының тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін): 5 т. – Алматы: ҚР БҒМ Философия, саясаттану және дінтану институты, 2016. – Том 4. – 391 б.
- 6 Ашекеева Қ. Ахмет Байтұрсыновтың философиялық көзқарастары. – Алматы: Қаз Мем Қыз Пи, 2007. – 160 б.
- 7 Рассел Б. Человеческое познание: его сферы и границы. – Киев: Ника центр, 2001. – 555 с.
- 8 Мұқанұлы Сәбит. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2012. – 420 б.
- 9 Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. – Алматы: Жазушы, 2004. – Том 2. – 528 б.
- 10 Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997. – 451 с.
- 11 XX ғасырдың басындағы қазақ философиясы. – Астана: Аударма, 2008. – 464 б.

12 Имаханбет Р. Ғасыр саңлағы. – Алматы: А.Байтұрсынұлы тіл – құрал ОФФЗО. – 400 б.

13 Kapalbek, B.S., Kenzhekozhaev, A.M. Akhmet Baitursynov's principles of primary school education // Bulletin of the Karaganda University. Pedagogy Series. – 2021. – № 104(4). – P. 30–36.

14 Кекілбайұлы Ә. Ұстаз ұлағаты. – Алматы: Ғылым, 1999. – 133 б.

Transliteration

1 Absadyk A. Nahodka iz Orenburga. Svetlyj puttvz Alasha v XXI veke. [Find from Orenburg. The bright path of Alash in the 21st century]. – Алматы: ARNA-B baspasy, 2019. – 304 s. (in Russ)

2 Absadyk A. The Path of the Teacher A. Baitursynov: from Bestamak to Karkaralinsk (1895-1910) // S. Bylye Gody. – 2022. – № 17(2). – P.890–901.

3 Ismakova A. Alash adebiettanuy [Literature Alash]. – Алматы: Мектеп, 2009. – 560 b. (in Kaz)

4 Segizbaev O. Kazah filosofiyasynyn tarihy (Ezhelgi tusinikterden XIX – XX birinshi zhartyssynyn ilimderine dejin) [History of Kazakh philosophy (from ancient concepts to doctrines of XIX - XX centuries)]: oku kuraly. – Алматы: KazUU, 2017. – 330 b. (in Kaz)

5 Ashekeeva K. Ahmet Bajtursynovtyn filosofiyalyk kozkarastary. [Philosophical views of Akhmet Baitursynov]. – Алматы: Kaz Mem Kyz Pi, 2007. – 160 b. (in Kazakh)

6 Kazakh filosofiyasynyn tarihy (Ezhelgi dauirden kazirgi zamanga dejin). [History of philosophy from ancient times to the present day]. – Алматы: KR BGM FSD instituti, 2014. – Tom 2. – 400 b. (in Kaz)

7 Rassel B. Chelovecheskoe poznanie: ego sfery i granici. [Human cognition: its spheres and boundaries]. – Kiev: Nika centr, 2001. – 555 s. (in Russ)

8 Mukanuly Sabit. XX gasyrdagy qazaq adebieti. [Literature XX th century]. – Алматы: Adebiet alemi, 2012. – 420 b. (in Kazakh)

9 Zhety gasyr zhyrlajdy: eki tomdyk. – Алматы: Zhazushy, 2004. – Tom 2. – 528 b. (in Kaz)

10 Hajdegger M. Bytie i vremya. [Being and time]. – М.: Ad Marginem, 1997. – 451 s. (in Russ)

11 XX gasyrdyn basyndagy Kazakh filosofiyasy [Kazakh philosophy in the early twentieth century]. – Astana: Audarma, 2008. – 464 b. (in Kaz)

12 Imakhanbet R. Gasyr sanlagy. [Person of the century]. – Алматы: A. Bajtursynuly til – kural OGGZO. – 400 b. (in Kaz)

13 Kapalbek B.S., Kenzhekozhaev A.M. Akhmet Baitursynov's principles of primary school education // Bulletin of the Karaganda University. Pedagogy Series. - 2021. - № 104(4). - P. 30-36. (in Eng)

14 Kekilbajuly A. Ustaz ulagaty [Teacher training]. – Almaty: Gylm, 1999. – P.133. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Назира Полатқызы Танкиш аға оқытушы, PhD, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, email: tankish81@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0951-2144

Талғат Тұмашбай аға оқытушы, PhD, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, email: tumashbai@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1653-9935

Назира Полатовна Танкиш старший преподаватель, PhD, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, email: tankish81@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0951-2144

Талғат Тұмашбай старший преподаватель, PhD, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, email: tumashbai@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1653-9935

Nazira Tankish senior lecturer, PhD, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, email: tankish81@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0951-2144

Talgat Tumashbay senior lecturer, PhD, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, email: tumashbai@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1653-9935

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМДЫҚ САНАНЫҢ РАДИКАЛДАНУЫ: СЕБЕПТЕРІ, КӨРІНІСТЕРІ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ

Ш.М. Жандосова

АҢДАТПА

Аталған мақала қазіргі Қазақстандағы исламдық сананың радикалдану процесстерін жан-жақты талдауға арналған. Зерттеуде радикалды діни идеологиялардың таралуына әсер ететін әлеуметтік-экономикалық, тарихи-мәдени және психологиялық факторлар анықталады. Жұмыста қазақстандық қоғамдағы діни радикализмнің негізгі көріністері, олардың қазіргі әлеуметтік-саяси жағдайға әсері қарастырылады. Автор радикалды діни идеологияның таралуына ықпал ететін негізгі себептерді, атап айтқанда, әлеуметтік теңсіздік, жұмыссыздық, тарихи сананың бұзылуы, дәстүрлі құндылықтардың дағдарысы және діни сауаттылықтың төмен деңгейін анықтайды. Зерттеуде діни радикализмнің алдын алу мен қарсы тұрудың тиімді шаралары ұсынылады, оның ішінде білім беру бағдарламаларын жетілдіру, діни сауаттылықты арттыру, дәстүрлі ислам құндылықтарын насихаттау, әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламаларын іске асыру және радикалды топтардың идеологиясына қарсы тұру шаралары қарастырылады. Жұмыста қазақстандық қоғамның рухани қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін мемлекеттік органдар мен діни ұйымдардың, азаматтық қоғам институттарының өзара әрекеттестігі талданады. Аталған мақала ғылыми объективтілік, жүйелілік және кешенді тәсіл қағидаттарына негізделген тарихи-салыстырмалы, әлеуметтік-психологиялық, институционалдық, жүйелі және саяси-құқықтық талдау әдістерін қолданады. Осы әдістердің кешенді түрде қолданылуы радикалдану үдерістеріне қарсы іс-қимылдардың тиімді тәсілдерін айқындауға мүмкіндік берді. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы Қазақстанның діни қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты жетілдіруге қосқан үлесімен анықталады.

Түйін сөздер: исламдық сана, радикалдану, діни экстремизм, қауіпсіздік, дерадикализация, діни сауаттылық, ұлттық бірегейлік.

ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Жандосова Ш.М.
sholpan_zhandosova@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Жандосова Ш.М.
Қазақстандағы исламдық сананың радикалдануы: себептері, көріністері және алдын алу шаралары // Адам әлемі. – 2025. – №1 (103). – Б. 49-58.

Радикализация исламского сознания в Казахстане: причины, проявления и меры профилактики

Аннотация. Данная статья посвящена всестороннему анализу процессов радикализации исламского сознания в современном Казахстане. В исследовании выявляются социально-экономические, историко-культурные и психологические факторы, влияющие на распространение радикальных религиозных идеологий. В работе рассматриваются основные

проявления религиозного радикализма в казахстанском обществе, их влияние на современную социально-политическую ситуацию. Автор выявляет ключевые причины, способствующие распространению радикальной религиозной идеологии, а именно: социальное неравенство, безработицу, деформацию исторического сознания, кризис традиционных ценностей и низкий уровень религиозной грамотности. В исследовании предлагаются эффективные меры профилактики и противодействия религиозному радикализму, включая совершенствование образовательных программ, повышение религиозной грамотности, пропаганду ценностей традиционного ислама, реализацию программ социально-экономического развития и меры по противодействию идеологии радикальных групп. В работе анализируется взаимодействие государственных органов и религиозных организаций, институтов гражданского общества для обеспечения духовной безопасности казахстанского общества. Данная статья опирается на историко-сравнительный, социально-психологический, институциональный, системный и политико-правовой методы анализа, основанные на принципах научной объективности, системности и комплексного подхода. Комплексное применение этих методов позволило определить эффективные способы противодействия процессам радикализации. Научная и практическая значимость работы определяется ее вкладом в совершенствование государственной политики в области обеспечения религиозной безопасности Казахстана.

Ключевые слова: исламское сознание, радикализация, религиозный экстремизм, безопасность, дерадикализация, религиозная грамотность, национальная идентичность.

Radicalization of Islamic Consciousness in Kazakhstan: Causes, Manifestations and Preventive Measures

Abstract. This article is dedicated to a comprehensive analysis of the processes of radicalization of Islamic consciousness in contemporary Kazakhstan. The research identifies socioeconomic, historical-cultural, and psychological factors influencing the spread of radical religious ideologies. The work examines the main manifestations of religious radicalism in Kazakhstani society and their impact on the current sociopolitical situation. The author identifies the primary causes contributing to the spread of radical religious ideology, specifically: social inequality, unemployment, disruption of historical consciousness, crisis of traditional values, and low levels of religious literacy. The study proposes effective measures for preventing and countering religious radicalism, including improving educational programs, enhancing religious literacy, promoting traditional Islamic values, implementing socioeconomic development programs, and measures to counter the ideology of radical groups. The work analyzes the interaction between government bodies, religious organizations, and civil society institutions to ensure the spiritual security of Kazakhstani society. This article employs historical-comparative, socio-psychological, institutional, systematic, and political-legal analysis methods based on the principles of scientific objectivity, systematicity, and an integrated approach. The comprehensive application of these methods has enabled the identification of effective approaches to countering radicalization processes. The scientific and practical significance of the work is determined by its contribution to improving state policy in the field of ensuring Kazakhstan's religious security.

Key words: Islamic Consciousness, Radicalization, Religious Extremism, Security, Deradicalization, Religious Literacy, National Identity.

Кіріспе

Қазақстан Республикасындағы исламдық радикализация мәселесі қазіргі заманның ең күрделі әрі өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Бұл құбылыс тек қана діни емес, сонымен қатар әлеуметтік, саяси және экономикалық факторларға байланысты күрделі процесс болып табылады. Радикалды исламдық идеологияның таралуы қазақстандық қоғам үшін айтарлықтай қауіп төндіретінін және оның алдын алу мен қарсы тұрудың

маңыздылығын атап өту қажет. Қазақстан көп ұлтты және көп конфессиялы мемлекет ретінде діни экстремизмнің алдын алу мәселесіне ерекше назар аударуға мәжбүр.

Діни радикализмнің таралуына әсер ететін негізгі факторларға әлеуметтік теңсіздік, жұмыссыздық, сыбайлас жемқорлық және білім деңгейінің төмендігі жатады. Сондай-ақ, шетелдік радикалды ұйымдардың әсері мен интернет желісі арқылы насихаттаудың рөлі де зор. Қазақстанда радикалды исламдық

көзқарастардың таралуы ұлттық дәс-түрлі ислам түсінігінен алшақтау про-цесімен тығыз байланысты. Дәстүрлі қазақ ис-ламы үнемі толеранттылық, ұлтаралық келісім және бейбітшілік принциптерін насихаттаған. Елімізде радикалды көзқарастар негізінен жастар арасында таралып, әсіресе әлеуметтік-экономикалық проблемалары бар аймақтарда кең өріс алуда.

Қазақстандағы исламдық радика-лизмнің алдын алу шаралары кешенді сипатқа ие болуы керек және мем-лекеттік органдар мен азаматтық қоғам институттарының бірлескен күш-жігерін талап етеді. Мұндай шаралардың қата-рына алдымен білім беру жүйесін жетілдіру, діни сауаттылықты арттыру, жастарды жұмыспен қамту мәселелерін шешу жатады. Сонымен қатар, діни экстре-мизмге қарсы күрес заңнамалық базаны жетілдіруді, құқық қорғау органдарының жұмысын тиімді үйлестіруді және халықаралық ынтымақтастықты нығайтуды талап етеді.

Қазіргі заманғы ақпараттық техноло-гиялар дәуірінде интернет желісіндегі ра-дикалды контентке қарсы күрес ерекше маңызға ие. Радикалдануға қарсы тұрудың тағы бір маңызды аспектісі – дәстүрлі исламдық құндылықтарды қолдау және на-сихаттау, қазақ халқының ұлттық-мәдени дәстүрлерін сақтау. Діни сауаттылықты арттыру мақсатында имамдар мен дін өкілдерінің біліктілігін арттыру, діни әдебиеттер мен интернет-ресурстардың мазмұнын бақылау қажет. Жастардың бос уақытын тиімді ұйымдастыру, спорт және мәдениет саласындағы мемлекеттік бағдарлама-ларды кеңейту де маңызды рөл атқарады.

Қазақстандағы діни радикализм мәселесін зерттеу отандық және шетелдік ғалымдардың үлкен қызығушылығын ту-дырады, бірақ бұл тақырып әлі де терең зерттеуді қажет етеді. Бейсембаев С. [1] Қазақстандағы діни экстремизмнің қылмыстық сипаты мен жиһадшылдық арасындағы байланысты зерттеп, бұл құбылыстың әлеуметтік-саяси негіз-дерін анықтаған. Оның пікірінше, Қазақстандағы діни экстремизм көбінесе әлеуметтік тұрақсыздық пен жастар арасындағы

бірегейлік дағдарысының салдары болып табылады.

Хеджес П. [2] радикализация ұғымын тұжырымдамалық тұрғыдан талдап, оның қолдану ерекшеліктерін зерттеген. Ғалым бұл терминнің саяси дискурста асыра пайдаланылуын сынға алып, оның ғылыми құндылығын сақтау үшін нақты анықтамаларды қолдану қажеттілігін атап өткен. Малтанер С. [3] радикализацияның аналитикалық парадигма ретінде эволю-циясын қарастырған. Оның зерттеуі бұл құбылыстың түсінігі мен талдау әдістерінің уақыт өте өзгеруін көрсетеді. Ғалым радикализацияның жеке және топтық деңгейлердегі процесстерін салыстырмалы талдауға ерекше көңіл бөледі.

Поляков К.И. [4] Орталық Азиядағы исламдық экстремизмнің тарихи және геосаяси аспектілерін зерттеген. Оның еңбегінде аймақтағы діни радикализм-нің таралуына ықпал еткен факторлар кешенді түрде талданған. Автор сыртқы идеологиялық ықпалдардың аймақтағы дәстүрлі ислам түсініктеріне тигізген әсерін ерекше атап өткен. Руа О. [5] жаһандану жағдайындағы исламның трансформация-сын зерттеп, «жаңа умма» іздеу процесінің ерекшеліктерін талдаған. Оның пікірінше, қазіргі исламдық қозғалыстар жаһандану мен вестернизацияға жауап ретінде қалып-тасады.

Шарипова Д. және Бейсембаев С. [6] Орталық Азиядағы зорлық-зомбылыққа негізделген экстремизмнің себептерін зерттеп, Қазақстан мысалында осы құбылыстың факторларын анықтаған. Олардың зерттеуі экстремизмнің тара-луына әлеуметтік-экономикалық, идео-логиялық және саяси факторлардың кешенді әсерін көрсеткен. Шмид А.П. [7] радикализация, дерадикализация және контррадикализация ұғымдарына кон-цептуалды талдау жасап, осы саладағы әдебиеттерге шолу жасаған. Оның еңбегі осы құбылыстардың теориялық негіздерін түсінуге және практикалық шешімдер әзірлеуге маңызды үлес қосқан. Мухатаева Г. [8] Қазақстандағы ислам радикализациясының себептері мен бастауларын зерттеген. Оның зерттеуі еліміздегі діни радикализмнің таралу факторларына кешенді талдау жасап, бұл

құбылыстың алдын алу мен күресу стратегияларын әзірлеуге негіз болады.

Аталған зерттеулер Орталық Азия мен Қазақстандағы діни радикализация мен экстремизм мәселелерінің көп қырлы сипатын көрсетеді. Бұл еңбектер аталған құбылыстардың теориялық түсінігін тереңдетіп, оның алдын алу мен күресу шараларын әзірлеуге маңызды ғылыми негіз болып табылады.

Әдіснама

Ғылыми зерттеу жұмысының әдіснамалық негізі ғылыми объективтілік, жүйелілік және кешенді тәсіл қағидаттарына сүйенеді. Зерттеу жұмысында бірнеше өзара байланысты ғылыми әдістер қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы радикалды діни идеологияның қалыптасу процесі мен оның хронологиялық аспектілері зерттеліп, идеологиялық құрылымдардың тарихи даму заңды-лықтары айқындалды. Әлеуметтік-психологиялық талдау әдісі бойынша радикалдану себептерінің психологиялық факторлары, жеке тұлғаның радикалды идеяларға бейімделу ерекшеліктері мен әлеуметтік ортаның ықпалы зерделенді.

Институционалды талдау әдісі мемлекеттік органдардың радикализациямен күрес жүргізу тетіктерін, олардың өзара әрекеттестік жүйесін және қызмет тиімділігін анықтауға бағытталды. Жүйелі талдау әдісі радикалданудың алдын алу шараларының құрылымын, олардың өзара байланысын және нақты нәтижелерге қол жеткізу мүмкіндіктерін бағалауға мүмкіндік берді. Саяси-құқықтық талдау әдісі радикалдануға қарсы күрес саласындағы заңнамалық және нормативтік-құқықтық базаны жан-жақты қарастырып, олардың жетілдіру жолдарын анықтауға септігін тигізді. Осы әдістердің кешенді қолданылуы зерттеу тақырыбын жүйелі түрде талдауға және радикалдану үдерістеріне қарсы іс-қимылдардың тиімді тәсілдерін айқындауға мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім

Соңғы онжылдықтарда Қазақстанда дәстүрлі діни көзқарастардан бөлек, ра-

дикалды исламдық идеологиялардың таралуы байқалады. Бұл құбылыс елдің әлеуметтік-саяси тұрақтылығына елеулі қауіп төндіріп, діни экстремизм мен терроризмнің ықтимал өсуіне алып келеді. Қазақстандағы исламдық сананың радикалдануы күрделі әлеуметтік, экономикалық, саяси және діни факторлардың қиылысында орын алады. Дәстүрлі қазақ діни практикасы тарихи тұрғыдан ханафи мазхабындағы сунниттік бағытпен, сопылық дәстүрлермен және жергілікті әдет-ғұрыптармен тығыз байланысты болды. Алайда, КСРО ыдырағаннан кейін, әсіресе 1990-шы жылдардың соңынан бастап, елде салафиттік, уахабиттік және басқа да фундаменталистік идеялар таралып, кейбір азаматтардың арасында радикалды діни көзқарастардың қалыптасуына ықпал етті.

Қазақстандағы исламдық радикалданудың негізгі себептерінің бірі діни сауаттылықтың төмен деңгейі болды, бұл адамдардың дәстүрлі емес діни ағымдардың ықпалына түсу қаупін арттырды. Әлеуметтік-экономикалық теңсіздік, жұмыссыздық және әлеуметтік маргиналдану да радикалды идеологияларға бейім топтардың пайда болуына әсер етті. Сыртқы факторлар, атап айтқанда, шетелдік радикалды ұйымдардың қаржылық және идеологиялық қолдауы, интернет желілері арқылы исламдық фундаментализм идеяларының таралуы да маңызды рөл атқарды [9].

Жеткілікті діни білімнің болмауы радикалды діни ағымдарға қарсы тұру қабілетін әлсіретеді. Көптеген жас қазақстандықтарда ислам туралы негізгі білімдер болмағандықтан, олар діни мәтіндерді сыни тұрғыдан бағалап, оларды дұрыс түсіне алмайды. Білім жүйесіндегі олқылықтар мен діни оқытудың жеткіліксіздігі радикалды идеологиялардың таралуына ықпал етеді. Экономикалық қиындықтар мен әлеуметтік теңсіздік адамдарды радикалды топтарға қосылуға итермелейтін маңызды факторлар болып табылады. Жұмыссыздық, кедейлік және әлеуметтік оқшаулану сезімі көптеген жастарды экстремистік көзқарастарға бейім етеді. Радикалды діни топтар осы осал топтарға

материалдық қолдау, қауымдастық сезімін және әлеуметтік бірегейлік ұсынады, бұл оларды тартымды балама етеді.

Сыртқы идеологиялық әсерлер де радикалдану процесіне маңызды үлес қосады. Таяу Шығыс елдерінен келген экстремистік идеологиялардың импорты, шетелдік радикалды ұйымдардан қаржылық қолдау және шетелде білім алған жергілікті имамдардың радикалды көзқарастарды таратуы бұған мысал бола алады. Әлеуметтік желілер мен интернет-ресурстар радикалды идеологияларды таратудың тиімді құралдарына айналды. Қазақстан азаматтарына арналған экстремистік мазмұндағы онлайн-платформалар, әлеуметтік желі-лердегі топтар және мессенджерлер кеңінен таралған. Виртуалды кеңістіктегі радикалды насихат әсіресе жастарға қатты әсер етеді, олар үшін интернет ақпарат пен қарым-қатынастың негізгі көзіне айналды.

Қазақстанда мемлекеттік-діни қатынастардың құқықтық реттелуінің жеткіліксіздігі де радикалдық идеяларды таратуға ықпал етті. Діни ұйымдардың қызметін бақылаудың тиімсіз тетіктері, ақпараттық кеңістікте экстремистік контентке қарсы іс-қимылдың жеткі-ліксіздігі мәселелері әлі де бар. Радикалдық идеологияларды таратушылар елдегі әлеуметтік және саяси жүйеге наразылықты ұлғайтып, мемлекетке деген сенімді төмендету үшін пайдаланады. Олар бұл үшін жергілікті лаңкестік актілер арқылы қоғамда қорқыныш пен тұрақсыздық тудыруға тырысады. Радикалды топтар қазақстандық билік пен дәстүрлі мұсылман басшылығының заңдылығына күмән тудырады, оларды Батыс құндылықтарына бейімделгені үшін сынға алады [10].

Радикалды исламшылдық идеологиясының таралуы қоғамдық пікірді поляризациялауға, этносаралық және дінаралық қақтығыстар қаупін арттыруға әкеп соғады. Радикалды экстремизм Қазақстанның бейбіт көпконфессиялық қоғамына, этникалық және діни толеранттылық дәстүрлеріне нұқсан келтіреді. Қазақстанда радикалды исламдық идеологияның көріністері әр түрлі нысандарда байқалады. Кейбір азаматтар уахабизмнің, салафизмнің

немесе басқа да ультраконсервативті діни ағымдардың идеологиялық ұстанымдарын қабылдайды. Олар өздерінің сыртқы келбетін (ұзын сақал, қысқа балақты шалбар, никаб, паранджа), мінез-құлқы мен өмір салтын (дәстүрлі мерекелерді тойламау, қоғамдық мекемелерден оқшаулану) өзгертеді.

Діни радикалдану әйелдерге де әсер етеді, олардың арасында дәстүрлі қазақстандық ортада үйреншікті емес, ультраконсервативті киім киіп, ерлермен кез-келген байланыстан бас тарта-тындар да бар. Радикалды топтар қаржы, материалдық көмек, тегін баспана және әлеуметтік қолдау ұсыну арқылы, не діни оппозициялық насихат арқылы әлеуметтік осал топтағы адамдарды тартуға тырысады. Кейбір қазақстандықтар Сирия, Ауғанстан мен Ирак сияқты елдерде соғыс қимылдарына қатысу үшін шетелдік террористік ұйымдарға қосылды, сонымен қатар осындай ұйымдар үшін қаржы жинауға немесе елдегі экстремистік әрекеттерді ұйымдастыруға қатысты.

Қазақстан аумағында 2011-2012, 2016 жылдары және басқа да кезеңдерде орын алған терроризм актілері мемлекеттің ұлттық қауіпсіздік жүйесіне айтарлықтай қауіп төндірді, бұл оқиғалардың кейбірі ислам атын жамылған радикалды ұйымдармен тікелей байланысты болып, исламдық экстремизм идеологиясының таралуы туралы алаңдаушылық тудырды. Зорлық-зомбылықсыз исламдық радикализм формалары қоғамдық сананы біртіндеп өзгертуге бағытталған, олар дәстүрлі қазақстандық құндылықтар жүйесін эрозияға ұшыратып, қоғамдық пікірді елеусіз трансформациялауға септігін тигізеді. Мұндай идеологиялық ағымдар мемлекеттік білім беру жүйесінен бас тартуға, ресми мерекелерді мойындамауға, діни заңдардың үстемдігін насихаттауға және мемлекеттік билікке деген наразылыққа негізделген нигилистік көзқарастарды таратуға тырысады. Қазақстандық зерттеушілердің пікірінше, мұндай көзқарастардың таралуы отбасылық қатынастардың дәстүрлі үлгілерін бұзуға, гендерлік рөлдер мен әлеуметтік байланыстарды қайта құруға әкелуі мүмкін.

Радикалды діни идеологиялар жергілікті мәдени мұра элементтерін теріске шығаруға тырысып, оларды «бидғат» немесе «ширк» ретінде қате түсіндіреді, бұл мәдени идентификацияның бұзылуына әкеледі. Қазақстандағы зайырлы мемлекеттік құрылым мен дәстүрлі ханафи мәзһабының ислам түсінігі арасындағы қақтығыс қоғамдық институттардың легитимділігін төмендетуі мүмкін. Діни негізделген радикалдық дискурс көбінесе әлеуметтік әділеттілік, сыбайлас жемқорлықпен күрес және мәдени императивтер сияқты маңызды қоғамдық мәселелерді қамтиды, бұл оның тартымдылығын арттырады. Радикалды діни топтардың стратегиясы Қазақстанның көпмәдениетті және көпконфессиялы қоғамындағы этносаралық және діни-аралық қаты-настардың тұрақтылығын бұзуға бағыт-талған.

Қазақстан сияқты көп этностық қоғамдарда діни радикализмнің әлеуметтік-саяси тұрақтылыққа әсері ерекше алаңдаушылық тудырады, өйткені ол қолданыстағы ұлттық бірегейлік концепцияларын қайта қарауды көздейді. Діни экстремизм идеологиясы әсіресе әлеуметтік әділетсіздікті бастан кешіріп жатқан және өз орнын іздеп жүрген жастар арасында жылдам таралуы мүмкін, бұл жастар арасында діни сауаттылықпен сыни ойлауды дамытудың өзектілігін көрсетеді. Қазақстандық сәйкестікті діни экстремизмнің әртүрлі формаларынан, оның ішінде зорлық-зомбылықсыз радикалды идеологиялардан қорғау бойынша мемлекеттік стратегиялар кешенді тәсілді қажет етеді, бұл білім беру, әлеуметтік-экономикалық саясат және діни сфераны реттеу саласындағы шараларды қамтиды [11].

Қазақстан Республикасы діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу және оларға қарсы күрес үшін жүйелі институционалдық, заңнамалық және идеологиялық тетіктер жүйесін құрды. 2011 жылғы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заң діни ұйымдарды тіркеуге, діни әдебиеттерді сараптамалауға және діни білім берудің лицензиялануына қатысты неғұрлым қатаң ережелерді енгізді [12]. 2013-2017 [13] және 2018-

2022 [14] жылдарға арналған діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі мемлекеттік бағдарламалар радикализмге қарсы күрестің ұзақ мерзімді стратегиялық тәсілін айқындады. Дін істері және азаматтық қоғам министрлігі, кейіннен Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Дін істері комитеті діни саладағы мемлекеттік саясатты іске асыратын негізгі мемлекеттік құрылымдарға айналды.

2017 жылы терроризмге қарсы заңнамаға [15] енгізілген өзгерістер террористік құқық бұзушылықтарға қатысты қылмыстық жауапкершілікті күшейтіп, радикалды контентті анықтау мен бұғаттауға арналған құралдарды кеңейтті. Мемлекеттік құрылымдар мен дәстүрлі ислам өкілдері арасындағы ынтымақтастық шеңберінде имамдарды даярлау және біліктілігін арттыру бағдарламалары әзірленді. Исламдық білім беру мекемелерінің мемлекеттік аккредитациясы халықаралық террористік ұйымдардың идеологиялық ықпалына қарсы тұру мақсатында енгізілді. Терроризм мен экстремизмге қарсы күрес саласындағы халықаралық ынтымақтастық аясында Қазақстан ШЫҰ, ҰҚКҰ және БҰҰ сияқты халықаралық ұйымдармен белсенді әрекеттеседі.

Қазақстандық моделдің ерекшелігі оның дінаралық келісім мен толеранттылықты насихаттауға және діни қауымдастықтардың мемлекеттік емес субъектілермен, соның ішінде Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезімен ынтымақтастығына негізделген тәсілінде жатыр. Қабылданған шаралардың арқасында соңғы жылдары Қазақстан аумағындағы террористік актілер саны айтарлықтай азайды, бірақ радикалды интернет-контентке жастардың қол жеткізуі елеулі проблема болып қалуда.

Радикалдану қаупіне ұшыраған адамдарға арналған оңалту және қайта әлеуметтендіру бағдарламалары құрылды, олар өткізушілердің, діни сарапшылардың, психологтар мен әлеуметтік қызметкерлердің қатысуымен жүргізіледі. Сонымен қатар мемлекет діни экстремизм идеологиясының таралуын бақылау және экстремистік интернет-контентке қол

жеткізуді шектеу үшін интернет-кеңістікті бақылау үшін шаралар қабылдады. Діни экстремизм мен терроризмге қарсы тұру мақсатында халықаралық ынтымақтастық орнатылды, оның шеңберінде ақпарат алмасу, бірлескен операциялар, кадрлар даярлау бағдарламалары жүзеге асырылады. Қазақстан Шанхай ынтымақтастық ұйымы мен Ұжымдық қауіпсіздік шарты ұйымы шеңберінде аймақтық ынтымақтастықты белсенді дамытуда, террористік қауіптерге қарсы күресте халықаралық ынтымақтастықты нығайтуға қатысады.

Бұған қарамастан, Қазақстанда исламдық радикализмнің алдын алудың тиімді стратегиясын қалыптастыру үшін кешенді және көп деңгейлі тәсіл қажет. Діни насихатқа арналған онлайн-ресурстардың сапасын арттыру, діни білім берудің ұлттық жүйесін құру және жетілдіру, жастар үшін сапалы дәстүрлі діни әдебиеттерді әзірлеу және тарату маңызды. Дәстүрлі ханафи мазхабындағы қазақстандық ислам мектебін дамыту, аудармалық әдебиеттердің сапасын бақылау, дәстүрлі діни түсіндірмелердің қол жетімділігін арттыру қажет. Имамдарды, теологтарды және діни мәселелер жөніндегі сарапшыларды даярлаудың заманауи жүйесін құру, олардың біліктілігін арттыру, мешіттердегі уағыздар мен діни білім беру сапасын жақсарту да өте маңызды [16].

Радикалды идеологияларға бейім азаматтарды анықтау мен оңалтудың тиімді тетіктерін жасау, оңалту орталықтары желісін дамыту, адамдарды радикал-

дану жолынан қайтару әдістемелерін жетілдіру қажет. Этносаралық және дінаралық диалогты нығайту, Қазақстанда діни толеранттылық пен плюрализм дәстүрлерін дамыту, этникалық және конфессияаралық келісім мәдениетін насихаттау маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Қоғамдық ұйымдарды, бейресми көшбасшыларды және азаматтық қоғам институттарын діни экстремизмнің алдын алу жұмыстарына тарту тиімділікті арттыруға көмектеседі.

Діни радикализмнің негізінде жатқан әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу, осал топтарға әлеуметтік қолдау көрсету, кедейлік пен әлеуметтік теңсіздікті азайту, сыбайлас жемқорлықты жою да маңызды. Мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қарым-қатынастың құқықтық негізін жетілдіру, діни қызметті реттеу саласындағы заңнаманы жақсарту, мемлекеттік органдар мен діни бірлестіктер арасындағы өзара іс-қимыл тетіктерін әзірлеу, діни экстремизм идеологиясының таралуын болдырмау қажет. Құқық қорғау органдарының экстремизмге қарсы іс-қимыл жөніндегі әлеуетін арттыру, терроризмнің қаржыландырылуын анықтау және жолын кесу жөніндегі шараларды күшейту, террористік қауіптерге қарсы күрес саласында халықаралық ынтымақтастықты дамыту — барлық осы шаралар Қазақстандағы радикалды діни идеологиялардың таралуын болдырмауға мүмкіндік береді.

1-кесте. Исламдық сананың радикалдану факторлары

Әлеуметтік-экономикалық факторлар	Психологиялық факторлар	Идеологиялық факторлар
Жұмыссыздық	Өмірдегі мақсаттың болмауы	Радикалды діни ағымдардың насихаты
Кедейлік	Қоғамнан оқшаулану	Дәстүрлі діни білімнің жетіспеушілігі
Әлеуметтік теңсіздік	Өзін-өзі іске асыру мүмкіндіктерінің жетіспеушілігі	Жалған діни түсініктердің таралуы
Білім алу мүмкіндіктерінің шектеулілігі	Әлеуметтік бейімделудің қиындықтары	Интернеттегі радикалды контент

Қазақстандағы исламдық сананың радикалдану мәселесі әлеуметтік, экономикалық, діни, мәдени және геосаяси факторлардың күрделі кешеніне байланысты. Діни радикализм мәселесін шешу тек күштік әдістерді қолданумен шектелмеуі керек, олар алдын алу шараларымен, білім беру мен ағарту жұмыстарымен, халықтың әл-ауқатын жақсартумен және азаматтық қоғамды дамытумен үйлесуі қажет. Діни және дінаралық тұрақтылықтың сақталуы, діни толеранттылық пен өзара құрметтеу мәдениетін нығайту, маргиналдануды жою және әлеуметтік интеграция – осының барлығы Қазақстандағы діни экстремизмге қарсы күрестегі аса маңызды бағыттар болып табылады. Тұтастай алғанда, қоғамдық сананың, ұлттық бірегейліктің және қазіргі заманғы Қазақстан халқының рухани негіздерінің үйлесімді дамуы елдің ұзақ мерзімді және тұрақты дамуының, оның ішінде Қазақстанның көпконфессиялық қоғамындағы діни экстремизм қаупін төмендетудің кепілі болып табылады.

Қазақстандағы исламдық сананың радикалдануы – бұл бірқатар әлеуметтік, экономикалық, саяси және діни факторлардан туындаған күрделі құбылыс. Оның себептері мен көріністерін түсіну бұл құбылысқа қарсы тұруда маңызды қадам болып табылады. Кешенді және көп деңгейлі тәсілді қолдана отырып, Қазақстан радикалды діни идеологиялардың әлеуетті қаупін азайтып, дәстүрлі дінаралық келісім мен бейбітшілік құндылықтарын сақтауға қабілетті. Ұлттық қауіпсіздік мәселелерін діни бостандықты құрметтеумен және адам құқықтарымен теңестіру, діни радикализм идеологиясының алдын алу мен терроризмге қарсы күрес шаралары азаматтық құқықтар мен бостандықтарды шектеуге әкелмеуі тиіс.

Исламдық радикализм мәселесін шешу үшін мемлекеттік органдар, діни ұйымдар, білім беру мекемелері, азаматтық қоғам институттары мен халықаралық ұйымдар арасындағы тығыз ынтымақтастық қажет. Тек бірлескен күш-жігер арқылы ғана Қазақстан бүкіл қоғам үшін қауіпсіз ортаны қамтамасыз ете алады. Діни экстремизм мен терроризмге қарсы күрес саласындағы мемлекеттік саясаттың тиімділігін арттыру, алдын алу шараларын күшейту және халықаралық тәжірибені

пайдалану Қазақстанның болашақ ұрпағы үшін бейбіт әрі қауіпсіз ортаны қамтамасыз ету үшін маңызды.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу Қазақстандағы исламдық сананың радикалдану мәселесінің көп қырлы және күрделі құбылыс екенін көрсетті. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, келесі қорытындылар мен тұжырымдарды жасауға болады:

Біріншіден, Қазақстандағы исламдық сананың радикалдануының бірқатар себептері анықталды: әлеуметтік-экономикалық теңсіздік, жұмыссыздық, білім деңгейінің төмендігі, діни сауаттылықтың жеткіліксіздігі, сыртқы діни-идеологиялық ықпал және жаһандық радикалды желілердің белсенділігі.

Екіншіден, радикалдану көріністері әртүрлі формада байқалады: қоғамдық өмірден оқшаулану, дәстүрлі діни құндылықтардан бас тарту, экстремистік топтарға қосылу, деструктивті ақпараттық кеңістікке тартылу және жекелеген жағдайларда зорлық-зомбылыққа бейімделу.

Үшіншіден, радикалдану үдерістерінің алдын алу мемлекеттік органдар, діни бірлестіктер, білім беру ұйымдары мен азаматтық қоғам институттарының бірлескен күш-жігерін талап етеді. Профилактикалық шаралар жүйесі кешенді сипатта болуы тиіс және діни сауаттылықты арттыру, әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу, құқықтық мәдениетті қалыптастыру және ұлттық бірегейлікті нығайту бағыттарын қамтуы қажет.

Төртіншіден, радикалдануға қарсы күрес контекстінде халықаралық тәжірибені зерделеу мен қолдану маңызды. Сонымен қатар, отандық ерекшеліктерді, қазақстандық дәстүрлі ислам құндылықтарын және мәдени-тарихи дәстүрлерді ескеру қажет.

Бесіншіден, радикалдануға қарсы тұрудың құқықтық базасын жетілдіру, профилактикалық жұмыстың тиімділігін арттыру және осы саладағы мамандардың кәсіби дайындығын күшейту қажеттілігі туындап отыр.

Қорыта келгенде, Қазақстандағы исламдық сананың радикалдануының алдын алу стратегиясы мемлекеттік саясаттың маңызды басымдығы болып табылады және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі шарты болып саналады. Осы мәселені шешу үшін ғылыми-зерттеу жұмыстарын жалғас-тыру, радикалдану себептерін терең талдау және оған қарсы күрестің тиімді механизмдерін әзірлеу қажет.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруы аясында дайындалған (AP19679139 «Архитехника исламской толерантности в Казахстане: опыт коммуникации и межконфессионального диалога»).

Әдебиеттер тізімі

1 Бейсембаев С. Религиозный экстремизм в Казахстане: между криминалом и джихадом. – Алматы: ОФ «Стратегия», 2015. – 28 с.

2 Hedges P. Radicalisation: Examining a Concept, its Use and Abuse // Counter Terrorist Trends and Analyses. – 2017. – Volume 9, Issue 10. – P. 12-18.

3 Malthaner S. Radicalization: The Evolution of an Analytical Paradigm // European Journal of Sociology. – 2017. – Vol. 58, Issue 3. – P. 369-401.

4 Поляков К.И. Исламский экстремизм в Центральной Азии. – Москва: Институт востоковедения РАН, 2014. – 136 с.

5 Руа О. Глобализированный ислам: в поисках новой уммы // Islamology. – 2017. – Т. 7, №1. – С. 11-40.

6 Sharipova D., Beissebayev S. Causes of Violent Extremism in Central Asia: The Case of Kazakhstan // Studies in Conflict & Terrorism. – 2021. – Vol. 44, Issue 5. – P. 1-21.

7 Schmid A.P. Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: a Conceptual Discussion and Literature Review // ICCT Research Paper. – 2013. – Т. 97. – №. 1. – С. 22.

8 Мухатаева Г. Радикализация ислама в Казахстане: причины и истоки // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 2019. – №69(3). – С. 127-136.

9 Маульшариф М., Базаркулова Ж.А. Религиозный экстремизм в Казахстане // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2013. – №1(44). – С. 84-93.

10 Смагулов К. Обеспечение национальной безопасности Республики Казахстан в программных документах главы государства и опыт предыдущих лет // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – 2016. – №4(58). – С. 267-273.

11 Данилов В.Л. Современная религиозная ситуация в Казахстане как угроза национальной безопасности России // Вестник Омской Православной Духовной Семинарии. – 2018. – №2(5). – С. 202-209.

12 Закон РК «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» от 11 октября 2011 г. за № 483-IV // [Электронды ресурс] URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31067690 (Қаралған күні: 5.10.2024)

13 О государственной программе по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2013-2017 гг. // [Электронды ресурс] URL: <https://massaget.kz/laws/rus/docs/U1300000648> (Қаралған күні: 5.10.2024)

14 О государственной программе по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2018-2022 гг. // [Электронды ресурс] URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000124> (Қаралған күні: 5.10.2024)

15 О противодействии терроризму // [Электронды ресурс] URL: <http://law.gov.kz/client/#!/doc/3686/rus/01.01.2017> (Қаралған күні: 5.10.2024)

16 Сейтахметова Н. Ханафитский мазхаб как путь к диалогу: реконструктивная герменевтика // Адам әлемі. – 2013. – № 3(57). – С. 13-19.

Transliteration

1 Beissembaev S. Religioznyj jekstremizm v Kazahstane: mezhdou kriminalom i dzhihadom [Religious extremism in Kazakhstan: between crime and jihad]. – Алматы: ОФ «Strategija», 2015. – 28 s. (in Russ)

2 Hedges P. Radicalisation: Examining a Concept, its Use and Abuse // Counter Terrorist Trends and Analyses. – 2017. – Volume 9, Issue 10. – P. 12-18.

3 Malthaner S. Radicalization: The Evolution of an Analytical Paradigm // European Journal of Sociology. – 2017. – Vol. 58, Issue 3. – P. 369-401.

4 Poljakov K.I. Islamskij jekstremizm v Central'noj Azii [Islamic extremism in Central Asia]. – Moskva: Institut vostokovedenija RAN, 2014. – 136 s.

5 Rua O. Globalizirovannyj islam: v poiskah novoj ummy [Globalized Islam: in search of a

new ummah] // Islamology. – 2017. – Т. 7, №1. – С. 11-40. (in Russ)

6 Sharipova D., Beissembayev S. Causes of Violent Extremism in Central Asia: The Case of Kazakhstan // Studies in Conflict & Terrorism. – 2021. – Vol. 44, Issue 5. – R. 1-21. (in Eng)

7 Schmid A.P. Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: a Conceptual Discussion and Literature Review // ICCT Research Paper. – 2013. – Т. 97. – №. 1. – С. 22. (in Eng)

8 Muhataeva G. Radikalizacija islama v Kazahstane: prichiny i istoki [Radicalization of Islam in Kazakhstan: causes and origins] // Vestnik KazNU. Serija filosofii, kul'turologii i politologii. – 2019. – №69(3). – С. 127–136. (in Russ)

9 Maul'sharif M., Bazarkulova Zh.A. Religioznyj jekstremizm v Kazahstane [Religious extremism in Kazakhstan] // Vestnik KazNU. Serija psihologii i sociologii. – 2013. – №1(44). – С. 84-93. (in Russ)

10 Smagulov K. Obespechenie nacional'noj bezopasnosti Respubliki Kazahstan v programmnyh dokumentah glavy gosudarstva i opyt predydushih let [Ensuring the national security of the Republic of Kazakhstan in the program documents of the head of state and the experience of previous years] // Vestnik KazNU. Serija filosofija. Serija kul'turologija. Serija politologija. – 2016. – №4(58). – С. 267-273. (in Russ)

11 Danilov V.L. Sovremennaja religioznaja situacija v Kazahstane kak ugroza nacional'noj bezopasnosti Rossii [The current religious situation in Kazakhstan as a threat to Russia's national security] // Vestnik Omskoj Pravoslavnoj Duhovnoj Seminarii. – 2018. – №2(5). – С. 202-209. (in Russ)

12 Zakon RK «O religioznoj dejatel'nosti i religioznyh ob'edinenijah» ot 11 oktjabrja 2011 g. za № 483-IV [Law of the Republic of Kazakhstan "On Religious Activities and Religious Associations" dated October 11, 2011 No. 483-IV] // [Jelektrondy resurs] URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31067690 (Qaralghan kuni: 5.10.2024) (in Russ)

13 O gosudarstvennoj programme po protivodejstviju religioznomu jekstremizmu i terrorizmu v Respublike Kazahstan na 2013-2017 gg. [On the state program on countering religious extremism and terrorism in the Republic of Kazakhstan for 2013-2017] // [Jelektrondy resurs] URL: <https://massaget.kz/laws/rus/docs/U1300000648> (Qaralghan kuni: 5.10.2024) (in Russ)

14 O gosudarstvennoj programme po protivodejstviju religioznomu jekstremizmu i terrorizmu v Respublike Kazahstan na 2018-2022 gg. [On the state program on countering religious extremism and terrorism in the Republic of Kazakhstan for 2018-2022] // [Jelektrondy resurs] URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000124> (Qaralghan kuni: 5.10.2024) (in Russ)

15 O protivodejstvii terrorizmu [On countering terrorism] // [Jelektrondy resurs] URL: <http://law.gov.kz/client/#!/doc/3686/rus/01.01.2017> (Qaralghan kuni: 5.10.2024) (in Russ)

16 Sejtahmetova N. Hanafitskij mazhab kak put' k dialogu: rekonstruktivnaja germenevtika [Hanafi madhhab as a path to dialogue: reconstructive hermeneutics] // Adam әlemi. – 2013. – № 3(57). – С. 13-19. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Шолпан Мүлькимановна Жандосова

главный научный сотрудник, ассоциированный профессор, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: sholpan_zhandosova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6151-3788

Шолпан Мүлікманқызы Жандосова

бас ғылыми қызметкер, қауымдастырылған профессор, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: sholpan_zhandosova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6151-3788

Sholpan Zhandosova

Chief Researcher, Associate Professor, IPhD, nstitute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: sholpan_zhandosova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6151-3788

ГРАЖДАНСКИЕ И ЭТНОНАЦИОНАЛЬНЫЕ ВОСПРИЯТИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ВОЗДЕЙСТВИЙ НА МАССОВОЕ СОЗНАНИЕ КАЗАХСТАНА

Р.К. Кадыржанов, Т.С. Туякбаев

АННОТАЦИЯ

Массовое сознание в значительной мере определяет социальное и культурное лицо современного казахстанского общества. На формирование массового сознания Казахстана оказали влияние культурно-исторические и социально-политические предпосылки, определившие содержание и особенности его мировоззренческих, религиозно-цивилизационных и политико-идеологических оснований. Как в любом другом обществе массовое сознание в Казахстане испытывает на себе различные внутренние и внешние воздействия, влияющие на философские, религиозные и политические основания массового сознания. В условиях возрастающей интенсивности геополитических, религиозно-цивилизационных, социально-экономических процессов в современном мире и на постсоветском пространстве усиливаются воздействия на массовое сознание, растут вызовы национальной идентичности и суверенитету Казахстана. Вместе с тем кризисные ситуации, воздействующие на массовое сознание Казахстана, несут в себе возможности его позитивного развития, укрепления его философских, религиозных и политических оснований, способствуя консолидации казахстанского общества. В статье на материале массового социологического опроса, экспертных интервью и фокус групп исследуются гражданские и этнонациональные восприятия информационно-идеологических воздействий на массовое сознание Казахстана. Анализ данных социологического исследования показывает, что некоторые информационные атаки на массовое сознание Казахстана могут вызывать этнонациональные восприятия у представителей различных этнических групп, что представляет угрозу для межэтнической стабильности, суверенитета и территориальной целостности страны. В статье показывается, что гражданские восприятия информационных воздействий является одним из главных способов противодействия угрозам межэтнической стабильности в Казахстане.

Ключевые слова: Казахстан, массовое сознание, информационно-идеологические воздействия, гражданские и этнонациональные восприятия, угрозы, возможности.

Институт философии, политологии и религиоведения
КН МНВО РК,
Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Туякбаев Т.С.
tengiz.ts@gmail.com

Ссылка на данную статью:
Кадыржанов Р.К.,
Туякбаев Т.С. Гражданские
и этнонациональные
восприятия
информационных
воздействий на массовое
сознание Казахстана //
Адам әлемі. – 2025.
– №1(103). – С. 59-69.

Қазақстанның бұқаралық санасына ақпараттық әсерді азаматтық және этно-ұлттық қабылдау

Аңдатпа. Бұқаралық сана көп жағдайда қазіргі қазақстандық қоғамның әлеуметтік және мәдени келбетін анықтайды. Қазақстанның бұқаралық санасының қалыптасуына оның идеологиялық, діни-өркениеттік және саяси-идеологиялық негіздерінің мазмұны мен

ерекшеліктерін айқындайтын мәдени-тарихи және әлеуметтік-саяси алғышарттар әсер етті. Кез келген басқа қоғамдағы сияқты Қазақстандағы бұқаралық сана бұқаралық сананың философиялық, діни және саяси негіздеріне әсер ететін әртүрлі ішкі және сыртқы әсерлерді бастан кешіреді. Қазіргі әлемде және посткеңестік кеңістікте геосаяси, діни-өркениеттік, әлеуметтік-экономикалық процестердің қарқындылығының артуы жағдайында бұқаралық санаға ықпалы күшейіп, Қазақстанның ұлттық бірегейлігі мен егемендігіне сын-қатерлер күшейе түсуде. Сонымен қатар, Қазақстанның бұқаралық санасына әсер ететін дағдарыстық жағдайлар онымен бірге оның оң дамуына, оның философиялық, діни және саяси негіздерін нығайтуға, қазақстандық қоғамды топтастыруға ықпал етуге мүмкіндік береді. Мақалада бұқаралық әлеуметтанулық сауалнама, сараптамалық сұхбат және фокус-топтар материалдарында Қазақстанның бұқаралық санасына ақпараттық-идеологиялық әсерді азаматтық және этноұлттық қабылдау зерттеледі. Әлеуметтанулық зерттеу деректерін талдау Қазақстанның бұқаралық санасына кейбір ақпараттық шабуылдар әртүрлі этностар өкілдерінің этноұлттық қабылдауын тудыруы мүмкін екенін көрсетеді. Бұл елдің этносаралық тұрақтылығына, егемендігі мен аумақтық тұтастығына қауіп төндіреді. Мақалада ақпараттық әсерлерді азаматтық қабылдау Қазақстандағы этносаралық тұрақтылық қатерлеріне қарсы тұрудың негізгі тәсілдерінің бірі болып табылатыны көрсетілген.

Түйін сөздер. Қазақстан, бұқаралық сана, ақпараттық-идеологиялық әсері, азаматтық және этно-ұлттық қабылдау, қауіптер, мүмкіндіктер.

Civil and Ethno-National Perceptions of Information and Ideological Influences on the Mass Consciousness of Kazakhstan

Abstract. Mass consciousness largely determines the social and cultural face of modern Kazakhstani society. The formation of mass consciousness of Kazakhstan was influenced by cultural, historical and socio-political prerequisites that determined the content and features of its ideological, religious, civilizational and political-ideological foundations. As in any other society, mass consciousness in Kazakhstan experiences various internal and external influences that affect the philosophical, religious and political foundations of mass consciousness. In the context of the increasing intensity of geopolitical, religious, civilizational, socio-economic processes in the modern world and in the post-Soviet space, the impact on mass consciousness is increasing, challenges to the national identity and sovereignty of Kazakhstan are growing. At the same time, crisis situations affecting the mass consciousness of Kazakhstan carry opportunities for its positive development, strengthening its philosophical, religious and political foundations, contributing to the consolidation of Kazakhstani society. The article examines civil and ethno-national perceptions of information and ideological influences on the mass consciousness of Kazakhstan based on the material of a mass sociological survey, expert interviews and focus groups. Analysis of the data of the sociological study shows that some information attacks on the mass consciousness of Kazakhstan can cause ethno-national perceptions among representatives of various ethnic groups, which poses a threat to interethnic stability, sovereignty and territorial integrity of the country. The article shows that civil perceptions of information influences are one of the main ways to counter threats to interethnic stability in Kazakhstan.

Key words: Kazakhstan, Mass Consciousness, Information and Ideological Influences, Civil and Ethno-National Perceptions, Threats, Opportunities.

Введение

Современное общество сталкивается с широким кругом социальных проблем, детерминированных социально-политическими и социокультурными процессами, наиболее важными из которых является геополитическое противостояние трендов на глобализацию и укрупнение суверенитета государств, финансово-экономический кризис, социальные пертурбации, вызванные стремительным

внедрением в жизнь цифровых инструментов, демографические и миграционные кризисы, кризис в идеологической сфере, не способной представить внятную стратегию будущего человечества. Ярким отражением подобной ситуации является нарастание «информационных войн», в которых проявляется неравновесность исторической ситуации. В условиях информационной войны огромное значение приобретает способность противостоять внешнему воздействию, что предполагает

наличие в массовом сознании способности к критическому восприятию информации. Формирование этой способности является важнейшей задачей социума, стремящегося сохранить и упрочить суверенные позиции в мировой системе отношений.

Эта проблема особенно актуальна для современного Казахстана, геополитическое и геоэкономическое положение которого исторически приводило его к необходимости выбора между интересами различных стран и блоков. В современном казахстанском инфо-поле четко прослеживается ситуация противостояния сил, предлагающих различные форматы будущего: западный проект неолиберальной диктатуры, российский проект более глубокой интеграции бывших союзных республик, турецкий проект создания единого туранского пространства и китайский проект одного пути. Каждый из них включает Казахстан в качестве важного игрока, способного принимать решение, влияющие на решения других участников международных отношений.

Кроме этого в казахстанском социуме есть внутренние проблемы, требующие провести значимый анализ возможностей регулирования трендов в массовом сознании. В духовной сфере отчетливо прослеживаются нарративы вестернизации и архаизации, привнося элемент противостояния в понимание и адаптацию традиционных культурных элементов., идет рост националистических идеологических трендов, одновременно остро стоят проблемы этнического, межкультурного и религиозного согласия. Все это накладывается на существенный экономический кризис и усиление неравенства, вызывая необходимость воздействия на массовое сознание для противостояния деструктивным тенденциям.

В свете этого объясним интерес к проблеме массового сознания и методов и способов манипулирования им для достижения определенных целей как во внешнем, так и во внутреннем аспекте для современного казахстанского общества. Привычка к восприятию любой информации без анализа и скепсиса приводит к тому, что манипулятивные техники легко

проникают в массовое сознание, существующее в другой плоскости восприятия, не всегда хорошо коррелирующей с реальностью. Это позволяет изменять ценностные основания целых сообществ, переформатируя жизни людей в соответствии с требованиями манипуляторов. Эти явления наблюдаются и в современном Казахстане.

Философский анализ массового сознания в Казахстане включает в себя анализ воздействия на него, в том числе манипулирования им. Все это позволяет понять значимость анализа возможностей манипулирования массовым сознанием и поиска путей противодействия деструктивному манипулированию в современном Казахстане.

Казахстан возник как национальное государство в результате распада СССР и как исторический наследник Казахской ССР с ее территорией, населением и юрисдикцией. Территория современного Казахстана полностью совпадает с территорией Казахской ССР, на которой исторически проживали казахи и сегодня остается территорией проживания казахов вместе с народами, которые в разные периоды истории казахов оказались на этой земле и теперь она стала для них родиной.

Население Казахстана сегодня является полиэтническим вследствие политики царской России и затем советского государства. Тем не менее большинство сегодня составляют казахи, которые вследствие демографического большинства и исторического наследования территории Казахстана от своих предков являются государствообразующей нацией Республики Казахстан. В соответствии с утвердившейся в международной научной литературе терминологией казахи являются ядерной нацией в Казахстане.

Юрисдикция РК в полной мере соответствует и подчиняется нормам международного права как во внутренней, так и во внешней политике Казахстана. Необходимо отметить, что большинство сотрудников государственного аппарата во всех сферах и на всех уровнях администрации составляют казахи, что, с одной стороны, соответствует демографическому доминированию казахов в населении страны, а с другой стороны, вытекает из практики

выдвижения во властные органы представителей титульной нации, сложившейся в советское время.

В силу того, что территория Казахстана является исторической землей казахов, в населении Казахстана сложилось демографическое большинство казахов, которые к тому же составляют большинство государственного аппарата страны, можно заключить, что национальная идентичность Казахстана в решающей мере определяется казахской нацией, ее культурой и историей.

Как и в других странах, государство в Казахстане проводит политику укрепления национальной идентичности, рассматривая это как важнейший способ национального и государственного строительства как внутри страны, так и на международной арене. Государство, его политический режим являются главным субъектом формирования и укрепления национальной идентичности в Казахстане на основе своего воображения национальной идентичности и целей внутренней и внешней политики, которые государство осуществляет в своей деятельности;

Помимо государства субъектами формирования национальной идентичности являются негосударственные элиты, в частности, национальные элиты казахов и других этносов, в первую очередь, русские, казахи, славянские организации, а также религиозные элиты различных вероисповеданий и конфессий. Воображение национальной идентичности Казахстана негосударственными субъектами во многом отличается от государственного воображения.

Государство обладает наибольшими ресурсами для реализации политики национальной идентичности и поэтому оно является главным субъектом формирования и укрепления национальной идентичности Казахстана. Среди главных инструментов для формирования национальной идентичности в руках государства являются система образования, СМИ, культура, языковая политика, искусство, книгопечатание, музейная политика и другие.

Государство обращается также к массовому сознанию, массовой культуре для формирования национальной идентичности Казахстана. Здесь можно указать на та-

кие виды массовой культуры, как телевизионные сериалы, эстрадная музыка, кино, использование интернет ресурсов для воздействия на идентичность граждан Казахстана. Можно заключить, что массовое сознание и массовая культура являются проводниками того воображения национальной идентичности, которым руководствуется государство в своей внутренней и внешней политике. Этот вопрос требует своего дальнейшего исследования.

Термин «информационная война» является, очевидно, слишком сильным для описания того информационно-идеологического воздействия, которое испытывает массовое сознание Казахстана с момента обретения им независимости. Тем не менее это воздействие является сегодня важным фактором политической жизни Казахстана, влияющим как на его массовое сознание, так и на национальную идентичность.

Массовое применение современных технологий коммуникаций, которые применяются не только специальными организациями, но и на индивидуальном уровне, возможности воздействия на массовое сознание и национальную идентичность Казахстана резко возросли. В 1990 гг. и 2000 гг. провокационные заявления против Казахстана делали известные люди (А. Солженицын, В. Жириновский и другие) через прессу, телевидение, радио, и их высказывания имели широкий резонанс в нашей стране, вызывая ответные высказывания через те же средства массовой коммуникации и воздействуя на массовое сознание Казахстана.

Расширение социальных сетей в Казахстане, России и по всему миру еще больше увеличило масштаб противостояния и воздействия на массовое сознание казахстанского общества. Расширились возможности реагирования на анти-казахстанские заявления российских политиков (В. Никонов, В. Федоров и другие депутаты Госдумы) с территориальными претензиями к Казахстану, обвинениями Казахстана по поводу притеснения местных русских, выражением недовольства по поводу назначения на высокие государственные должности «казахских националистов» и т. д. Социальные сети теперь позволяют высказывать свои мнения не только блогеру,

но любому человеку и распространять его среди своих друзей и подписчиков своего аккаунта, а через репост оно доходит до других аккаунтов на более широкий круг людей. Информационное противостояние в массовом сознании Казахстана сегодня переходит на новый уровень как с точки зрения количества, так и с точки зрения качества. Эта ситуация требует своего изучения с точки зрения анализа массового сознания Казахстана, так и его национальной идентичности.

Несмотря на то, что массовое сознание нередко противопоставляют элитарному сознанию как проявление потребительской культуры, тем не менее массовое сознание является важной частью ментальности современного казахстанского общества, включая национальную идентичность. Поэтому информационная война, в которую вовлечено массовое сознание Казахстана, несет в себе большие угрозы национальной идентичности и суверенитету государства. Эти угрозы связаны с рисками раскола казахстанского общества по разным линиям разлома, в первую очередь национального, конфессионального, культурного и иного вида разломов;

Информационное воздействие на массовое сознание Казахстана несет в себе риск ослабления национальной идентичности. Социологические опросы населения, проводимые международными организациями, показывают разделение казахстанского общества по поводу войны России в Украине, когда одна часть казахстанцев поддерживает Россию, а другая часть высказывает поддержку Украине. Это означает, что не все казахстанцы идентифицируют себя с Казахстаном как независимым суверенным государством, но часть из них идентифицируют себя с таким Казахстаном, который, как в советское время, остается зависимым от России в своей внутренней и внешней политике;

Угроза национальной идентичности, связанная с информационным воздействием на массовое сознание Казахстана, несет в себе риски не только для единства полиэтничного общества, но также для гомогенности казахского этно-национального сообщества как государствообразующей

нации Казахстана. Казахская нация в значительной мере определяет национальную идентичность Казахстана, но исторически с советского времени казахи остаются разделенными в культурно-языковом отношении. Информационное противостояние по поводу войны России против Украины так или иначе способствует сохранению и даже усилению идентификационного разделения казахской нации. Это несет в себе риски и угрозы национальной идентичности и суверенитету Казахстана.

Информационное воздействие на массовое сознание Казахстана несет в себе не только риски и угрозы его национальной идентичности и суверенитету, но и возможности их укрепления. Одна из таких возможностей состоит в росте идентичности значительной части граждан с Казахстаном как независимым государством, самостоятельно определяющим свою политику. В условиях войны на постсоветском пространстве государство проводит осторожную политику в отношении своих соседей, однако ему приходится испытывать давление со стороны той части казахстанского общества, которое выступает за укрепление многовекторной политики.

Учитывая то, что казахи сегодня являются демографическим большинством в населении Казахстана, можно заключить, что увеличение доли казахстанцев, у которых растет идентичность с государством, происходит главным образом за счет казахов. Это обстоятельство способствует преодолению культурно-языковой гетерогенности казахской нации и благоприятствует ее гомогенизации.

Гомогенизация казахской нации может создать благоприятные предпосылки для интеграции полиэтничного общества на казахской культурно-языковой основе, что соответствует теории и мировому опыту национального строительства.

Одной из главных особенностей современного мира, отличающая его от других исторических эпох, является информационная открытость. Сегодня благодаря Интернету и другим информационным технологиям мир представляет собой открытое информационное пространство, в котором любая информация является доступной во всех уголках земного шара.

Информация, как и любой иной продукт человеческой деятельности, производится в национальных границах, но благодаря коммуникационным технологиям становится всеобщим достоянием.

Вследствие превращения современного мира в открытое информационное пространство наблюдается разнообразие применений информации в человеческих отношениях. Информация используется как способ воздействия одних групп и индивидов на другие в целях достижения своих целей и интересов. Речь идет об информационном воздействии как распространённом способе отношений в современном мире. Объектами информационного воздействия являются не только индивиды и группы, но и целые общества.

В данной статье исследуются информационные воздействия на массовое сознание современного Казахстана, которые казахстанское общество испытывает со стороны соседних и других государств, а также отдельных групп и индивидов. В статье исследуется восприятие массовым сознанием Казахстана информационных воздействий на него.

Казахстан является сложным современным обществом, состоящим из различных социальных групп – этнических, религиозных, культурно-языковых и т.д. Информационные воздействия касаются различных вопросов, поэтому реакции и восприятия на них могут быть различными у разных социальных групп, составляющих казахстанское общество, по-разному отражаться в его массовом сознании.

Для индивидов и социальных групп одним из главных способов их ориентации в социальном мире, реакций и восприятий на поступающие извне сигналов является их идентичность, выступающая в роли ментального навигатора в социальной реальности. Среди различных форм социальной идентичности одной из главных является национальная идентичность. Здесь необходимо указать, что в современных исследованиях национальной идентичности нет одного четкого понимания и, тем более, определения этого феномена, что связано с различной трактовкой понятия нации в теории и практике. В данной статье мы будем использовать понятие нации

как политико-гражданского сообщества в пределах определенного государства, что позволяет говорить о гражданской нации. В то же время широко распространение в Казахстане и на всем постсоветском пространстве имеет понимание нации как этнокультурного сообщества. Мы будем использовать оба понятия нации, поясняя в необходимых случаях, какого понимания нации мы придерживаемся. Соответственно, мы будем пользоваться понятием национальной идентичности, опираясь на оба понимания нации в зависимости от контекста.

Методология

В рамках выполнения программы «Информационно-идеологические воздействия на массовое сознание Казахстана: риски и возможности» в июле-августе 2024 г. было проведено обширное социологическое исследование, включающее в себя массовый опрос населения (2000 респондентов во всех 20 областях и городах республиканского значения Казахстана), 20 экспертных интервью и 20 фокус групп по всему Казахстану. В статье проводится анализ восприятия казахстанцами информационно-идеологических воздействий на массовое сознание Казахстана на основе полученных результатов социологического исследования. Поэтому основным методом исследования в данной статье является количественный (массовый опрос) и качественный (экспертные интервью и фокус группы) анализ данных социологического исследования, проведенного в рамках выполнения программы ПЦФ.

Гражданские восприятия информационных воздействий на массовое сознание Казахстана

Необходимо отметить, что граждане Казахстана высоко оценивают политику информационной открытости, которую проводит руководство страны. Об этом в ходе экспертного интервью высказались представители различных казахстанских этносов и социальных групп. *«Я думаю что политика информационной открытости очень правильная. Эту политику я*

поддерживаю. Ее ограничивать ни в коем разе нельзя», заявил предприниматель казахской национальности из Павлодарской области, 56 лет. Эксперт русской национальности из Восточно-Казахстанской области, специалист по мониторингу 26 лет высказал свою поддержку политики информационной открытости Казахстана: «Я считаю, что не обязательно закрываться от всего мира, ограничивать себя от многообразия полезной информации, которая сейчас доступна, чтобы формировать собственное информационное пространство». Как считает преподавательница казахской национальности из восточного Казахстана, политика открытости и доступности к мировому информационному пространству «даёт нам сво-

боду выбора, и она должна всегда быть у человека».

Однако политика информационной открытости содержит в себе опасности информационной враждебности и даже агрессии со стороны каких-то внешних сил. Информационное воздействие оказывает определенное воздействие на массовое сознание, как позитивное, так и негативное. Казахстан как независимое государство, имеющее свои национальные интересы, испытывает информационное воздействие извне. В массовом опросе респонденты ответили на вопрос, «согласны ли они с тем, что внешнее информационное воздействие отрицательно влияет на казахстанцев».

Таблица 1. Согласны ли вы с тем, что внешнее информационное воздействие отрицательно влияет на сознание казахстанцев:

Варианты ответов	Количество	Проценты	Этнос		
			Казах	Русский	Другие
Полностью согласен	587	29,4	31,0	24,0	24,7
Частично согласен	751	37,6	37,4	40,2	32,7
Частично не согласен	229	11,5	10,4	15,9	12,0
Полностью не согласен	313	15,5	16,3	11,1	18,6
Затрудняюсь ответить	120	6,0	4,9	8,8	12,0
Итого	2000	100,0	100,0	100,0	100,0

По результатам опроса абсолютное большинство казахстанцев, 67%, то есть две трети респондентов, согласились полностью (29,4%) или частично (37,6%) с тем, что внешние информационные воздействия могут оказывать отрицательное влияние на граждан Казахстана (таблица 1). В наиболее важном для нашей статьи этническом разрезе наблюдается высокий уровень согласия казахов (68,4%), русских (64,2%) и других национальностей (57,4%) относительно возможного отрицательного влияния внешних информационных воздействий на казахстанцев (таблица 1).

Несогласие с возможностью отрицательного влияния информационного воздействия на массовое сознание Казахстана высказали 27% респондентов, из которых 11,5% не согласились частично, а 15,5% не согласились полностью (таблица 1). Опре-

деленные различия во взглядах по этому вопросу выявились между мужчинами (30,6%) и женщинами (24,3%), а в возрастном срезе между самыми молодыми респондентами в возрасте от 18 до 29 лет (30,8%) и самыми старшими казахстанцами старше 66 лет (17%) (таблица 1). В этническом разрезе близки показатели несогласия с возможностью отрицательного влияния внешнего информационного воздействия на массовое сознание Казахстана у казахов (26,7%) и русских (27,0%) и несколько выше у других национальностей (30,6%) (таблица 1).

Высокий уровень согласия различных социальных групп казахстанского общества, включая этнические группы, говорит не только о том, что большая часть казахстанцев опасается информационных воздействий извне на сознание наших граждан. За этими опасениями стоит бес-

покойство казахстанцев, что информационные воздействия извне могут нанести вред всему казахстанскому обществу, независимо от национальности, вероисповедания, возраста и других социальных различий людей. По мнению одного из экспертов нашего социологического исследования, дунганки из Жамбылской области, 46 лет, юриста по специальности, «всевозможные фейки и фальсификации несут себе угрозу целостности народа Казахстан, то есть нашему единству. Они в некоторых моментах вносят разрозненность, включают национализм в людях».

Это означает, что большинство казахстанцев воспринимают казахстанское общество как единое гражданское сообще-

ство, объединенное принадлежностью всех его членов к своему государству. В таком случае можно говорить о формирующейся и в определенной мере сформировавшейся гражданской идентичности казахстанцев, и, следовательно, о сформировавшейся на основе этой идентичности надэтнической гражданской нации в Казахстане. Можно утверждать о формировании такой важной компоненты гражданской нации, как наличие чувства принадлежности к единому надэтническому сообществу казахстанцев, объединенных единым гражданством Казахстана. Мы можем говорить об этом едином политическом сообществе как нации, которая в теории и практике определяется как гражданская нация.

Таблица 2. Согласны ли вы с тем, что массовое сознание казахстана в значительной мере подвержено информационным воздействиям извне:

Варианты ответов	Количество	Проценты	Этнос		
			Казах	Русский	Другие
Полностью согласен	451	22,6	23,1	17,4	28,0
Частично согласен	828	41,4	40,5	45,0	42,0
Частично не согласен	274	13,7	13,6	16,8	8,0
Полностью не согласен	308	15,3	16,5	12,0	12,0
Затрудняюсь ответить	139	7,0	6,3	8,8	10,0
<i>Итого</i>	2000	100,0	100,0	100,0	100,0

Проявлением гражданских восприятий информационных воздействий на массовое сознание Казахстана могут служить ответы на вопрос: «Согласны ли вы с тем, что казахстанцы в целом обладают устойчивостью к информационному воздействию извне?» (таблица 2). Как и в ответах на предыдущий вопрос, значительное большинство 57,6% респондентов полностью (20%) или частично (37,6%) согласились с тем, что казахстанцы в целом устойчивы к информационному воздействию извне (таблица 2). В этническом разрезе не было больших различий между казахами, русскими и другими национальностями.

В экспертных интервью информанты в качестве факторов устойчивости казахстанцев к внешним воздействиям обращали внимание на исторический опыт преодоления трудностей, единство и согласие народа Казахстана. «Қазақстанның

егемендігіне қауіп төндіре алмайды деп ойлаймын. Себебі біз көпті көрген көп қиыншылықты бастан кешкен халықпыз ғой біздің Қазақстанымыздың егенмендігі нық және халықтың ауызбіршілігі мол», указывает женщина, казашка, 40 лет, Алматинская область, менеджер. Другой эксперт, учитель, казах из Шымкента, 31 год, отмечает: «Халықтың ауызбіршілігі мол. Біз қазақ жанашыр елміз. Бір-бірімізге туыс десек те жанымызды беретін елміз ғой, сол себепті біздің бірлігімізге ешқандай да қауіп төндіреді деп ойламаймын».

Несмотря на преобладание в ответах респондентов и комментариях экспертов на вопрос об устойчивости казахстанцев к информационным воздействиям извне позитивных, гражданский восприятий, достаточно высокой, как видно из таблицы 2, является доля тех, кто выражает сомнение

по этому вопросу. Результаты массового опроса показывают, что больше трети респондентов (36,7%) частично (16,5%) или полностью (20,2%) не согласны с мнением об устойчивости казахстанцев к информационным воздействиям извне (таблица 2). В этническом разрезе опроса мы видим заметные различия с показателями линейного распределения. Интересно то, что казахи как государствообразующая нация в наибольшей мере выражают сомнения в устойчивости казахстанцев к информационным воздействиям извне: почти 40 процентов (точнее 39,8%) казахов сомневаются частично (17,7%) или полностью (22,1%). При этом среди русских такого взгляда придерживается 27,6% респондентов, а среди других национальностей и того меньше 24,0% (таблица 2).

Мы видим, что почти половина казахов весьма серьезно воспринимает информационные атаки на Казахстан и опасается последствий таких атак. Эксперт, молодой учитель (26 лет) казахской национальности из Западно-Казахстанской области считает, что информационные атаки на Казахстан *«несут опасность, так как они разделяют общество. Их ценности могут кардинально отличаться от политики Казахстана, от ценностей казахстанцев, и это рано или поздно будет приводить к тому, что общество будет разделяться... И это рано или поздно будет расслоением общества и может прийти к тому, что целостность страны будет под угрозой»*. Эксперт, журналистка из Кызылординской области (казашка, 33 года) видит главный источник информационной угрозы Казахстану из России. *«Ресей жақтан айтып жатпады осындай Қазақстанды мысалы өткен тарихына болмаса қазіргі жағдайына тіл мәселесіне келген кезде сондай бір үлкен ақпараттық майдан бар»*.

Этнонациональные восприятия информационных воздействий на массовое сознание Казахстана

Результаты социологического исследования в их количественном и качественном измерении показывают, что по большинству ответов на вопросы анкеты различные социальные группы демон-

стрируют близкие показатели как в отношении согласия и несогласия по тем или иным аспектам информационного воздействия на массовое сознание Казахстана. Близость показателей восприятия различных социальных групп информационных воздействия на казахстанцев дает возможность говорить о становлении идентичности этих групп с Казахстаном как государством, в котором они живут в течение длительного времени. Эту идентичность мы определили выше как гражданскую идентичность и, соответственно, восприятия представителей социальных групп Казахстана, связанных с этой идентичностью, как гражданские восприятия.

Вместе с тем, не по всем вопросам респонденты массового опроса и эксперты в интервью и участники фокус групп демонстрировали близость восприятий по различным аспектам информационного воздействия на массовое сознание Казахстана. Наибольшие различия, как показывают данные массового опроса, экспертных интервью и фокус групп, демонстрируют представители различных этнических групп – казахов, русских и других национальностей. Различные восприятия информационного воздействия на казахстанцев связаны с этнической идентичностью респондентов и экспертов. Мы определяем этот вид идентичности как этнонациональную идентичность и связанные с ней восприятия казахстанцев информационного воздействия на массовое сознание Казахстана как этнонациональные восприятия.

В массовом опросе населения этнонациональные восприятия информационного воздействия на казахстанцев наиболее заметно проявились в ответах на вопрос «Согласны ли вы с тем, что раздающиеся из России территориальные претензии к Казахстану представляют угрозу для нашей страны?» (таблица 3) массового опроса населения. В линейном распределении результатов опроса по всем социальным разрезам большинство (53,7%) полностью (32,8%) или частично (20,9%) согласилось с этим утверждением. В то же время значительное меньшинство (40,3%) частично (11,2%) или полностью (29,1%) не согласилось с этим утверждением (таблица 3). В

ответах на этот вопрос интересно то, что большую долю в них составляют те, кто полностью согласен или не согласен с во-

просом, а не частично согласные или несогласные, как это в большинстве случаев бывает.

Таблица 3. Согласны ли вы с тем, что раздающиеся из России территориальные претензии к Казахстану представляют угрозу для нашей страны:

Варианты ответов	Количество	Проценты	Этнос		
			Казах	Русский	Другие
Полностью согласен	656	32,8	39,9	7,5	17,3
Частично согласен	417	20,9	23,3	11,1	17,3
Частично не согласен	223	11,2	11,3	12,3	6,7
Полностью не согласен	584	29,1	20,8	58,3	50,0
Затрудняюсь ответить	120	6,0	4,7	10,8	8,7
<i>Итого</i>	2000	100,0	100,0	100,0	100,0

Особенно заметны различия в ответах на этот вопрос между казахами и русскими. Среди казахов полностью (39,9%) или части частично (23,3%), или 63,2% от общего числа респондентов казахской национальности, воспринимают исходящие из России территориальные претензии к Казахстану как угрозу для нашей страны. Среди русских только 18,6% респондентов, из которых только 7,5% полностью и 11,1% частично, воспринимают эти претензии как угрозу Казахстану (таблица 3).

В то же время значительно различаются восприятия казахов и русских, не видящих в территориальных претензиях из России угрозу для Казахстана. Хотя среди казахов доля тех, кто скептически относится к территориальным претензиям из России достаточно велика (32,1%), около трети, из которых 11,3% частично согласны, а 20,8% полностью согласны в том, что эти претензии не представляют угрозы для Казахстана (таблица 3). Среди русских подавляющее большинство 70,6% не согласны частично (12,3%) или полностью (58,3%) с тем, что территориальные претензии из России представляют угрозу для Казахстана (таблица 3).

Аналогичным образом различия в этнонациональных восприятиях раздающихся из России территориальных претензий к Казахстану проявились и в экспертных интервью и фокус группах. Так, эксперт из Павлодарской области, казах, 56 лет, предприниматель, высказал свою тревогу: «Сейчас Россия очень много делает для

того чтобы наше единство расшатать. Их политики, депутаты начинают говорить о территориальных претензиях, говорить о русском языке, о том, что русский язык притесняется в Казахстане». Участник фокус группы в Туркестанской области высказал свою обеспокоенность по поводу российских территориальных претензий: «*Бұндай аңгімелер сразу қатты тиеді. Өйткені, біз осы елдің азаматы болғандықтан өз еліміздің патриотымыз. Өз еліміздің, жеріміздің тұтастығы біз үшін өте маңызды. И осы мәселе, ата-бабамыз қанша жерді қалдұғаннан кейін осы жерде біздер өмір сүріп жатқаннан кейін бұл жерді бағалауымыз керек және де бұндай аңгімеге жол бермеуіміз керек деп санаймын. Сіз жаңа айтып отырсыз, Ресейдің политиктары, саясаткерлері айтады деп, олар айтады, айта береді олар. Айтсын мейлі, бірақ өз азаматтарымыз осындай аңгіме айтқан кезде қиын екен».*

В то же время в экспертном интервью русская пенсионерка, 66 лет, из Павлодарской области заявила: «*На территориальную целостность Казахстана ни одна страна пока не претендует*». Иначе говоря, эта эксперт призывает не беспокоиться по поводу высказываний российских политиков, в том числе депутатов Госдумы, о том, что земли северного Казахстана являются российскими землями. По нашему мнению, этнонациональная идентичность русских респондентов и экспертов выражается в данном случае в отрицании угрозы территориальных претензий российских

политиков для территориальной целостности и суверенитета Казахстана.

Заключение

Проведенный в статье анализ результатов социологического исследования в рамках выполнения программы ПЦФ BR21882209 «Информационно-идеологические воздействия на массовое сознание Казахстана: риски и возможности» показал наличие двух типов восприятий информационного воздействия на казахстанцев. Первый тип восприятия может быть определен как гражданский, достаточно ясно проявившийся при оценке подверженности массового сознания Казахстана информационным воздействиям извне, а также их отрицательного влияния на казахстанцев. Второй тип восприятия может быть определен как этнонациональный, явно проявившийся в различии оценок основными этническими группами страны, казахами и русскими, территориальных претензий к Казахстану со стороны

некоторых российских политиков. Гражданские и этнонациональные восприятия казахстанцев основаны на гражданском и этнонациональном типах национальной идентичности в массовом сознании Казахстана. Анализ результатов социологического исследования показывает, что для массового сознания Казахстана опасности и риски связаны с информационными воздействиями на этнонациональную идентичность казахстанцев вследствие угрозы разделения общества по этническим линиям. Преодоление этих угроз массовому сознанию Казахстана возможно на путях укрепления гражданской идентичности казахстанцев.

Финансирование

Данная статья написана в рамках выполнения программы BR21882209 «Информационно-идеологические воздействия на массовое сознание Казахстана: риски и возможности» программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК (2023-2025 гг.)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Рустем Казахбаевич Кадыржанов* главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: Rustem_kadyrzhan@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-6286-8660
- Тенгиз Серикович Туякбаев* научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: tengiz.ts@gmail.com, ORCID ID 0009-0003-7133-2934
- Рустем Казахбаевич Кадыржанов* бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: Rustem_kadyrzhan@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-6286-8660
- Тенгиз Серикович Туякбаев* ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: tengiz.ts@gmail.com, ORCID ID 0009-0003-7133-2934
- Rustem Kadyrzhanov* Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: Rustem_kadyrzhan@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-6286-8660
- Tengiz Tuyakbayev* Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: tengiz.ts@gmail.com, ORCID ID 0009-0003-7133-2934

AN ANALYSIS OF FRANTZ FANON'S DISCOURSES ON COLONIALISM, DECOLONIZATION AND COLONIALITY

G. Zhumatay, A.S. Yskak

ABSTRACT

This paper explores and analyzes Frantz Fanon's discourses about the psychological effects of Western colonialism on the colonized peoples, the legacy of European colonialism, imperialism and how the classic colonialism morphed into neocolonialism. Frantz Fanon was selected for our study because he was one of the pioneers of postcolonial studies, who greatly contributed to the development of the theoretical and conceptual underpinnings of colonialism, decolonization, neocolonialism and coloniality. A critical analysis of Frantz Fanon's works and discourses will allow us to get in-depth insights into underlying issues pertaining to the legacy of European colonialism and imperialism. We have specifically examined Frantz Fanon's works "*Black Skin, White Masks*", "*A Dying Colonialism*" and "*The Wretched of the Earth*". Moreover, we have drawn upon studies of leading scholars of postcolonialism and other relevant literature. The results of our study have demonstrated that even though classic European colonialism long came to an end, the consequences and legacy of Western colonialism and imperialism tenaciously persist and shape the development of postcolonial societies. The psychological effects of colonialism are still felt across postcolonial contexts, especially in terms of the persistence of an inferiority complex among former colonized nations and a superiority complex among the former colonizers. Moreover, the dawn of political independence of many Third World nations has not translated into genuine freedom and national development. Quite the opposite, as Fanon emphasized, colonialism transformed into neocolonialism, in which former colonial powers still dominate their former colonies.

Key words: Frantz Fanon, Colonialism, Decolonization, Coloniality, Neocolonialism, Postcolonialism, Colonial Mentality.

Narxoz University,
Almaty, Kazakhstan

Corresponding author:
Zhumatay G.
gabit.zhumatay@narxoz.kz

Reference to this article:
Zhumatay G., Yskak A.S.
An Analysis of Frantz Fanon's
Discourses on Colonialism,
Decolonization and
Coloniality // Adam Alemi.
– 2025. – No.1 (103).
– P. 70-79.

Франц Фанонның отаршылдық, отарсыздану және отаршылдықтың салдары туралы дискурстарын талдау

Аңдатпа. Бұл мақалада Франц Фанонның Батыс отаршылдығының отарланған халықтарға тигізген психологиялық зардаптары, еуропалық отаршылдық пен империализмнің салдары мен мұрасы, сонымен қатар дәстүрлі отаршылдықтың жаңа отаршылдыққа қалай ұласқанына қатысты көзқарастары мен дискурстары зерттеліп, талданады. Франц Фанонның осы зерттеу үшін кейс ретінде алынуының бірден-бір себебі, Фанон постотаршылдық зерттеу саласының негізін салушылардың бірі ретінде отаршылдық, отарсыздану, жаңа отаршылдық және отаршылдықтың зардаптары сынды феномендерді зерттеудің теориялық және концепциялық негіздерін қалыптастыруға ерекше үлес қосқан. Осыған орай Франц Фанонның еңбектері мен дискурстарын талдау еуропалық отаршылдық пен империализмнің мұрасы мен салдарына қатысты негізгі мәселелер кешенін тереңнен түсінуге мүмкіндік береді. Сондықтан Франц Фанонның "*Black Skin, White Masks*", "*A Dying Colonialism*" and "*The Wretched of the Earth*" сынды еңбектері сыни көзқарас тұрғысынан талдауға алынды. Бұған

қоса постотаршылдық саласының өзге де өкілдерінің еңбектері талданды. Осы зерттеудің нәтижелері еуропалық отаршылдықтың әлдеқайда бұрын аяқталғанына қарамастан, Батыс империализмі мен отаршылдығының мұрасы мен салдарының әлі де болса сақталып, постотарлық қоғамдардың дамуына айтарлықтай ықпал етіп отырғанын көрсетіп берді. Сонымен бірге отаршылдықтың психологиялық салдары мен зардаптары постотарлық елдерде айқын байқалуда, соның ішінде бұрынғы отар халықтардың арасында өзін төмен сезіну комплексі, ал бұрынғы отарлаушылар арасында өзін жоғары сезіну комплексі үстемдік құрып отыр. Оның үстіне, Үшінші әлем елдерінің саяси тәуелсіздікті алуы олардың шынайы еркіндік пен ұлттық дамуға қол жеткізуіне алып келмеді. Франц Фанон атап өткендей, барлығы керісінше өрбіді, яғни отаршылдық жаңа отаршылдыққа ұласып, бұрынғы отарлық империялар әлі өз бұрынғы отарларына үстемдік жүргізіп келеді.

Түйін сөздер: Франц Фанон, отаршылдық, отарсыздану, отаршылдықтың зардаптары, жаңа отаршылдық, постотаршылдық, отарлық менталитет.

Анализ дискурсов Франца Фанона о колониализме, деколонизации и колониальности

Аннотация. В статье исследуются и анализируются взгляды и дискурсы Франца Фанона о психологическом воздействии западного колониализма на колонизированные народы, о наследии европейского колониализма, империализма и о том, как классический колониальный порядок трансформировался в неоколониализм. Выбор Франца Фанона в качестве объекта для нашего исследования вызван тем, что он был одним из пионеров постколониальных исследований, который внес большой вклад в разработку теоретических и концептуальных основ колониализма, деколонизации, неоколониализма и колониальности. Критический анализ основных работ и дискурсов Франца Фанона позволил нам получить более глубокое понимание основных проблем, касательно наследия европейского колониализма и империализма. Критически проанализированы произведения Франца Фанона «*Black Skin, White Masks*», «*A Dying Colonialism*» и «*The Wretched of the Earth*». Более того, мы опирались на исследования ведущих ученых постколониализма. Результаты исследования показали, что, хотя классическому европейскому колониализму уже давно наступил конец, пока что последствия и наследие западного колониализма и империализма сохраняются и оказывают влияние на развитие постколониальных обществ. Психологические последствия колониализма все еще ощущаются в постколониальном контексте, особенно с точки зрения сохранения комплекса неполноценности среди бывших колониальных народов и комплекса превосходства среди бывших колонизаторов. К тому же расцвет политической независимости многих стран третьего мира не привел к подлинной свободе и национальному развитию. В противоположность, как подчеркнул Фанон, колониализм трансформировался в неоколониализм, при котором бывшие колониальные державы по-прежнему доминируют в своих бывших колониях.

Ключевые слова: Франц Фанон, колониализм, деколонизация, колониальность, неоколониализм, постколониализм, колониальный менталитет.

Introduction

Postcolonial studies have recently gained momentum in Kazakhstan and other post-Soviet countries. With Russian military aggression against Ukraine since February 2022, Russia has increasingly been seen through the prism of postcolonialism and decolonization. The colonial and neocolonial character of Russian history and current Russian behavior have stirred heated discussions about colonialism and decolonization. In this regard, a critical examination of discourses of prominent scholars of postcolonialism such as Frantz Fanon is essential in

gaining in-depth insights into the legacies and current manifestations of colonialism and imperialism. The field of postcolonialism or postcolonial studies emerged in Western countries and in some postcolonial contexts such as Martinique where the influential theoreticians of postcolonial studies such as Aimé Césaire and Frantz Fanon were born. Our study aims to dissect Frantz Fanon's discourses about psychological and mental effects of European colonialism and racism on the colonized peoples in the Third World or the Global South. This is instrumental in understanding of the legacies of Russian colonialism and neocolonialism in the context

of Kazakhstan and beyond. By conducting a critical analysis of Frantz Fanon's seminal works, we focus on identifying the deleterious effects of European colonialism and racism on the colonized nations.

From this standpoint, Frantz Fanon drew attention to issues of a colonial mentality and coloniality. These two notions are intertwined in terms of the persistence of colonialism even after a colonized people gets its independence. Psychologically and mentally the colonizer has purposefully and systematically instilled in the colonized the invented and socially constructed myths of their superiority and inferiority of the colonized. Such social constructs and myths engineered and imposed by the colonizer are embraced and internalized by the colonized, which can be defined as a colonial mentality and coloniality. Fanon's articulation of the effects of colonialism has theoretical and practical significance and relevance to postcolonial scholarship. In particular, the persistence of colonialism in former colonies, including the tenacity of internalized colonial myths and constructs of the inferiority of non-Europeans and superiority of Europeans. As one of the pioneers of postcolonialism studies, it is essential to explore Frantz Fanon's works on the effects and legacy of Western colonialism, racism and imperialism.

Methodology

This study draws on the main works of Frantz Fanon and other prominent scholars of postcolonial studies. Besides the literature on postcolonialism, underlying theories of postcolonialism served as the methodological basis of the current research. Specifically, our study is theoretically and conceptually based on the theories of decolonization, neocolonialism, coloniality and a colonial mentality. The issue of a colonial mentality and coloniality has been the focus of distinguished scholars of postcolonial studies [1, 2]. While a colonial mentality is instilled through colonial subjugation and domination [3], coloniality refers to the set of values, knowledge production, power structures, domination and attitudes that are leveraged by a white colonizing power to rationalize and perpetuate its dominance over the col-

onized [1, 2, 4, 5]. A colonial mentality refers to an ethnic, cultural and linguistic inferiority complex inculcated in the colonized through violence by the colonizer [3]. Subsequently, this inferiority complex is internalized by the colonized who is compelled by the system of colonial domination to embrace socially constructed and deeply prejudiced stereotypes of his inferiority [3]. Under the tremendous pressure exerted by the colonizer, the colonized is compelled to embrace the socially constructed belief that the culture, education, way of life, political and economic system, language of the colonizer are inherently superior to his own [4].

A colonial mentality does not vanish without a trace after the colonial era comes to an end, quite the opposite this mentality and the legacies of colonialism tend to survive and persist after a colonized people gets its independence. This phenomenon is conceptualized as coloniality or coloniality of power [1]. Thus, the end of the colonial domination of a western power does not necessarily lead to the end of a colonial mentality and does not necessarily mean the dawn of genuine liberation and freedom of thought and action. The termination of colonial domination as a rule morphs into coloniality or coloniality of power in which the legacies of the colonial era and colonial structures survive and continue to shape the development of a postcolonial society [6]. David and Okazaki observe the manifestation of a colonial mentality in the Filipino American communities, which they define as the acceptance and internalization of superiority of American and Western cultural values, behavior, language, physical appearance and way of life and by the same token, the rejection of their own cultural values as inferior [4, p. 850]. Moreover, a colonial mentality may become intergenerational, passing on from one generation to the next due to the impact of familial or community socialization as well as the presence of colonial spaces [4, p. 850]. Premised on these theoretical underpinnings of postcolonial studies this study now turns to a critical analysis of Frantz Fanon's discourses and paradigms.

Instilling colonial mentality

According to Aimé Césaire, "Millions of men and women in the colonial world have been instilled with inferiority complexes, fear, trepidation, servility, abasement and despair" [7, p. 43]. A prominent Martinican poet and politician Aimé Césaire played a pivotal role in Frantz Fanon's life and his anticolonial struggle. One of the architects of the concept and movement of Négritude (Black consciousness) Aimé Césaire put the colonial oppression and subjugation of people of African descent and other colonized populations around the globe at the center of discussion and debates on colonialism and decolonization [8]. Following Aimé Césaire, Frantz Fanon increasingly focused on the effects of colonial subjugation and oppression on the mental and psychological well-being of the dehumanized and colonized people. Influenced by Aimé Césaire and other prominent theoreticians of the Négritude movement, Frantz Fanon likewise put a greater emphasis upon the liberation of a black man and other people of color. At the core of his thought and discussion is the implications of European colonial oppression and dehumanization of people of color, race and racial issues [9]. In his 1952 work "*Peau noire, masques blancs*" ("*Black Skin, White Masks*"), Frantz Fanon laid out and articulated the key concepts and theoretical underpinnings of his anticolonial discourses. Specifically, issues like the effects of colonialism, racism and dehumanization upon the colonized took a prominent place in Frantz Fanon's work.

The first experience the colonized is forced to go through is dehumanization. Due to colonial stereotypes, essentializing and 'othering', the colonized comes to embrace and internalize white man's superiority and own inferiority. Internalization of his inferiority and superiority of the colonizer leads to the emulation of white man and acceptance of the colonizer's way of life. Frantz Fanon argues that the colonizer always considers himself superior to the colonized [9, p. 3]. In terms of internalizing his own inferiority, the phenomenon of language plays a greater role. In Fanon's view, the black man possesses two dimensions: one is his own environment or his indigenous community, and another is

the dominating colonizer [9]. The behavior and action of the colonized tend to be different depending on what environment he is in. In other words, his behavior would be strikingly different in front of his white masters than before his fellow countrymen. The white colonizer consistently and systematically inculcated in the colonized that all humans are subject to historical evolution from a primitive stage to an advanced sophisticated period of human civilization. According to such a Darwinist evolutionist and white supremacist racial theory, the colonized and all people of color would evolve from a savage barbaric state of being into a civilized man [9, p. 8].

Besides the race issue, the culture and language of the colonizer and their impact upon the colonized are at the center of Fanon's discussion about internalization of inferiority complex and superiority of the colonized. As Fanon was from the French West Indies (French Antilles), his analysis of the mental and psychological well-being of the colonized people mostly pertained to black populations of the Antilles. In this regard, Fanon asserted that as the mastery of language affords remarkable power, the better the Negro (Black people) master the French language, the closer they would be a real human being and proportionately whiter [9, p. 8]. The colonized always faces the problem of language in colonial oppressive spaces. Furthermore, according to Fanon, every colonized people who have been forced to embrace an inferiority complex, having been reformed through the death and burial of its indigenous cultural originality, rendering face to face with the language and culture of the civilizing colonial power [9, p. 9].

Colonial subjugation and oppression in highly racialized colonial spaces compel the colonized to discard his own culture, language and ethnic identity and embrace white man's identity. The rejection of a local culture and language by the colonized is the damage done by colonization, which coerces the colonized into the acceptance of the deficient reductionist colonial knowledge about himself. To escape from his inferiority complex and an inferior status in a colonial racialized environment, the colonized is forced to appropriate white man's culture and identity. In other words, as Frantz Fanon highlighted,

“The colonized is elevated above his jungle status in proportion to his adoption of the mother country’s cultural standards. He becomes whiter as he renounces his blackness, his jungle” [9, p. 9]. Mastering a colonial language allows the colonized to elevate himself from the status of savagery to the status of a civilized man. In this sense, mastery of the French language was considered an elevation to the status of the white Frenchmen in the French West Indies. At the same time, the suppression and discard of their indigenous ethnic, cultural and linguistic identities was a key precondition for achieving the status upheld by a white man. From this perspective, even a French-based creole language in the French Indies was systematically suppressed in education and wider society. Frantz Fanon indicated that the middle class never spoke a French-based creole except to their servants, avoiding creolism as it was considered in society as a sign of uncultured, brutish, rude and savage behavior [9].

Therefore, the colonized is forced to see assimilation into a hegemonic white culture as the panacea for his social constructs, ills and deficiencies invented and imposed upon him by the colonizer. The desire for assimilation into a colonial culture to achieve the level of a white man and to be equal to him put pressure on the colonized to suppress his ethnic identity. This kind of behavior manifests itself in every spectrum of society, notably in family, in public and in school. Martinique where Frantz Fanon was born and grew up, many families prohibited the use of a French-based creole in their households, parents discouraged and even ridiculed their children for speaking a local dialect of French. Besides, the education system and schools taught children to despise creole and teachers made sure that pupils only spoke metropolitan French. The children were scolded for speaking a creole, told to speak only French, the French of France, which allowed them to sound and behave like a white man [9, pp. 10-11]. As a result of forced or voluntary assimilation into colonial French culture, the colonized underwent the personality change, which was induced by the adoption of a language different from his own local language. Fanon conceptualized this pattern as a dislocation, separation and

alienation, that is the colonized is compelled to give up his ethnic and cultural identity and adopt a colonial culture and language [9]. If a black person in Martinique strives to learn French with the aim to achieve a higher status, this is defined as an alienation. Social and psychic alienation may result in a rejection of one’s own race and racial identity, in self-hate, madness, individual and collective trauma [9]. Nonetheless, having a competence in French is not enough to achieve equality with whites as due to the difference in skin color, whites resist any idea of racial equality and inclusive society.

With respect to racism and racial issues, Frantz Fanon describes colonial spaces as a binary Manichean world divided along the racial lines of white and black. Fanon brings attention to how Négritude or Blackness is constantly constructed, produced and reproduced. Moreover, Fanon observed that even if the colonized jettisoned his local ethnic identity and embraced white man’s culture, white people tend to have a deep-seated fear and suspicion of assimilated and educated blacks. Hence, whites tend to strive to keep blacks in perpetuity in an inferiority complex within a colonial racialized system. Having lost their indigenous culture and ethnic identity, the colonized appropriates the culture of the colonizer putting on the white mask yet remaining black. The appropriation of the white man’s culture and attitude is conceptualized by Homi Bhabha as mimicry, which refers to the phenomenon in which the colonized is forced to adapt to the colonial environment and the culture of the colonizer [10]. Even embracing a white man’s culture and internalizing his own inferiority status, did not prevent the fear of blacks among white people, which was defined by Fanon as Negrophobia [9, p. 124]. This pathological fear of blackness among whites illustrates the psychological relationships between the colonized and colonizer, in which the latter systematically instill in the former the inferiority complex. According to Fanon, an inferiority complex of the colonized and a superiority complex of the colonizer are the prerequisite for maintaining the power structure of racial supremacy of whites. Furthermore, Fanon focuses on how colonization has inculcated in the colonized an inferiority complex and

brought utter destruction of the culture and identity of the colonized.

Deep-seated racism rooted in Western societies and colonial environments persist today. Juxtaposing with anti-Semitism or hostility towards Jews with anti-Black racism, Fanon argues that while Jews can relatively navigate in anti-Semitic milieus by minimizing or renouncing their Jewishness, blacks can never do the same and liberate themselves from Negrophobia and anti-Black prejudices and stereotypes by virtue of their race and skin color. The skin color prevents them from fully integrating themselves into a white-dominated society. On the strength of racial identity, black people's experiences differ strikingly from white people. An inferiority complex of blacks and superiority of whites are inculcated in black children in early ages through education, schooling, textbooks, teaching, socializing, films, in which while whites are increasingly romanticized, idealized and valorized, blacks are constantly demonized, vilified and dehumanized [11, p. 141]. In this regard, Fanon observes how black children's brain is colonized in schools through brainwashing, indoctrination and falsification of history, in which they are taught that the same people who have colonized, oppressed and dehumanized them are their ancestors [9, p. 114]. As a consequence, black children come to identify themselves with whites, perceiving them as carriers and bringers of civilization to primitive savages [9]. The inferiority of black colonized people is defined as a 'collective unconscious', which is internalized by both the colonized and colonizer [11, p. 141]. Fanon suggests that through 'collective catharsis' it is possible to heal a collective unconscious or the psychological damage of colonialism. Yet Fanon stresses that the pervasive and prevalent phobia of blacks among whites is not an accidental phenomenon rather the fear of blacks is rooted in racist colonial culture.

Resisting colonization and decolonization

Franz Fanon's "*Peau noire, masques blancs*" ("*Black Skin, White Masks*") came out in 1952 when he was practicing psychiatry in France [12]. One year later, in 1953, he was

transferred to Algeria where the Algerian war of independence started in 1954 to undo the French colonial hegemony and regain national independence [13]. At the initial stage of the Algerian war, Frantz Fanon was responsible for treating both French soldiers who tortured insurgents or their collaborators and the victims of torture [14]. Yet soon Fanon joined the National Liberation Front (Front de Libération Nationale) and in 1959, he penned his book "*Lan V de la révolution algérienne*" ("*A Dying Colonialism*") and in 1961, he published "*Les Damnés de la Terre*" ("*The Wretched of the Earth*") [15, 16]. These two books were penned when Frantz Fanon was at the center of the anticolonial struggle as part of the Algerian independence movement. In "*A Dying Colonialism*", Frantz Fanon focuses on the complex psychological and social turmoil induced by colonial rule as well as the struggle for independence in Algeria [17]. Fanon exposes how colonial subjugation and oppression dehumanizes and changes both the colonizer and the colonized. When "*A Dying Colonialism*" was penned, the Algerian war of independence was simmering, both the French and the insurgents resorted to unspeakable terror and violence against each other. As a leading member of the FLN, Frantz Fanon witnessed all these horrors and atrocities. In "*A Dying Colonialism*", Fanon illustrates how the Algerian people reclaimed their ancient identity and cultural values that had been derided and erased by the French colonizers as barbaric and primitive [15]. In this work Fanon predicts the inevitability of the triumph of the Algerian liberation movement and the fall of French colonial domination.

Frantz Fanon penned his "*The Wretched of the Earth*" in 1961 before his death when he advocated the rights of the colonized peoples to resort to terror and violence in their struggle against their oppressors and to gain their freedom. "*The Wretched of the Earth*" is instrumental in understanding colonialism, decolonization, neocolonialism and coloniality. The notions like national liberation, national renaissance, the restoration of nationhood to the people can be encapsulated in one word – decolonization [16, p. 1]. Since colonization is solely based on racial oppression, subjugation, dehuman-

ization, terror and violence, decolonization is likewise a violent phenomenon, which entails the replacement of the colonizer by the colonized [16]. Decolonization involves the rise of a new nation, establishment of a new state with its own independent foreign relations and diplomacy, political and economic relations with the outside world. Like in his 1952 book *"Black Skin, White Masks"*, Frantz Fanon discusses the binary Manichean character of the colonial world, in which the settlers come to increasingly see the natives or the colonized as a sort of quintessence of evil, as the enemy of colonial values, traditions and customs [16, p. 6]. This Manichean mentality and worldview of the colonizer dehumanizes the native, turning him into an animal [16, p. 7].

The key argument in Fanon's *"The Wretched of the Earth"* is that decolonization always involves violence as the demise of the colonial order can only be brought down through violence, but not by peaceful means and friendly talks [16]. In addition to being a violent phenomenon, decolonization is a historical process. Riley Quinn considers *"The Wretched of the Earth"* to be a political manifesto that is intended to ignite the oppressed colonized peoples around the world to rise and overthrow the colonial order, reclaim and regain their humanity through violent struggle against colonial oppression [18]. Fanon claimed that violence in Algeria was not the manifestation of any innate characteristic of the Algerian people but rather it resulted from the constant and systemic dehumanization and oppression of the colonial order [18, p. 27]. Frantz Fanon mostly focuses on psychological and mental issues induced by colonial oppression and racism. Racialized colonial domination tends to dehumanize the colonized and make them feel inferior. From this standpoint, only violence can help the colonized get rid of the inferiority complex and the colonial oppressive system that creates and sustains it [18, p. 34]. The language and rhetoric in *"The Wretched of the Earth"* was designed to ignite the revolutionary fire and spirit of the colonized.

According to Fanon, decolonization is the encounter between the two antagonistic and hostile forces, one is the colonizer, and another is the colonized [16]. The colonial system is sustained through the large-scale

violence and economic exploitation of the colonized. Fanon argues that the colonists tend to fabricate the colonized subject and keep doing so to maintain its domination. The colonial world as Manichean is a compartmentalized and divided realm. On the one hand, there is the world of the colonizer as the master of the colonial environment. On the other, there is the colonized whose world is under the control of the colonizer. Any colonial society is organized along racial lines by imposing and installing racialized spaces like the apartheid regime in South Africa. The colonizer as the agent of the colonial world reinforces and perpetuates colonial racial oppression and violence, bringing terror and violence into the homes and minds of the oppressed [16, p. 4]. While the colonizer's sector in the colonial world is modern, clean, well-fed, well-protected, inhabited by white folks and foreigners, the sector of the colonized is the sector of the miserable, the shantytown and the reservation inhabited by disreputable people who can be born anywhere and die anywhere from anything [16, pp. 4-5]. This intricate situation makes the colonized jealous of the colonizer, dreaming of possessing what the colonizer possesses "sitting at the colonist's table and sleeping in his bed" [16, p. 5]. This sort of behavior displayed by the colonized could be attributed to the concept of mimicry defined by Homi Bhabha. Even if the colonial world is divided along racial lines, with time rolling on, the colonized comes to internalize socially constructed myths of his inferiority and superiority of the colonizer. This situation tends to force the colonized to emulate the colonizer, speak and act like his master. Frantz Fanon adds another dimension, that is the colonizer does not limit himself to just emulating his master, but also, he dreams of replacing the colonizer.

As the colonial world is sustained using terror and violence by the colonial power, the same violence should be utilized by the colonizer to break the backbone of this violent alien oppressive system. Using violence against the colonial world means the complete decimation and destruction of the colonist's sector, getting rid of it [16, p. 6]. In this sense, Fanon emphasized that "colonialism only loosens its hold when the knife is at its

throat... colonialism is not a machine capable of thinking, a body endowed with reason. It is naked violence and only gives in when confronted with greater violence" [16, p. 23]. In the colonial setting, the colonizer abstains from undermining the oppressed once the latter has declared that white colonial values reign supreme, and he would adhere to them. In this regard, Fanon draws attention to how colonized intellectuals tend to cooperate with the colonizer and how during decolonization the colonialist bourgeoisie seeks collaboration with the so-called colonizer elites to establish common values premised upon the colonial system. In Fanon's view, for a colonized people the most essential value is the land, yet what he has ever experienced on his land is the arrest, beating, starvation, discrimination, exploitation, oppression and persecution.

The colonized intellectuals who are from urban centers, make up less than one percent of the population of a colony. Fanon indicated conformist and opportunistic inclinations of the so-called colonized intellectuals and urban proletariat, who tend to show their willingness to cooperate with the colonial power or seek a foreign patronage. Moreover, Fanon pointed out that the urban proletariat is the most privileged indigenous stratum in the colonial world and as such they would lose their special rights and privileges through decolonization [16, pp. 64-74]. Although the urban proletariat constitute a small fraction in the colonized society, they are instrumental in running the colonial machine, which encourage them to collaborate with the colonial authorities, to be in favor of modernism and innovations and to oppose obscurantist traditions [16, pp. 64-65]. These privileged strata of the colonial society tend to live European lifestyles, embrace colonial ideas, and serve the interest of the colonial power. In comparison with the urban proletariat and national bourgeoisie, the most underprivileged, marginalized and disenfranchised stratum in the colonial society is the peasantry who is systematically neglected by both the colonizer and national bourgeoisie. Yet Fanon gives credit to the peasantry as an important source of revolution and its revolutionary fervor. This is because the oppressed, marginalized, impoverished, down-

trodden and exploited peasantry soon come to discover that only violence can help them to get rid of the colonial system [16, p. 23]. That is why the peasantry loses nothing except its chains.

When Frantz Fanon penned "*The Wretched of the Earth*" in 1961, certain colonies in Africa got their independence from their metropolises. Yet political independence and statehood could not address the underlying issues in former European colonies in Africa. In this regard, Fanon alluded to the fact that anticolonial struggle and independence were hijacked by forces who undermined this independence. Fanon calls attention to endemic weakness and shortcomings of the underdeveloped states' national consciousness, which resulted not only from the consequences of colonialism, this weakness and feebleness are ascribed to the apathy of the national bourgeoisie and political elites, their mediocrity and profoundly cosmopolitan mentality [16, p. 98]. In addition, Fanon argues that "the anticolonial struggle is not written from a nationalist perspective" [16, p. 97]. Furthermore, the unpreparedness of the national elites, the lack of meaningful ties between elites and the masses, the apathy and cowardice exhibited by these elites at the pivotal period in the struggle for independence are considered by Fanon as the causes of tragedies and cataclysms [16, p. 97]. As a result, the development of former European colonies in Africa after their independence was literally backward, specifically these young sovereign states shifted back from nation to ethnic group and tribe, which have had deleterious effects on their development and national unity [16, p. 97]. That is why the independence of these African nations were hijacked not only by these underdeveloped national elites, but also, by former colonial powers who through neocolonial methods managed to keep their dominance in former colonies.

Conclusion

Thus, in our study we have critically analyzed Fanon's discourses and paradigms of colonialism, decolonization and neocolonialism, specifically how European colonialism and colonial domination are premised upon

racism, racial supremacy and superiority of the white race over people of color. Fanon shows that at the core of the colonial system lies white supremacy, which leads to racialization of the colonized. Racialization of colonial spaces induces the colonized to embrace his inferiority status and superiority of whites. Imposition of racialized structures and order forces the colonized to feel inferior, reject its ethnic, cultural and linguistic identities, and embrace a colonial culture, language and identity. The inferiority complex compels the colonized to mimic the colonizer and act white, which is tantamount to the betrayal of their indigenous culture, language and identities. Colonialism marginalizes and eventually erases the indigenous cultures, languages, traditions and identities, replacing them with the colonial culture. To escape from an inferior status and gain equality with whites, the colonized strives to acquire the colonial language and culture while rejecting his own linguistic and cultural identities.

Although Fanon advocated the use of violence to destroy the colonial system and gain independence, political independence of former colonies in Africa and elsewhere has not brought expected outcomes. Due to the weakness and underdevelopment of former colonies, they have not been able to overcome the consequences of colonialism and embark upon the path of economic and social development. This is because the classic colonial order morphed into a neo-colonial system of domination of Western powers over their former colonies in Africa and Third World. Therefore, the anticolonial struggle for genuine freedom and independence as well as decolonization are not yet over. After the classic European colonialism was over, there has been the dawn of a new form of colonialism that is neocolonialism, through which former Western colonial powers have engaged in recolonization of the Third World. In this regard, Fanon called for constant struggle against neocolonialism and neo-imperialism. To overcome the legacies of western colonialism and embark on national development, Frantz Fanon demanded that former colonies should not emulate and should not try to catch up with Europe [16, pp. 235-236]. Specifically, he emphasized that the Third World nations should

opt for a different path or model of development, instead of just mimicking Europe. This point and others made by Fanon are highly relevant in today's turbulent world, in which Europe or the West still acts as a dominant hegemonic force.

References

- 1 Quijano A. Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America // *Nepantla: Views from the South*. – 2000. № 1(3). – P. 533-580.
- 2 Quijano A. Coloniality and Modernity/Rationality // *Cultural Studies*. – 2007. – № 21(2-3). – P. 168-178.
- 3 Nünning V., Nünning A. Fictions of Empire and the (un-)making of imperialist mentalities: Colonial discourse and post-colonial criticism revisited // *Forum for world literature studies*. – 2015. – Vol. 7. – № 2. – P. 171-198.
- 4 David E.J.R., Okazaki S. Activation and Automaticity of Colonial Mentality // *Journal of Applied Social Psychology*. – 2010. – № 4. – P. 850-887. doi:10.1111/j.1559-1816.2010.00601.x
- 5 Coloniality. July 10, 2024, <https://www.dictionnaire.com/browse/coloniality>
- 6 De Lissovoy N., Bailón R.O.F. Coloniality. Key Dimensions and Critical Implications. In Derek R. Ford (ed). *Keywords in Radical Philosophy and Education: Common Concepts for Contemporary Movements*. – Brill, 2019. – P. 501. DOI: 10.1163/9789004400467_007
- 7 Césaire A. *Discours sur le Colonialisme (Discourse on Colonialism)*. – New York, Monthly Review Press, 2001. – P. 52.
- 8 Lewis G.R., Drucilla C. *What Fanon Said: A Philosophical Introduction to His Life and Thought*. – Fordham University Press, 2015. – P. 216.
- 9 Fanon F. *Black Skin, White Masks*. – Pluto Classics, 1986. – P. 251.
- 10 Bhabha H. The Other Question // *Screen*. – 1983. – Vol. 24. – Issue 6. – P. 18-36.
- 11 Webber J. *Rethinking Existentialism*. – Oxford University Press, USA, 2018. – P. 141.
- 12 Cherki A. *Frantz Fanon. Portrait*. – Paris: Seuil, 2000. – P. 320.
- 13 Macey D. *Frantz Fanon: A Biography*. – New York: Picador Press, 2000. – P. 672.
- 14 Gordon L.R. *What Fanon Said. A Philosophical Introduction to His Life and Thought*. – Fordham University Press, 2015. – P. 216.
- 15 Fanon F. *A Dying Colonialism*. – Grove

Press, 1994. – P. 181.

16 Fanon F. *The Wretched of the Earth*. – Grove Press, 2004. – P. 251.

17 Celarent B. *A Dying Colonialism* by Frantz Fanon // *American Journal of Sociology*. – 2011.

– Vol. 116. – № 6. – P. 2062-2068.

18 Quinn R. *An Analysis of Frantz Fanon's The Wretched of the Earth*. – Routledge, 2017.

– P. 112.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Gabit Zhumatay

Professor, Candidate of Historical Sciences, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan, email: gabit.zhumatay@narxoz.kz, ORCID ID: 0000-0003-0468-8538

Akmaral Yskak

Professor, Doctor of Historical Sciences, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan, email: sakmaral7@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3998-584X

Ғабит Бекенұлы Жұматай

профессор, тарих ғылымдарының кандидаты, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан, email: gabit.zhumatay@narxoz.kz, ORCID ID: 0000-0003-0468-8538

Ақмарал Сыдығалықызы Ысқақ

профессор, тарих ғылымдарының докторы, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан, email: sakmaral7@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3998-584X

Ғабит Бекенұлы Жұматай

профессор, кандидат исторических наук, Алматы, Казахстан, email: gabit.zhumatay@narxoz.kz, ORCID ID: 0000-0003-0468-8538

Ақмарал Сыдығалықызы Ысқақ

профессор, доктор исторических наук, Алматы, Казахстан, email: sakmaral7@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3998-584X

EDUCATIONAL POLICY AND GENDER EQUALITY: ANALYZING BARRIERS TO FEMALE EDUCATIONAL LEADERSHIP

¹Zh. Iskindirova, ¹Y. Nechayeva, ²T. Dronzina, ¹A. Tursynbek

ABSTRACT

This article has been prepared to examine and analyse the barriers and challenges that women face on the path to leadership in higher education. Research shows that although education is considered to be a female-dominated field of activity, leadership positions are predominantly male. The research has demonstrated that the reasons for the unequal distribution of leadership positions are social stereotypes, patriarchal traditions, psychological barriers to women, lack of support and underdeveloped mentoring institutes. Education is an institution where moral values, basic knowledge about social justice, equal rights and opportunities are laid down. For this reason, the authors of the article propose to consider including the issue of promoting gender equality in education in the agenda. The authors suggest that the study of gender inequality problems should be conducted on a continuous basis in all spheres, including education, in order to develop proposals and recommendations for state bodies. Thus, gender policy should be pursued through the improvement of legal and regulatory documents and the inclusion of gender-oriented courses in the higher education system.

Key words: Gender Equality, Educational Policy, Kazakhstan, Female Leadership, State Policy, Higher Education.

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Sofia University "St. Kliment Ohridski"

Автор-корреспондент:
Искинди́рова Ж.Ж.
zhazira.iskindirova@gmail.com

Reference to this article:
Iskindirova Zh.,
Nechayeva Y.,
Dronzina T., Tursynbek A.
Educational Policy and
Gender Equality: Analyzing
Barriers to Female
Educational Leadership //
Adam Alemi. – 2025.
– No.1 (103). – P. 80-89.

Білім беру саясаты және гендерлік теңдік: білім берудегі әйелдер көшбасшылығына апарар жолдағы кедергілерді талдау

Аңдатпа. Бұл мақала әйелдердің жоғары білім беру жүйесіндегі көшбасшылық жолында кездесетін кедергілер мен қиындықтарды қарастыру және талдау мақсатында әзірленді. Зерттеулер көрсеткендей, білім беруде әдетте әйел қызметкерлер басым болатын қызмет саласы болып саналатынына қарамастан, көшбасшылық құрам негізінен ер азаматтардан тұрады. Зерттеу көшбасшылық позициялардың тең бөлінбеуінің себептері қоғамдық стереотиптер, патриархалдық дәстүрлер, әйелдердің психологиялық кедергілері, қолдаудың болмауы және тәлімгерлік институттың дамымауы екенін көрсетті. Білім беру - бұл адамгершілік құндылықтар, әлеуметтік әділеттілік, тең құқықтар мен мүмкіндіктер туралы негізгі білім қаланатын институт. Осы себепті мақала авторлары білім берудегі гендерлік теңдікті дамыту мәселесін күн тәртібіне енгізуді қарастыруды ұсынады. Авторлар гендерлік теңсіздік мәселелерін зерттеу мемлекеттік органдар үшін ұсыныстар мен ұсыныстарды әзірлеуді барлық салаларда, соның ішінде білім беруде тұрақты негізде жүргізуі керек деп болжайды. Осылайша, гендерлік саясат нормативтік-құқықтық құжаттарды жетілдіру мен жоғары білім беру жүйесінде гендерлік бағдарланған курстарды енгізу арқылы жүргізілуі тиіс.

Түйін сөздер: Гендерлік теңдік, білім беру саясаты, Қазақстан, әйелдер көшбасшылығы, мемлекеттік саясат, жоғары білім.

Образовательная политика и гендерное равенство: анализ барьеров на пути к женскому лидерству в образовании

Аннотация. Данная статья подготовлена с целью рассмотреть и проанализировать барьеры и вызовы, с которыми сталкиваются женщины на пути к лидерству в системе высшего образования. Как показывают исследования, несмотря на то, что образование принято считать сферой деятельности, где преобладают сотрудники женского пола, однако руководящий состав преимущественно состоит из мужчин. Исследование продемонстрировало, что причинами неравного распределения лидерских позиций являются общественные стереотипы, патриархальные традиции, психологические барьеры женщин, отсутствие поддержки и неразвитость института наставничества. Образование — это институт, где закладываются нравственные ценности, базовые знания о социальной справедливости, равных правах и возможностях. По этой причине авторы статьи считают важным включение вопроса о разнице гендерного равенства в образование в повестку дня. Авторы предполагают, что изучение проблем гендерного неравенства необходимо проводить на постоянной основе во всех сферах, в том числе в образовании, для разработки предложений и рекомендаций для государственных органов. Таким образом, гендерная политика должна проводиться через совершенствование нормативно-правовых документов и включение гендерно-ориентированных курсов в систему высшего образования.

Ключевые слова: Гендерное равенство, образовательная политика, Казахстан, женское лидерство, государственная политика, высшее образование

Introduction

In the modern world, the issues of equality and social justice for all are constantly topical. Despite some successes in advancing these issues, questions are still being raised to discuss gender equality in various spheres. In order to overcome gender inequality, issues of women's leadership must be addressed at the international and national level. Numerous studies show that women are less often represented among top management than men. Hence, such stable expressions as "glass ceiling", "sticky floor" and "glass cliff" have gained popularity in the scientific community [1: p.188]. To solve this problem, strategic measures should be taken at the state level in the form of adopting certain legal documents. It is no coincidence that the issues of gender equality and quality education are included in the UN Sustainable Development Goals [2].

The problem of gender inequality is also relevant in higher education. Although it is commonly believed that this field is predominantly female, nevertheless, as shown by the studies that will be presented in this article, leadership positions are primarily occupied by men [3; 4; 5]. Overseas researchers prove that women experience a lot of challenges on the way to leadership and career development [5; 6].

This article will examine the reasons why women are less represented in the leadership

in higher education institutions according to foreign studies. Some of these theories have a place in Kazakhstan's realities, but it is also necessary to take into account the historical and cultural characteristics of the state, which can influence the level of achievement of gender equality. Taking into account the research conducted, external influences and national peculiarities, the state should build a policy on the development of gender equality in all spheres. Due to the fact that the majority of spheres of activity are inextricably linked to the field of education, it is important to start the inclusion of gender equality issues by changing the educational policy.

In general, Kazakhstan's gender policy had a long-term plan to steadily develop equal opportunities for men and women. According to the Constitution of Kazakhstan, all citizens have equal rights and opportunities to participate in the management of state affairs. One of the first steps towards the implementation of gender policy was the accession to many international conventions, such as the Beijing Platform for Action for the Advancement of Women, the 2030 Agenda, the UN Millennium Declaration and the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, the Convention on the Nationality of Married Women, and the Convention on the Political Rights of Women [6, 7, 8]. All gender policies were built in accordance with the above international standards and systematically

evaluated by international organizations. Two main documents became a significant step in promoting gender equality issues: "Strategy of Gender Equality in the Republic of Kazakhstan for 2006-2016" and "Concepts of Family and Gender Policy in the Republic of Kazakhstan until 2030".

Methodology

This study is based on the analysis of foreign and Kazakhstani sources to identify barriers and challenges faced by women in educational institutions. Sources from databases for the period from 2000 to 2024 in English language were predominantly informed the search. The key words "leadership", "gender equality", "educational leadership", "diversity", "barriers", "gender policy", "educational policy", etc. guided the search for relevant literature. Particular interest are the works of authors known in the field of gender studies, such as from the UK - Coleman, Moorosi, Morley, and Kazakhstani researchers - Kulzhanova, Shakirova, Salimzhanova. In addition, the official website of the National Bureau of Statistics was used to study the Kazakh case study about gender equality in higher education. This research is based on the study of opinions of foreign and local authors presented in libraries and peer-reviewed databases such as Sage Research Methods, Scopus and Web of Science, which include many articles about gender studies around the world. In addition, some articles were retrieved using Google Scholar.

Reasons and barriers for under-representation of women in educational leadership

What barriers do women face in their professional development and leadership aspirations? Researchers identify several reasons why women are less represented in top management in higher education. This article gathers and analyses a few of the main reasons for gender inequality in leadership.

Leadership aspirations and self-confidence

One of the reasons why women are underrepresented in leadership positions

is because women are less confident and insecure than men. Analysis of the international PISA test, which is currently administered to schoolchildren in most OECD countries, shows that there is a gap between girls' and boys' results [9]. According to the study, girls often score higher in school than boys. On average, they usually succeed in school, but at the same time, girl students are less confident in their future profession and feel uncomfortable with competition. This may be a reason for the persistent leadership gap between older males and females, as boys tend to be more comfortable taking risks or seeking leadership roles.

On this basis, perhaps schools and parents should instill greater self-confidence in girls and support them to become leaders in adulthood. In addition, a long-term study by Reichard et al. found that in order to improve leadership skills, it is important to begin appropriate skill training in childhood or early adulthood as it is more beneficial for the development of future leaders [10]. Reichard et al. conclude that the roots of leadership go back to childhood and adolescence, so leadership programs need to be laid at a young age to produce a generation with leadership skills [10: p. 480].

Leadership ability is directly related to self-confidence and the need to lead. Many psychologists attribute the reason for the small number of women leaders to lack of self-confidence and reluctance to show leadership qualities. According to Herbst, leadership status is directly related to confidence and indicates professional competence. Hence, this may be one of the decisive factors for the small number of women leaders in higher education [11]. Kay and Shipman also suggest that one of the traditional attributes of power and a successful career is self-confidence [12]. Indeed, leadership qualities include a number of important characteristics such as the ability to make decisions quickly and take responsibility for the organization. All these attributes depend on the self-confidence of the leader of the organization. According to researchers' observations, while women often underestimate their abilities, male colleagues often overestimate themselves [13]. Moreover, women directors are more

often than men convinced that they are not going to become school leaders.

The role of women in motherhood, family and leadership

Another reason is society-imposed different stereotypes, which describe the attitude to female leadership. One of the most popular is that the basic women's role is to be wife and mother. This stereotype has a long history and still produces a large obstacle for a female professional career, especially for those striving to be in the top position. There is an unspoken rule in society that caring for a child is more of a woman's responsibility than a man's [14]. As Smith notes in her study, most women choose to work at school as an essential opportunity of combining a job with family life and parenting. Many women participating in this study put motherhood over career, noting that this was always connected with inner conflict. For example, many female head of educational institutions have suffered from a sense of guilt that their children do not have enough parental attention.

Many employers refuse to hire or promote a woman for fear that she may go on maternity leave in recently future. In addition, if she has children, there is a chance that the woman will not be able to cope with the additional workload that is usually the responsibility of a manager. Here is the most popular prejudice that family responsibilities can interfere and affect the quality of work. As a result, women may face discrimination in employment or appointment to a managerial position. For example, maternity may be considered a barrier to working as a manager in educational institutions, as women who do not have children are more favored for such a significant position [15].

The difficulty in combining a career with motherhood is reflected in the low proportion of women in leadership in relation to men. Compared to male colleagues, who have someone to deal with family responsibilities while they can devote all their time to work, women often do not have this opportunity. For example, many women leaders should balance work and household chores. It means women leader are under the double strain of work and family responsibilities.

On the other hand, if having family and children could be account for barriers, "why some women who are single or child-free are also absent from HE leadership" [3: p.122]. Hence, probably motherhood and family care are not a significant obstacle or a basic circumstance that prevents a woman from pursuing her career.

Masculinity, femininity and leadership

A constant theme of stereotypes is the widespread preconception that women leaders are less capable than men, and that leadership is a male domain. There is a popular opinion that women are not suitable for leadership positions because their methods of influence are soft. At the same time, their male colleagues have a more effective and decisive style of behavior. In her early studies, Coleman noted that the stereotypes that exist in society significantly reduce the process of attracting women to the leadership echelons of educational organizations [16]. For instance, many female leaders still experience pressure from male colleagues to make joint decisions at meetings. As consequence women's ideas and opinions are ignored by the male majority.

Women leaders are not often able to voice their opinions and remain unheard. This means that women continue to face patriarchal attitudes in leadership where women's voices are less important or disregarded. As a result, women have to prove their abilities and work harder than men, but this perpetuates a new stereotype of the "a woman manager as hard, cold and single-minded" [17: p.230]. Hoyt and Murphy found that when they analysed the traditional perception of leadership characteristics, it did not coincide with female characteristics [18]. Since the academic environment is used to the male leadership style, they do not perceive a woman as a leader. They prefer to see the usual approaches of leadership behaviour in the university [19]. There is a dissonance here: people are used to the male leadership style and recognise only it, but when a woman starts to run the organization in the same way, she is criticised for this behaviour and accused of being rigid.

Generally, in many cultures, leadership has been characterised as a masculine set of capabilities. However, the extent of the masculine in managing could depend on the cultural and social features of the organization. Researchers claimed that women and men have different management styles in work [20]. While women tend to choose a transformational leadership style, historically men consume a transactional leadership style. Generally, the former is more inherent in soft control methods, and the latter is more rigid. Typically, university power is associated with transactional or male leadership. White et al. conclude that women in managerial positions may find it more challenging to choose a particular leadership style [20]. For example, if men use elements of femininity, this is encouraged by society as an effective management style. If a woman uses a similar style, this is considered her natural and predictable behaviour [21]. Thus, it is more difficult for women to impress their constituents, who decide that they can be a leaders or promote them for senior management positions [5].

Women's choice in educational career

As follows from the previous paragraph, the reason for the under-represented number of female leaders in the educational field could be explained by their own choice. This idea maintains some dissonance because there could be a various explanation, which leads women to refuse from careers to other activities. UK researcher Coleman [22: p. 15] argue: "The decision on whether to have a family and a career and how to combine the two, is both a choice and a challenge".

On the other hand, it can be understandable why a woman's reluctance to strive for leadership. If leadership is meant to be as hard work (frequently redundant workload) that requires constant competition and sacrifice from personal life, then why should women have an aspiration to be a leader in higher education [23]. It is always difficult and "sometimes without any socialisation, training or support" [23: p.118]. Acker argued that such work tends to be stressful, anxious, including conflicts, dissatisfaction and constant work on own

self [24]. Moreover, it involves continuous work to convince colleagues to follow directions. These possible disputes arise within the organization with other leaders or superiors and sometimes carry the threat of displacement by another leader [23]. As a result, most often, women in educational institution choose to be outside of leadership, because she finds more beneficial in such position.

Mentoring and networking in relation to gender

One of the possible ways to achieve a leadership position in higher education is to obtain a professorship; however, in this case, women might face other obstacles. The exclusion of women from the predominantly men networking might be one of the challenges [22]. In many countries, it cannot be denied that frequently men are the prominent people who select and decide who to give the title of professor. For instance, when choosing between a man and a woman, in a masculine culture, most often preference has given to a man—this phenomenon named in the literature as homophily [5]. Van den Brink and Benschop claims that frequently men are the source of gender inequality in educational leadership [5]. Researchers introduced the study, which describes achieving academic networks, where one of the essential steps is gatekeeping, or selecting people for including them in the intellectual elite. According to their research, when men play a role as a gatekeeper, women have more difficulties achieving academic status, because they usually prefer to recruit men.

Perhaps, one of the reasons for deficit women in senior position might be the shortage of mentoring. As have been mentioned before women tend to feel insecure about their abilities in this regard, there is a need for support and motivation in their career growth. For example, Van den Brink found that in a stage of making an academic career in doing PhD women might need supporting and mentoring, particularly at an early age, when many women are forced to combine academic careers and family responsibilities [25]. Alternatively,

for successful career advancement and an increasing number of female in the leader position, women must support each other, as is often the case among their male counterparts. Moreover, this can be formal mentoring, but it is also accepted to be informal. Mentoring is an essential part of promoting the career of a more experienced and established member of the academic community. Moreover, a reputable mentor could become a guide to the academic world and add to their existing networks, which in the future can lead to career growth [26].

Shortage of mentoring among women can lead to a lack of understanding and a clear plan for building career growth and promotion. Mentoring could support in promoting and advise on how to develop a strategic plan in an academic career. Compared to men, women frequently refuse to participate in the competitive struggle for power since they do not want to engage in self-promotion. This behaviour is usually inherent in the male leader characteristics. Professor Morley mentioned the importance of using connections, contacts, and skills of work in public life when moving up the career ladder to promote self-promotion. Interestingly, women themselves are often provocateurs of gender inequality in leadership [23].

Thus, mentoring can become significant support for women in striving for a senior position, while the absence of this factor can be valued as the reason for the underdevelopment of female leadership. As noted above, mentoring plays a crucial role in developing future female leaders both in school leadership and in higher education. Another question is that difficulty could be raised at this stage how to find the necessary and suitable mentor who shares the scientific and career interests of the ward.

Case of Kazakhstan

From all statements mentioned above, women in educational institutions could face various problems in aspiration to the career ladder. In each country, these issues could be in a different extension. For example, these challenges might be influenced by cultural and traditional values, characteristic

of the country. Looking at a more detailed study of barriers to women's leadership in Kazakhstan's educational fields, some difficulties arose in finding the appropriate sources. As it turned out on education leadership and especially the influence of the gender factor, there is some literature limitation [27]. A small number of articles are devoted to women's participation in decision-making, but they are most often linked with the political area [28]. If there are limitation studies about gender participation in the leadership of higher educational institutions, then there is practically no literature about leaders in Kazakhstan's school system.

Kazakhstani policymakers also pay attention to these issues. They have discussed attempts to change the situation by introducing the new policy or offering other approaches. For example, one of the most significant documents about gender regulations were "Strategy of gender equality in the Republic of Kazakhstan for 2006-2016" [29] and currently have been launched another state program "Concept of family and gender policies in the Republic of Kazakhstan until 2030" [30]. Khamzina et al. criticise that the implementation of these policies in Kazakhstan was carried out only partially, and there was no analysis of the performance of this policy in reality [31]. Indeed, despite the introduction of these national documents aimed at monitoring gender equality and the problem of inequality still exists in some extent. In particular, the importance of studying and developing gender issues in education is still underestimated. According to research estimates, in 2019 only 18% of all higher education institutions in Kazakhstan have courses related to gender context in their educational programmes[32]. Probably this could correct the traditionally entrenched notions about gender roles in society.

Historically and geographically, this influenced the fact that Kazakhstan is a unique combination and intertwining of various cultures and values, which affected women's and men's peculiar gender role [33; 34]. On the one hand, this is the impact of Soviet ideology on the equality of all before the state, on the other, old religious views and traditions preserved from ancestors, and on the third, the current influence of

Western countries. Following this, some Kazakhstanis believe that a woman can and should combine family responsibilities and career; others presume that the primary goal of a woman is to take care of older family members and children. Others prove by their actions that female leadership in Kazakhstan educational institutions is achievable [33]. The latter has at least postgraduate degrees or master's degrees or even educated abroad.

As in many countries, usually Kazakh women tend to be not striving for leadership, they do not have a clear plan to achieve power, or if they reach leader post, it did not happen at their will. However, women are rarely promoted to a higher position if she has children. At the time, women themselves frequently prioritise motherhood and childcare over their careers. Nevertheless, women without children also suffer from discrimination. If they at a young age assumed that they could marry and go on maternity leave, and if they were after 30 it is expected to have tough and envious character (according to the female respondents). In leading women, leaders tend to adopt masculine leadership styles to be accepted into their circle of networks [1].

As noticed, one of the obstacles to the career development of Kazakh women is motherhood. In Kazakhstan, a woman is legally entitled to be on maternity leave for a period of three years. On the one hand, the government seems to care about family and demographic values; on the other hand, it is a significant obstacle for a woman in career growth [31; 35].

According to statistical data, in the highest echelons of power in universities, men still prevail. For example, according to the last statistics in 2022, 79 male and 21 female are rectors of higher education. The diagram of the ratio of women and men in the higher education system at the executive level for last decade is shown in Figure 1. This fact is also discussed in Kazakhstani studies [1]. A significant number of women in the educational field are because teaching is not popular among Kazakh men. The traditions established in society consider the man as the primary breadwinner in the family and the academic area is one of the lowest paid in the country [8].

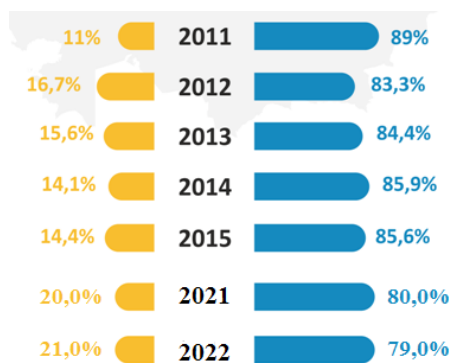

Figure 1 - The ratio of women and men in the higher education system at the executive level [36]

There are still strong beliefs in Kazakhstan that there are male and female professions. Buribayev and Khamzina argue that society where such attitudes delimiting responsibilities by gender indicates the existence of gender inequality [35]. It is notable that age is also considered during employment and promotion. As the following agism is another barrier, which could women face. Kazakhstani employers frequently give preference to a man, even if his qualifications and abilities are worse.

As can be seen from the above, stereotypes about men and women's traditional roles are still powerful in Kazakhstan. This attitude is manifested in the fact that women find men more suitable for leadership positions in the family and organizations. Meanwhile, a woman is obliged to either do much more housework: caring for a child, housekeeping and taking care of older family members (usually her husband's parents) [1]. For this reason, women are often forced to seek an informal way of earning money or part-time employment. All of this can be a severe obstacle to a career. There are even more women than men achieving master's and PhD degrees, but nevertheless this does not affect the increase in women in top management. This factor could become a problem in the form of a decrease in motivation among young women to pursue an education or career in this field in future because their academic achievement does not influence successful career advancement.

Conclusion

This article presents some of the known barriers and reasons why women are underrepresented in educational leadership. The reasons may differ depending on the country of origin due to cultural, political and social characteristics. It follows that this research needs to be conducted on an ongoing basis with the involvement of more resources. Most of the studies presented in the article were conducted in Western countries. Kazakhstan as a part of globalization is also involved in the processes and megatrends occurring in the world. Therefore, there is a need to track gender studies that are being conducted and may probably be relevant in Kazakhstan in the future.

As emphasised in the scientific works of Kazakhstani researchers, the gender role of women is now influenced by three factors of the historical past imposed by the Soviet ideology of emancipation, ancient cultural patriarchal traditions about the female destiny to be a mother and take care of the family and the influence of Western values.

Suppose educational institutions are a place where future generations should receive education and learn basic knowledge about adult life. In that case, inequality in leadership is not the best model for a pattern. Seeing this, children could conclude that leadership is the prerogative of males.

In many cultures, it has been still believed that women's central role is to bear responsibility for raising children and caring for families. As a consequence, this factor influences woman's choice and her professional relevance in career growth. Following this, it is essential to support and develop appropriate skills for women striving to occupy a leadership position.

As a significant part of society, women should be represented in leadership and decision-making because all opinions about the development of a democratic society should be considered. Besides, female leaders can bring a new vision for the development of education. In the case of higher education institutions, women are widely represented in all middle levels of leadership. This job is frequently linked with the organization of the educational process, financial or human

resources management. Until women are not fully represented in the top management of the educational system, society cannot produce all the possible approaches and offers how to educate the future generation.

References

1 Kuzhabekova A., Almukhambetova A. Female academic leadership in the post-Soviet context // *European Educational Research Journal*. – 2017. – 16(2-3). – P. 183–199.

2 Цели устойчивого развития [Electronic source] URL: <https://sdgs.un.org/ru/goals> (the date of referring: 08.08.2024)

3 Morley L. The rules of the game: women and the leaderist turn in higher education// *Gender and Education*. – 2013. – 25(1). – P. 116-131.

4 Kay F., Harford J. *Gender and Leadership in Education: Women Achieving Against the Odds*. 1st ed. Bern: Peter Lang AG International Academic Publishers. – 2015. – P. 298.

5 Van den Brink M., Benschop Y. Gender in Academic Networking: The Role of Gatekeepers in Professorial Recruitment// *Journal of Management Studies*. – 2014. – 51(3). P. 460-492.

6 Sarbayeva, R. The Republic of Kazakhstan: modern gender politics// *International Relations and International Law Journal*. – 2018. 74(2). – P. 222-226.

7 UNDP//Making gender equality a reality in Kazakhstan [Electronic source] URL: https://www.kz.undp.org/content/kazakhstan/en/home/gender-equality.html?fbclid=IwAR-12W8OcS4w4JQEPV_H2shLvrNRuutDAZm-SAifSLhj9QpeBydMQ_Nbj2R8k (the date of referring: 01.08.2024)

8 Asian development bank // Kazakhstan country gender assessment. [Electronic source] URL: <http://www.gender.cawater-info.net/publications/pdf/cga-kaz.pdf> (the date of referring: 08.08.2024)

9 Givord P. Do boys and girls have similar attitudes towards competition and failure? *PISA in Focus*. – 2020. – Paris.

10 Reichard R., Riggio R., Guerin D., Oliver P., Gottfried A. A longitudinal analysis of relationships between adolescent personality and intelligence with adult leader emergence and transformational leadership // *The Leadership Quarterly*. – 2011. – 22. P. 471-481

11 Herbst T.H.H. Gender differences in self-perception accuracy: The confidence gap and women leaders' underrepresenta-

tion in academia. SA Journal of Industrial Psychology [Electronic source] URL: <https://doi.org/10.4102/sajip.v46i0.1704> (the date of referring: 30.01.2024)

12 Kay K., Shipman C. The confidence code: The science and art of self-assurance – what women should do. – New York: Harper-Collins Publishers, 2014.

13 Vecchio R.P. & Anderson, R.J. (2009) Agreement in self–others' ratings of leader effectiveness: The role of demographics and personality. International Journal of Selection and Assessment, (17): 165-179.

14 Smith J. Motherhood Women Teachers' Career Decisions: A Constant Battle. Fuller, K. & Harford, J. (eds) Gender and Leadership in Education : Women Achieving Against the Odds, Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, Bern. [Electronic source] URL: ProQuest Ebook Central (the date of referring: 11.04.2021).

15 Cheung F., Halpern D. Women at the top: Powerful leaders define success as work + family in a culture of gender. American Psychologist, [Electronic source] URL: <https://doi.org/10.1037/a0017309> (the date of referring: 01.08.2024).

16 Coleman M. Women as Headteachers: Striking the Balance. – Stoke on Trent: Trentham Books. – 2002.

17 Grogan, Wahlster. In Books, on the Screen, and in Games: Leadership and Gender Stereotypes Shape Images of Young Women Leaders. In: Gender and leadership in Education Women Achieving, 2015.

18 Hoyt C., Murphy S. Managing to clear the air: Stereotype threat, women, and leadership// The Leadership Quarterly. – 2016. – 27(3). – P. 387–399

19 Burkinshaw P., White K. Fixing the women or fixing universities: Women in HE leadership // Administrative Sciences. – 2017. – 7(3). – P. 30.

20 White K., Barbara Bagilhole B., Riordan S. The Gendered Shaping of University Leadership in Australia, South Africa and the United Kingdom// Higher Education Quarterly. – 2012. – 66(3). – P. 293-307.

21 Skeggs B. Class, Self, Culture. London: Routledge, 2004.

22 Coleman M. Women at the Top. New York: Palgrave Macmillan, 2011.

23 Morley L. International trends in women's leadership in higher education// In Gore, T. & Stiasny, M. eds. Going global. – 2013. – London: Emerald: 279–298.

24 Acker S. Chairing and caring: Gendered dimensions of leadership in academe// Gender and Education. – 2012. – 24 (4). – P. 4–28.

25 Van den Brink M. Behind the Scenes of Science: Gender Practices on the Recruitment and Selection of Professors in the Netherlands. Unpublished doctoral thesis, University of Nijmegen, 2009.

26 Bynum Y. The power of informal mentoring// Education. – 2015. – 136 (1). – P. 69-73.

27 Шакирова С.М. Женская и гендерная проблематика в научной периодике Казахстана: количественный анализ // Вестник Казахского национального женского педагогического университета. – 2022. – 3 (91) – P. 17-34.

28 Kuzhabekova A., Janenova S., Almukhambetova A. Analysing the Experiences of Female Leaders in Civil Service in Kazakhstan: Trapped between Economic Pressure to Earn and Traditional Family Role Expectations// International journal of public administration. – 2018. – 41(15). – P. 1290–1301.

29 Strategy of gender equality in the Republic of Kazakhstan for 2006-2016 [Electronic source] URL: https://www.akorda.kz/upload/nac_komissiya_po_delam_zhenshin/5.2%20%D0%A1%D0%93%D0%A0%20%D1%80%D1%83%D1%81.pdf (the date of referring: 15.08.2021).

30 Concept of family and gender policies in the Republic of Kazakhstan until 2030 [Electronic source] URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/U1600000384> (the date of referring: 15.08.2021).

31 Khamzina Z., Buribayev Y., Yermukanov Y. & Alshurazova A. Is it possible to achieve gender equality in Kazakhstan: Focus on employment and social protection. International Journal of Discrimination and the Law [Electronic source] URL: <https://doi.org/10.1177/1358229120927904> (the date of referring: 08.08.2024).

32 Aksit E.E., Salimzhanova A.S. Current issues on gender studies education in Kazakhstan. Bulletin of Kazakh National Women's Teacher Training University. – 2024. (1). P.23-34. <https://doi.org/10.52512/2306-5079-2024-97-1-23-34>.

33 Kuzhabekova A. Performativity as cultural brokerage: An ethnographic exploration of the experiences of faculty mothers at an international university in Kazakhstan. Women's Studies International forum. [Electronic source] URL: <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2019.102250>(the date of referring: 08.08.2024).

34 Shakirova, S. Gender policy and nation building in Kazakhstan: Parallel or conflicting processes? [Electronic source] URL: <https://www.academia.edu/5439557> (the date of referring: 09.08.2021).

35 Buribayev Y., Khamzina Z. Gender equality in employment: The experience of Kazakh-

stan. International Journal of Discrimination and the Law. – 2019. – 19(2). – P. 110–124.

36 Bureau of National Statistics // The ratio of women and men in the higher education

system at the executive level [Electronic source] URL: https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=42&slug=-36&cat_id=8&lang=ru (the date of referring: 09.08.2024).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Жазира Жангалиевна Искиндинова* докторант кафедры политологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: zhazira.iskindirova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5860-518X
- Елена Леонидовна Нечаева* профессор кафедры политологии, кандидат политических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: elenech@inbox.ru, ORCID ID: 0000-0002-2873-057X
- Татьяна Александровна Дронзина* профессор, доктор политических наук, Университет им. К. Охридского, София, Болгария, email: dronzina@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5794-3390
- Алия Турсынбек* ст. преподаватель кафедры политологии, доктор PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: aliyatursynbek1980@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2416-2488
- Жазира Жангалиевна Искиндинова* саясаттану кафедрасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, zhazira.iskindirova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5860-518X
- Елена Леонидовна Нечаева* саясаттану кафедрасының профессоры, саясаттану ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: elenech@inbox.ru, ORCID ID: 0000-0002-2873-057X
- Татьяна Александровна Дронзина* профессор, саясаттану ғылымдарының докторы, «Климент Охридски» атындағы София университеті, София, Болгария, email: dronzina@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5794-3390
- Алия Турсынбек* саясаттану кафедрасының аға оқытушы, PhD доктор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: aliyatursynbek1980@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2416-2488
- Zhazira Iskindirova* Doctorate student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: zhazira.iskindirova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5860-518X
- Yelena Nechayeva* Professor, Candidate of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: elenech@inbox.ru, ORCID ID: 0000-0002-2873-057X
- Tatyana Dronzina* Professor, Doctorate of Political Science, Sofia University “St.Kliment Ohridski”, Sofia, Bulgaria, email: dronzina@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5794-3390
- Aliya Tursynbek* Senior lecturer, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: aliyatursynbek1980@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2416-2488

ИСЛАМ И ПОЛИТИКА НАЦИОНАЛЬНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫЙ ПЕРИОД: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Д.А. Сихимбаева, Е.Б. Токтаров, Д.М. Жанабаева

АННОТАЦИЯ

В контексте нациестроительства проявляются как интеграционные, так и дезинтеграционные функции религии. В этой связи, по наблюдениям некоторых ученых в сфере изучения нации ислам как религиозно-идеологическая система не совместима с национализмом и политикой нациестроительства. Однако, как показывает мировая практика взаимоотношения религии и национального государства зависит от многих факторов, в том числе от исторических, социокультурных, политических и идеологических особенностей определенного государства. Характер взаимодействия данных феноменов в зависимости от вышеперечисленных факторов могут приобретать как конфронтационные так и кооперативные черты. В данной статье, авторы попытались проанализировать взаимодействие ислама и национализма, а также модели национального строительства в мусульманских стран в постколониальный период.

Ключевые слова: Ислам, политика, национализм, колониализм, исламская идентичность, дезинтеграция.

Институт философии, политологии и религиоведения
КН МНВО РК,
Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Жанабаева Д.М.
dinara.jan@bk.ru

Ссылка на данную статью:
Сихимбаева Д.А.,
Токтаров Е.Б.,
Жанабаева Д.М.
Ислам и политика
национального
строительства в
постколониальный период:
сравнительный анализ //
Адам әлемі. – 2025.
– №1(103). – С. 90-100.

Постколониалық кезеңдегі ислам және ұлттық құрылыс саясаты: салыстырмалы талдау

Аңдатпа. Ұлт қалыптастыру контекстінде діннің интеграциялық және дезинтеграциялық функциялары көрініс табады. Осыған байланысты, кейбір ұлтты зерттеуші ғалымдардың бақылауы бойынша ислам діни-идеологиялық жүйе ретінде ұлтшылдық және ұлт қалыптастыру саясатына сәйкес келмейді. Алайда, әлемдік тәжірибе көрсеткендей, дін мен ұлттық мемлекеттің өзара қатынасы көптеген факторларға, соның ішінде белгілі бір мемлекеттің тарихи, әлеуметтік-мәдени, саяси және идеологиялық ерекшеліктеріне байланысты. Осы феномендердің өзара әрекеттесуі жоғарыда аталған факторларға байланысты қақтығысты немесе кооперативті сипаттарға ие болуы мүмкін. Осы мақалада авторлар ислам мен ұлтшылдықтың өзара әрекеттесуін, сондай-ақ мұсылман елдеріндегі постколониалық кезеңдегі ұлттық құрылыс үлгілерін талдауға тырысады.

Түйін сөздер: ислам, саясат, ұлтшылдық, колониализм, исламдық бірегейлік, дезинтеграция.

Islam and National State-Building in the Postcolonial Period: a Comparative Analysis

Abstract. In the context of nation-building, both the integration and disintegration functions of religion are manifested. In this regard, according to the observations of some scientists in the field of national studies, Islam as a religious and ideological system is incompatible with nationalism and nation-building policy. However, as world practice shows, the relationship between religion and the national state depends on many factors, including the historical, socio-cultural, political and ideological characteristics of a particular state. The nature of the interaction of these phenomena, depending on the above factors, can acquire both confrontational and cooperative features. In this

article, the authors tried to analyze the interaction of Islam and nationalism, as well as models of nation-building on the example of several Muslim countries in the postcolonial period.

Key words: Islam, Politics, Nationalism, Colonialism, Islamic Identity, Disintegration.

Введение

В результате распада Османской империи и в новых геополитических условиях появились мусульманские страны, в которых только зарождалось национальное самосознание и различные перспективы национального строительства. Многие мусульманские страны перешли от субъектов исламского халифата в колониальные страны европейских государств. В данном контексте мусульманские мыслители, общественные активисты начали искать причины заката Исламского мира и выходы из данного положения. Появились консервативные общественно-политические мысли, которые призывали к возврату к истокам, и обвиняли мусульман в отходе от истинной сущности ислама.

Европейский колониализм, дезинтеграция традиционного мусульманского общественного строя породили кризис идентичности и необходимость поиска новых идеологии, в результате чего появились различные общественно-политические движения для мобилизации мусульман против империализма. В данном контексте появились две главных взаимосвязанных политических тенденции: антиколониальное движение за независимость и национализм, в которых ислам сыграл свою определенную роль [1]. Во первых, ислам выступил как мобилизующая сила, обеспечивая основу для идентичности и солидарности, идеологии и символы, лидерство и коммуникационные каналы через мечети. Во вторых, современный мусульманский национализм во многом обязан своему развитию исламским модернизмам и светским националистическим лидерам. Ислам составлял интегральную часть развития национальных идеологии таких национализмов как египетский, арабский, иранский, туниский, мароканский, пакистанский и алжирский.

Эволюция национализма в Мусульманском мире показывает яркий пример, где ислам сыграл огромную роль в массовой мобилизации и общественно-политических изменений. Однако, как только анти-

колониальные массовые движения достигли своих целей, ислам стал отступать из общественно-политической жизни, где уже основную роль и миссию в национальном строительстве сыграли политические лидеры. Политика национального строительства стала серьезным вызовом для мусульманских лидеров после обретения независимости. Однако, роль ислама в процессах нациестроительства во многих мусульманских странах сильно отличалась в зависимости от различных идеологических спектров, стратегии и видения национального развития. Некоторые политические силы стремились к созданию исламского государства, то есть государственной системы основанной на исламских канонах и традициях. Другие рассматривали менее догматический подход к национальному строительству и пытались совместить светскость, западные институций и мусульманские традиций [2].

В постколониальный период в мусульманском мире можно выделить три основных моделей или проектов национального строительства: светский, исламский и мусульманский. Турция и несколько арабских стран выбрали светскую модель национального развития отделяя Ислам от государства и вытесняя ислам из общественно-политического пространства в частную сферу. Страны как Саудовская Аравия и Пакистан официально объявили об исламском характера своего государства и приоритета Исламского закона [1]. Данные государства использовали ислам для легитимизации своей политической власти и для выстраивания внешней политики в отношении других мусульманских стран. Подавляющее большинство мусульманских стран состоялись как мусульманские государства, заимствуя современные западные модели и институты национального строительства, а также сохраняя некоторые принципы исламских традиции. Например, некоторые страны объявили ислам государственной религией, Шарият как источник национального законодательства. Конституции некоторых стран требовали, чтобы главой государства был

мусульманин и обеспечивал защиту и контроль в сфере религии. К данной модели национально-строительству можно отнести такие страны как Тунис, Алжир, Иран, Иордания, Египет, Сирия и Малайзия.

Исламская идентичность являлась доминирующей по сравнению с национальной или этнической идентичностью во многих мусульманских государствах, когда в мире национальных государств главной идентичностью была национальная. По мнению А. Алиева ислам был «господствующей идеологической надстройкой, которая определяла формы национально-культурной лояльности до второй половины XIX века» [3]. «Мусульмане любой национальности считали себя в большей мере подвластными унаследовавшим халифат султанам Османской империи, чем подданными «своих» государств или представителями «собственных» этносов» [3, с. 21].

После распада Османской империи практически все мусульманские страны столкнулись с проблемой национального строительства, где уже в постсекулярном и мультикультурном обществе исламу отводилось особенное место. Многовековые традиции политической мысли ислама в регионе и исламистские движения стали серьезным вызовом для политики нациестроительства. Однако, не все мусульманские страны опирались на исламские каноны и традиции при институционализации государственного и национального строительства. В качестве ярких примеров можно привести Пакистан, где политические лидеры активно использовали ислам в легитимизации и консолидации своей политической власти [4]. Политизация исламского фактора привело к противоречию светских и религиозных ценностей и многим вызовам в процессах национального строительства, в результате чего появились региональные и межконфессиональные конфликты. Теократические исламские страны как Иран и Саудовская Аравия, где основной приоритет отдается исламу, также не смогли обеспечить равные права для всех граждан и гендерное равенство.

Взаимоотношение ислама и политики нациестроительства в Юго-Восточной Азии имеют свои специфические особен-

ности, но также и общие черты, характерные для мусульманских стран в постсекулярный и постколониальный период. Например, политическая власть Индонезии, в самой многочисленной мусульманской стране в мире, в основном использовала эксклюзивный подход (исключающий ислам из общественно-политического пространства) по отношению к исламу в процессах нациестроительства. Данный подход, обосновывался видением национального развития, что ислам станет препятствием для национального единства если, он будет выступать идеологической опорой в политике национального строительства, учитывая поликонфессиональный состав населения [5]. Однако, такой националистический подход отцов основателей не помогло предотвратить межконфессиональные, этнические и региональные противоречия, которые привели к гражданским конфликтам и породили только межрелигиозную рознь и вражду [2]. Анализ индонезийской модели нациестроительства действительно подтверждает тезис о том, что ислам является несовместимой идеологией с политикой нациестроительства.

Другой пример из Юго-Восточной Азии, Малазии, показывает, что, изначально доминирующее положение ислама не восприпятствовало достижению значительно хороших результатов в укреплении национального единства. Несмотря на оппозиционные исламские силы, официальная власть благоприпятствовало развитию либеральной, прогрессивной исламской мысли, рационализировав религиозные догмы ислама в легитимизации политической власти. Тем самым, малазийский опыт опровергает традиционный тезис о несовместимости ислама и нациестроительства в постсекулярном мире.

В постосманской Турции, Кемаль Ататюрк считал, что ислам должен быть реформирован и вестернизирован, для приспособления к национальному обществу. Секуляризация Турции никогда не означала автономии религии, Ататюрк, рассматривал секуляризацию как деполитизацию ислама путем устранения социального влияния исламских ритуалов и лидеров» [6]. Турция в постколо-

ниальный период стремилась к светскому национальному строительству, однако государственная политика сталкивалась с влиянием исламских движений. Современная Турция является ярким примером в исламском мире, где национальное и государственное строительство, несмотря на сильные многовековые исламские традиции, опирались на секуляризм и западно-европейские принципы построения нации. Тем не менее, ислам стал основополагающим элементом национальной идентичности турков и активно интегрирован в государственные структуры и культурные практики.

Методология

Методология данной статьи опирается на аналитические инструментариум и подходы в сфере изучения взаимодействия религии и национализма. В частности, авторы, ссылаясь на научные работы А. Смита, Б. Андерсена и других теоретиков изучения нации и национализма, предлагают рассматривать религию и национализм как идеологическую конструкцию. Также, авторы анализируют и опираются на методологические подходы Р. Брубейкера в исследовании взаимодействия религии и национализма.

Основная часть Исследование взаимодействия национализма и религии (теоретико-методологические подходы)

Общеизвестно, что проблема взаимосвязи между религией и национализмом является одной из самых мало исследованных тем в сфере исследования национализма. В основном это было связано с доминирующей позицией теорий модернизации или секуляризации, согласно которым, в результате процессов рационализации религия постепенно будет вытеснена или будет заменена национализмом. Однако недавнее возрождение общественных религий и «исламских антинационалистических движений во многих регионах мира вынудило ученых переосмыслить взаимосвязь между религией,

национализмом и современностью» [7, 8].

Обзор взаимодействия религии и национализма позволяет выявить определенные параллели между ними. Например, Карлтон Хейс (1926, 1960) охарактеризовал национализм как религию, указав на сходство между ними. По словам Хейса, национализм, как и религия, вызывает «глубокие и непреодолимые эмоции», демонстрируя веру во внешнюю (вечную) силу:

«Национализм, как и любая другая религия, задействует не просто волю, но и интеллект, воображение и эмоции.... Опять же, как и любая религия, национализм является общественным, и его главные обряды - это общественные обряды, совершаемые во имя спасения» [9].

Энтони Д. Смит (1999) также указал на параллели между религией и национализмом, подчеркнув функциональное сходство обоих явлений, заключающееся в том, что они включают «систему верований и практик» и «объединяют своих приверженцев в единое моральное сообщество верующих» [10, 11].

Бенедикт Андерсон рассматривал религиозные (христианский мир, исламскую умму, буддийский мир) сообщества, а также национальные сообщества как воображаемые сообщества, которые основываются на важности священной символики, разделяемой их членами [12].

Питер Ван Дер Бир и Хармут Леман подчеркнули, что благодаря влиятельной работы Андерсона сложились определенные традиции «анализировать нацию и религиозное сообщество как воображаемую сообщество» [13].

Стивен Гросби охарактеризовал национальность и религию как «структуры, которые упорядочивают человеческое познание и действия, каждая из которых опирается на другую и пронизывает ее» [14]. Автор утверждает, что если «мирские локусы жизнеспособности (происхождение, этническая принадлежность и территория) являются элементами религии», возможно сближение религии и национальности. Если они отсутствуют, между религией и национальностью может существовать значительная напряженность [14].

Лиоу в книге «Религия и национализм в Юго-Восточной Азии» рассматривает,

как религия и национализм сосуществуют не только в абстрактных формах, но и как практические средства, с помощью которых может осуществляться мобилизация [8:3]. Лиоу предлагает подход к «религии как аналитической концепции, которую необходимо понимать и изучать не как доктрину и теологию, а как феномен, включенный в более широкий набор исторических, социальных и политических контекстов». Это происходит потому, что, как он объясняет, «религия, как и национализм, обеспечивает мифы, символы, системы верований и язык, которые лежат в основе концепций государственности» [7].

Барбара-Энн Риффер (2003) предоставляет систематический анализ взаимосвязи между двумя явлениями предложив три классификации их взаимодействия: религиозный национализм, инструментальный благочестивый национализм и светский национализм. В каждом конкретном случае автор определил степень влияния религии на национализм [9].

Роджерс Брубейкер (2012) предложил четыре различных способа изучения связи между религией и национализмом. В частности:

- «относиться к религии и национализму как к аналогичным явлениям.
- относиться к религии как к объяснению национализма.
- относиться к религии как к части национализма,
- утверждать отличительную религиозную форму национализма» [15].

Брубейкер предлагает стратегию, в рамках которой религия и национализм рассматриваются как аналогичные явления. В частности, он связывает оба явления с более общими социальными структурами и процессами и рассматривает их как способ идентификации, способ социальной организации и способ формулирования политических притязаний [15].

В контексте нациестроительства проявляются как интеграционные, так и дезинтеграционные функции религии. В этой связи, по наблюдениям некоторых ученых, ислам как религиозно-идеологическая система не совместима с национализмом и политикой нациестроительства. По мнению, крупного ученого национализма Д.

Бреули, «Ислам как прозелитская мировая религия не признает никакие национальные границы и нации государства. Если, национализм признает национальное государство как высший легитимный институт и проявляет абсолютную лояльность, то ислам отвергает такой подход. Исламские политические движения и их идеология направлено против секуляризма и национального государства» [16]. Согласно другим известным ученым в сфере национализма М. Губернау и Дж. Хатчинсон, современные исламские анти-национальные движения заставляют ученых пересмотреть взаимоотношения между религией, государством и национализмом [17]. Однако, как показывает мировая практика взаимоотношения религии и национализма зависит от многих факторов, в том числе от исторических, социо-культурных, политических и идеологических особенностей определенного государства. В этой связи, характер взаимодействия данных феноменов в зависимости от вышеперечисленных факторов могут приобретать как конфронтационные так и кооперативные черты.

Проблема роли и места Исламского фактора в контексте нациестроительства всегда была актуальна для таких светских стран с подавляющим мусульманским населением как Турция, Индонезия и Малайзия [18]. Опыт этих стран показывает, что вызовы и проблемы интеграции мусульман в рамках нациестроительства и консолидации нации [19] имеют параллели с казахстанским контекстом. История становления Турции, Индонезии как светских государств неразрывно связано с противоречивыми и конфликтными отношениями между властью и мусульманской элитой, Исламом и национализмом, столкновением исламских и светских ценностей, жестким контролем Ислама со стороны государства [20].

Для Российской Федерации проблема интеграции мусульманской уммы в национальных автономных республиках всегда была актуальна, в связи с возрождением Ислама после развала Советского Союза и появления угрозы исламского сепаратизма, экстремизма, терроризма и вызовов консолидации нации данная проблема еще более усугубилась [21]. Данной проблеме были посвящены многочисленные

диссертационные исследования, в том числе и сравнительное изучение опыта западноевропейских стран по интеграции мусульман. Также, были проведены фундаментальные научные проекты, направленные на оптимальное решение проблемы в российском контексте.

К проблеме и роли Ислама в процессах нациестроительства стран Центральной Азии были посвящены очень много зарубежных трудов [22]. Мусульманская конфессия в ЦА как часть глобальной Исламской уммы стала предметом изучения как зарубежных исследователей [23], так и объектом пристального внимания международных исламских террористических и экстремистских организаций. Ислам как религиозная идеология стала влиять как на трансформацию этноконфессиональной идентичности и переосмысление духовных ценностей, так и на культурные, социально-политические взгляды мусульман постсоветских стран. Согласно мнению казахстанских и российских экспертов, Ислам и национализм станут мощными социально-политическими силами в случае ухудшения социально-экономического положения и в период транзита власти, и могут быть использованы как внешними, так и внутренними силами [24].

В Казахстане одна из первых попыток изучения проблемы соотношений религиозной исламской и этнонациональной идентичности предпринималась казахстанским исследователем А. Султангалиевой [25]. Проблемой влияния арабо-мусульманских организаций на возрождение Ислама в Казахстане занималась Д. Вильковский. [26]. Многочисленные зарубежные и отечественные исследования в сфере нациестроительства и национализма были в основном посвящены таким аспектам как языковые процессы и языковая политика, межэтнические отношения, противоречивые тенденции формировании гражданской и этнической идентичностей. Исламский фактор изучался в основном с позиции секьюритизации, национальной безопасности, экстремизма и терроризма. Однако, проблема ислама как важнейшего идеологического конструкта по конструированию мусульманской идентичности и ее соотношению с национальной идентичностью остается вне поле исследования.

Ре-исламизация в постсоветском пространстве и современные тренды глобализированного Ислама привнесли противоречивые тенденции в соотношение национальной и исламской идентичности. За последние десятилетия в Казахстане сформировалась качественно новая мусульманская умма, определенная часть, которой отрицает, традиционные этнокультурные ценности, и для которой религиозная идеология является главным ориентиром жизни. Данная тенденция создает риски и вызовы для консолидации нации и укрепления гражданской идентичности и ведет к дальнейшей маргинализации мусульман в общественной жизни. В этой связи, важно исследовать универсальные и локальные особенности интеграционных и дезинтеграционных тенденций исламизации в контексте национального строительства в постсекулярном мире.

Казахстан является светским государством, подавляющее большинство населения которого идентифицируют себя как мусульмане. Исторически Ислам гармонично составлял этнокультурную часть национальной идентичности. Однако, кризис и переосмысление национальной и религиозной идентичности, влияющие глобальных трендов развития транснационального Ислама и исламской мысли внесли свои корректировки на формирование новой религиозной идентичности мусульман не только Казахстана, но и всего постсоветского пространства. За годы независимости количественные изменения религиозности перешли в качественное, когда Ислам стал не только культурной частью национальной идентификации, но и идеологическим конструктом, регламентирующим все сферы частной и общественной жизни мусульман.

Появилась совершенно новая социальная категория мусульман, которая отвергает и не признает вековые традиционные и общенациональные ценности современного казахстанского общества. В частности, можно привести в пример такие тенденции как маргинализация и изоляция «новых мусульман», отказ от выполнения и признания национальных законов, как несоответствующих Исламским законам, конфликт религиозных и светских ценностей, конфликт националь-

ных и исламских ценностей, радикализация религиозного сознания, отказ от вакцинации, усиление тенденции ношения никаба и хиджаба несовершеннолетними девочками, отказ от соблюдения общественных норм и т.д. Все это создает определенное напряжение и трудности для государственной политики национальной интеграции и препятствует формированию общеказахстанского патриотизма, способствует дезинтеграции мусульманской конфессии и исламофобии в обществе. В этой связи, очень важно исследовать и мониторить социо-политические взгляды и установки мусульманской для выявления и прогнозирования дезинтеграционных тенденции исламизации в контексте нациестроительства в Казахстане.

**Концептуальный анализ
современных исламских учений
о нации и национализме
и исследование их влияния на
процессы нациестроительства в
светских мусульманских странах**

Общеизвестно, что ислам и национализм как идеологические учения несовместимы. Многие зарубежные исследователи нации и национализма, также теоретики политического ислама, сами исламисты подтверждают данный тезис [16, 27]. Ислам как надэтническая и наднациональная мировая религия предлагает универсальную систему вероисповедания, где все люди вне зависимости от расовых, культурных, этнических и других признаков равны перед Всевышним. Согласно, доктринальному учению ислама, абсолютная власть принадлежит только Аллаху, соответственно абсолютная лояльность всех людей должна принадлежать только Аллаху. Тогда как, в национализме и национальном государстве абсолютная власть и лояльность принадлежат народу. Исламские принципы и концепции регулирования мусульманской уммы разрабатывались веками и встраивались в общественно-политический строй. Стоит отметить, что национализм как политическая идеология появилось в исламском мире в период западного колониализма, когда все мусульманские страны стремились к независимости от их господства. В данном контексте взаимоот-

ношения между исламом и национализмом приобретали различный характер, в зависимости, от их потенциала в мобилизации народных масс. Мусульманские интеллектуалы, получившие образование в западноевропейских странах, апеллировали к национальным чувствам в своих антиколониальных движениях. Религиозно настроенные группы апеллировали к мусульманской солидарности и призывали мусульман на священную войну с иноверцами, что также привело к появлению идеологии исламизма или панисламизма. По мнению, известного российского ученого мусульманского национализма Левина З.И., взаимоотношения между исламизмом и национализмом были противоречивыми, так как данные явления появились как реакции на западное господство [28]. В этой связи, важно исследовать исламские концепции, а именно теоретиков политического ислама о нации и национализме, которые оказали значительное влияние на современные транснациональные исламистские движения. Также, стоит отметить что данные исламистские движения и их идеология представляет опасность и создают вызов национальным государствам в мусульманском мире.

Исламизм как идеология и политический проект переустройства мусульманского общества в основном выступает против современных национальных государств, основанных на национальном суверенитете, и призывает к «восстановлению теократий, которые применяют законы шариата, чтобы отразить “суверенитет Аллаха”». Одной из политических целей исламистов является использование ислама для ослабления и замены светского национализма и создания теократических исламских государств» [29]. Исламские концепции о нации, национализме и национальном государстве разрабатывались в трудах таких мусульманских реформаторов в начале 20 века, как Мухаммад Рашид Рида, Маудуди, аль Афгани, Хасан аль-Банна, Саид Кутуб, Хомейни и Хусейн аль Тураби.

Маудуди подвергал резкой критике теории национализма и национального государства, утверждая, что: «принципы национализма полностью противоречат

принципам ислама и законам шариата Аллаха», «является источником коррупции, страха и зла в мире». Также, он считал, что «Ислам и национализм противоречат друг другу по духу и целям, что Исламское государство не имеют ничего общего с национализмом» [29, 31].

Аль-Банна считал, что главной причиной упадка мусульман заключается в том, что они отошли от ислама, в связи с чем, мусульманская община должна быть реформирована, и «реформа должна основываться на исламских религиозных правилах и судах» [30]. Хасан аль Банна утверждал, что для достижения целей реформ мусульмане должны создать настоящее исламское государство и исламский порядок. В качестве главных задач в создании исламского государства он призывал мусульман противостоять любым формам национализма и подчеркивать исламскую солидарность за пределами этнических и национальных границ [31, 29]. Главный идеолог исламизма обвинял патриотизм и национализм в разрушении и расчленении некогда единой исламской уммы и Исламского государства, а также к упадку исламской цивилизации и разделению исламского мира [32].

Саид Кутб, также как его предшественный современник и единомышленник, выступал против национализма, в котором также видел причину разделения уммы. Кутб противопоставляет мусульманскую умму, понимаемую не просто как духовная община, но как «нация» или политическое сообщество, немусульманскому миру джахилии. Этот термин, буквально переводимый как невежество, используется большинством мусульман «для обозначения доисламского общества Аравийского полуострова» [33.] Термин «джахилия» часто использовался в мусульманской историографии для описания немусульманских обществ, во многом таким же образом, как «варварство» использовалось в западной традиции для описания незападных народов. По мнению, Брикчжинского (Brykczynski P.) данная формулировка поистине радикальна и беспрецедентна в том смысле, что она относит все режимы, которые не управляются непосредственно тем, что «предписано Богом», к сфере джахилии [34].

Учения Кутба и аль-Банна представляют собой прямой вызов этническим и территориальным концепциям национализма в Египте, а также в арабском и исламском мирах.

Исламистская теория государства выступает против светского национального суверенитета и основанных на нем национальных государств, призывая к созданию исламского государства с «суверенитетом Аллаха» в качестве его основы. Также, исламисты выступают против секуляризма, выступая вместо этого за создание теократического исламского государства, а именно государства, в котором «правление государства должно соответствовать законам шариата» [35]. Все эти концепции находят отражение в идеологиях и проповедях исламистских движениях, которые зачастую выступают против светских националистических режимов.

Заключение

Компаративистский анализ моделей национального строительства в постколониальный период показывает, что религия может сыграть разную роль. Она может выступить как фактор объединения, так и может стать источником конфликтов в зависимости от инструментализации со стороны политических сил. Религия, как идеологический конструкт по конструированию сильной социальной идентичности, может стать серьезным вызовом для построения светского национального государства. Природа взаимодействия ислама и национализма в постколониальном и постсекулярном исламском мире не имеет универсальный характер. Понимание этой динамики требует междисциплинарного подхода, учитывающего исторические контексты, региональные особенности и точки зрения различных социальных групп.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках финансирования КН МНВО РК (Грант № BR21882209 «Информационно-идеологические воздействия на массовое сознание в Казахстане: риски и возможности»).

Список литературы

- 1 Esposito J. Islam and Politics: Fourth Edition. Contemporary Issues in the Middle East. – Syracuse University Press, 1998.
- 2 Hamayotsu K. Islam and Nation Building in Southeast Asia: Malaysia and Indonesia in Comparative Perspective // Pacific Affairs. – 2002. – №75(3). – P. 353–375.
- 3 Алиев А.А. Идеология «мусульманского национализма»: Аналит. обзор / РАН. ИНИОН. Отд. истории. – М., 2008. – 104 с.
- 4 Roger D. Long, Gurharpal Singh, Yunas Samad, Ian Talbot. "State and Nation-Building in Pakistan: Beyond Islam and Security". – Routledge, 2015232.
- 5 Ramage D. Politics in Indonesia: Democracy, Islam and Ideology of Tolerance. – London, New York: Routledge, 1995.
- 6 Cesari J. Unexpected Convergences: Religious Nationalism in Israel and Turkey // Religions. – 2018. – №9. – P. 334.
- 7 Liow J. Ch. Religion and Nationalism in Southeast Asia. – UK: Clays, Cambridge University Press, St Ives, 2016.
- 8 Rieffer B. J. Religion and Nationalism: Understanding the consequences of a complex relationship // Ethnicities. – 2003. – № 3, 2. – P. 215-242
- 9 Hayes C. J. H. Nationalism. A Religion. – New York: Macmillan, 1960. – P. 164-165.
- 10 Smith A.D. Ethnic election and national destiny. Some religious origins of nationalist ideals // Nations and Nationalisms. – 1999. – №5, 3. – P. 331-355.
- 11 Smith A.D. Chosen People. – Oxford: Oxford University Press, 2003.
- 12 Anderson B. Imagined Communities. – London: Verso, 1983. – P. 12-19.
- 13 Van Der Veer P and Harmut Lehman. Introduction // Nation and Religion. Perspectives on Europe and Asia. – Princeton University Press, 1999.
- 14 Grosby S. Nationality and Religion // Understanding Nationalism. – MA: Blackwell Publishers Inc, 2001.
- 15 Brubaker R. Religion and Nationalism: Four approaches // Nations and Nationalisms. – 2012. – №18, 1. – P. 2-20.
- 16 Breuilly J. The State and Nationalism // Understanding Nationalism. Blackwell Publishers Ltd. 2001. – P.48-49.
- 17 Guibernau M. Hutchinsonson J (eds). Understanding Nationalism. – MA: Malden, Blackwell Publishers Inc. 2001. – P. 1-9.
- 18 Oprea I. State-led islamization: the turkish-islamic synthesis // Studia Universitatis Petru Maior History (Studia Universitatis Petru Maior. Historia). – 2014. – Issue: 1. – P. 131-139.
- 19 Tamer Balci. From nationalization of islam to privatization of nationalism: islam and Turkish national identity // History studies. – 2009. – Volume 1/1. – P. 83-107.
- 20 Kovalskaya K. Nationalism and Religion in the Discourse of Russia's 'Critical Experts on Islam // Islam and Cristian-Muslim Relations. – 2017. – Vol. 28, No. 2. – P. 141-161.
- 21 Социокультурная интеграция как способ снижения этнической напряженности на Северном Кавказе. Грант Президента МД-7429.2015.6.
- 22 Abashin S. 2005. Gellner, the 'saints' and Central Asia: between Islam and Nationalism // Inner Asia. – 2005. – № 7. – P. 65–86.
- 23 Yemelianova G.M.. Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan // Asian Ethnicity. – 2014. – Vol. 15. – No. 3. – P. 286–301.
- 24 Malashenko A. The Fight for Influence: Russia in Central Asia. – Carnegie Endowment for International Peace, 2013. – P. 284.
- 25 Султангалиева А.К. Возвращение ислама в Казахстан. – Алматы, Фонд «Алтынбека Сарсенбайулы», 2012. – 170 с.
- 26 Вильковский Д.Н. Арабо-исламские организации в современном Казахстане: внешнее влияние на исламское возрождение. – Астана-Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2014. – 192 с.
- 27 Белокриницкий Я. Особенности национализма и наций-государств на Востоке, в исламском мире (пример Пакистана) // Нации и национализм на мусульманском Востоке. – М.: Институт востоковедения РАН, 2015. – 488 с.
- 28 Левин З.И. Ислам и национализм в странах зарубежного Востока. – М., 1988. – С. 3-9.
- 29 Zhongmin Liu Commentary on "Islamic State" Thoughts of Islamism // Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia). – 2013. – №7:3. – P. 22-42.
- 30 Chen J. Modern Islamism. – Beijing: Economic Daily Press, 1998.
- 31 Abdel-Malek A. Contemporary Arab political thought. – London: Zed Books Ltd, 1983.
- 32 Jin Y. Islam and World politics. – Beijing: Social Sciences Academic Press, 1996.
- 33 Kepel Gilles. The Prophet and the Pharaoh: Muslim Extremism in Egypt. – Norfolk: The Thetford Press, 1985.
- 34 Brykczynski P. Radical Islam and the Nation: The Relationship between Religion

and Nationalism in the Political Thought of Hassan al-Banna and Sayyid Qutb // History of Intellectual Culture. – 2005. – Vol. 5. – No. 1.

35 Roberts H. Radical Islamism and the dilemma of Algerian nationalism: The embattled Arians of Algiers // Third World Quarterly. – 1988. – Vol.10. – No. 2.

Transliteration

1 Esposito J. Islam and Politics: Fourth Edition. Contemporary Issues in the Middle East. – Syracuse University Press, 1998.

2 Hamayotsu K. Islam and Nation Building in Southeast Asia: Malaysia and Indonesia in Comparative Perspective // Pacific Affairs. – 2002. – №75(3). – P. 353–375.

3 Aliev A.A. Ideologija «musul'manskogo nacionalizma»: Analit. obzor [Ideology of "Muslim Nationalism": Analytical Review] / RAN. INION. Otd. istorii. – M., 2008. – 104 s. (in Russ)

4 Roger D. Long, Gurharpal Singh, Yunas Samad, Ian Talbot. "State and Nation-Building in Pakistan: Beyond Islam and Security". – Routledge, 2015232.

5 Ramage D. Politics in Indonesia: Democracy, Islam and Ideology of Tolerance. – London, New York: Routledge, 1995.

6 Cesari J. Unexpected Convergences: Religious Nationalism in Israel and Turkey // Religions. – 2018. – №9. – P. 334.

7 Liow J. Ch. Religion and Nationalism in Southeast Asia. – UK: Clays, Cambridge University Press, St Ives, 2016.

8 Rieffer B. J. Religion and Nationalism: Understanding the consequences of a complex relationship // Ethnicities. – 2003. – № 3, 2. – P. 215-242

9 Hayes C. J. H. Nationalism. A Religion. – New York: Macmillan, 1960. – P. 164-165.

10 Smith A.D. Ethnic election and national destiny. Some religious origins of nationalist ideals // Nations and Nationalisms. – 1999. – №5, 3. – P. 331-355.

11 Smith A.D. Chosen People. – Oxford: Oxford University Press, 2003.

12 Anderson B. Imagined Communities. – London: Verso, 1983. – P. 12-19.

13 Van Der Veer P and Harmut Lehman. Introduction // Nation and Religion. Perspectives on Europe and Asia. – Princeton University Press, 1999.

14 Grosby S. Nationality and Religion // Understanding Nationalism. – MA: Blackwell Publishers Inc, 2001.

15 Brubaker R. Religion and Nationalism: Four approaches // Nations and Nationalisms. – 2012. – №18, 1. – P. 2-20.

16 Breuilly J. The State and Nationalism // Understanding Nationalism. Blackwell Publishers Ltd. 2001. – P.48-49.

17 Guibernau M. Hutchinson J (eds). Understanding Nationalism. – MA: Malden, Blackwell Publishers Inc. 2001. – P. 1-9.

18 Oprea I. State-led islamization: the turkish-islamic synthesis // Studia Universitatis Petru Maior History (Studia Universitatis Petru Maior. Historia). – 2014. – Issue: 1. – P. 131-139.

19 Tamer Balci. From nationalization of islam to privatization of nationalism: islam and Turkish national identity // History studies. – 2009. – Volume 1/1. – P. 83-107.

20 Kovalskaya K. Nationalism and Religion in the Discourse of Russia's 'Critical Experts on Islam // Islam and Cristian-Muslim Relations. – 2017. – Vol. 28, No. 2. – P. 141-161.

21 Sociokul'turnaja integracija kak sposob snizhenija jetnicheskoj naprjazhennosti na Severnom Kavkaze [Sociocultural Integration as a Way to Reduce Ethnic Tensions in the North Caucasus]. Grant Prezidenta MD-7429.2015.6.

22 Abashin S. 2005. Gellner, the 'saints' and Central Asia: between Islam and Nationalism // Inner Asia. – 2005. – № 7. – P. 65–86. (in Russ)

23 Yemeljanova G.M.. Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan // Asian Ethnicity. – 2014. – Vol. 15. – No. 3. – P. 286–301.

24 Malashenko A. The Fight for Influence: Russia in Central Asia. – Carnegie Endowment for International Peace, 2013. – P. 284.

25 Sultangalieva A.K. Vozvrashhenie islama v Kazahstan [The Return of Islam to Kazakhstan]. – Almaty, Fond «Altynbeka Sarsenbajuly», 2012. – 170 s. (in Russ)

26 Vil'kovskij D.N. Arabo-islamskie organizacii v sovremennom Kazahstane: vneshnee vlijanie na islamskoe vozrozhdenie [Arab-Islamic Organizations in Modern Kazakhstan: External Influence on Islamic Revival]. – Astana-Almaty: IMJeP pri Fonde Pervogo Prezidenta, 2014. – 192 s. (in Russ)

27 Belokrinickij Ja. Osobennosti nacionalizma i nacij-gosudarstv na Vostoke, v islamskom mire (primer Pakistana) [Features of Nationalism and Nation-States in the East, in the Islamic World (the Example of Pakistan)] // Nacii i nacionalizm na musul'manskom Vostoke. – M.: Institut vostokovedenija RAN, 2015. – 488 s. (in Russ)

28 Levin Z.I. Islam i nacionalizm v stranah zarubezhnogo Vostoka [Islam and nationalism in the countries of the foreign East]. – M., 1988. – S. 3-9. (in Russ)

29 Zhongmin Liu Commentary on "Islamic State" Thoughts of Islamism // Journal of

Сихимбаева Д.А., Токтаров Е.Б., Жанабаева Д.М.

Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia). – 2013. – №7:3. – P. 22-42.

30 Chen J. Modern Islamism. – Beijing: Economic Daily Press, 1998.

31 Abdel-Malek A. Contemporary Arab political thought. – London: Zed Books Ltd, 1983.

32 Jin Y. Islam and World politics. – Beijing: Social Sciences Academic Press, 1996.

33 Kepel Gilles. The Prophet and the Pharaoh: Muslim Extremism in Egypt. – Norfolk: The Thetford Press, 1985.

34 Brykczynski P. Radical Islam and the Nation: The Relationship between Religion and Nationalism in the Political Thought of Hassan al-Banna and Sayyid Qutb // History of Intellectual Culture. – 2005. – Vol. 5. – No. 1.

35 Roberts H. Radical Islamism and the dilemma of Algerian nationalism: The embattled Arians of Algiers // Third World Quarterly. – 1988. – Vol.10. – No. 2.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

<i>Дамира Алиевна Сихимбаева</i>	ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: alpesh_83@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7639-9252
<i>Ермек Бауржанович Токтаров</i>	главный научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: ermekuss@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8691-5222
<i>Динара Мухтаровна Жанабаева</i>	ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email:dinara.jan@bk.ru, ORCID ID: 0000-0001-7718-4459
<i>Дамира Әлиқызы Сіқымбаева</i>	жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: alpesh_83@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7639-9252
<i>Ермек Бауыржанұлы Тоқтаров</i>	бас ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: ermekuss@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8691-5222
<i>Динара Мұхтарқызы Жаңабаева</i>	жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: dinara.jan@bk.ru, ORCID ID: 0000-0001-7718-4459
<i>Damira Sikhimbayeva</i>	Leading Researcher, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: alpesh_83@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7639-9252
<i>Yermek Toktarov</i>	Chief Researcher, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: ermekuss@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8691-5222
<i>Dinara Zhanabayeva</i>	Leading Researcher, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: dinara.jan@bk.ru, ORCID ID: 0000-0001-7718-4459

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ВУЗОВ В КАЗАХСТАНЕ: РЕЗУЛЬТАТЫ ГЛУБИННЫХ ИНТЕРВЬЮ С ЭКСПЕРТАМИ

^{1,2}Г.С. Нахбаева, ²Р.А. Нуртазина, ³А.С. Кайдарова

АННОТАЦИЯ

Государственная политика в области цифровизации высшего образования в Казахстане играет важную роль в развитии образовательного процесса вузов. В данной статье представлены результаты глубинных интервью с 10 экспертами и представителями государственных органов в сфере высшего и послевузовского образования в Казахстане, а также с координаторами программ по международному обмену студентами [1]. В рамках исследования были рассмотрены такие вопросы, как развитие образовательных цифровых услуг в стране за последние два десятилетия, соответствие отечественных университетов международным стандартам цифрового образования. Особое внимание уделяется влиянию пандемии и текущих геополитических событий. В ходе обсуждения уровня цифровизации передовых университетов мира, эксперты проанализировали степень адаптации преподавателей к новым цифровым инструментам и конкурентоспособность казахстанских студентов. Респонденты обсудили успешные инициативы и стратегии по сотрудничеству с частным сектором и обеспечению доступа к образовательным ресурсам для студентов из удаленных регионов. На основе полученных данных авторы разработали рекомендации по дальнейшему развитию цифровых услуг в системе высшего образования Казахстана. Политика цифровизации высшего образования в Республике Казахстан является важным вопросом, требующим тщательного исследования.

Ключевые слова: цифровизация, высшее образование, государственная политика, цифровые компетенции, дистанционное обучение, академическая мобильность.

Қазақстандық жоғары оқу орындарының цифрлық трансформациясы: сарапшылармен өткен тереңдетілген сұхбат нәтижелері

Аңдатпа. Қазақстандағы жоғары білім беруді цифрландыру саласы жөніндегі мемлекеттік саясат жоғары оқу орындарындағы білім беру процесін дамытуда маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада Қазақстандағы жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру саласында қызмет ететін 10 сарапшымен, мемлекеттік органдардың өкілімен, сондай-ақ студенттер алмасу бойынша халықаралық бағдарламалардың үйлестірушілерімен тереңдетілген сұхбат нәтижелері ұсынылған. Зерттеу аясында соңғы екі онжылдықта еліміздегі білім беру цифрлық қызметтерін дамыту, отандық университеттердің халықаралық цифрлық білім беру стандарттарына сәйкестігі секілді мәселелер қарастырылды. Пандемия мен қазіргі геосаяси оқиғалардың әсеріне ерекше назар аударылған. Әлемнің озық университеттерін цифрландыру деңгейін талқылау барысында сарапшылар оқытушылардың жаңа цифрлық құралдарға бейімделу дәрежесін және қазақстандық студенттердің бәсекеге қабілеттілігін талдап шықты. Респонденттер жеке сектормен ынтымақтастық орнатуды және шалғай аймақтардағы студенттерге білім беру ресурстарына қол жетімділікті қамтамасыз ету бойынша табысты бас-тамалар мен стратегиялар туралы пікір алысты. Алынған мәліметтер негізінде авторлар Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінде цифрлық қызметтерді одан әрі дамыту бойынша ұсынымдар әзірледі.

¹ Департамент креативных индустрий Министерства культуры и информации РК, Астана, Казахстан

² Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³ Институт истории государства КН МНВО РК, Астана, Казахстан

Автор-корреспондент:
Джунисов Р.М.,
Junissovrashid@gmail.com

Ссылка на данную статью:
Нахбаева Г.С.,
Нуртазина Р.А.,
Кайдарова А.С.
Цифровая трансформация вузов в Казахстане: результаты глубинных интервью с экспертами // Адам әлемі. – 2025. – №1(103). – С. 101-112.

Қазақстан Республикасындағы жоғары білім беруді цифрландыру саясаты мұқият зерттеуді талап ететін маңызды мәселе болып табылады.

Түйін сөздер: цифрландыру, жоғары білім, мемлекеттік саясат, цифрлық құзыреттілік, қашықтықтан оқыту, Академиялық ұтқырлық.

Digital Transformation of Kazakhstani Universities: the Results of in-Depth Interviews with Experts

Abstract. The state policy in the field of digitalization of higher education in Kazakhstan plays an important role in the development of universities' educational processes. This article presents the results of in-depth interviews with 10 experts and representatives of government agencies in the field of undergraduate and postgraduate education in Kazakhstan, as well as with the coordinators of international student exchange programs. The study examined issues, such as the development of digital educational services in the country over the past two decades, and the compliance of domestic universities with international standards of digital education. Special attention is paid to the impact of the pandemic and current geopolitical events. During the discussion of the level of digitalization of the world's leading universities, experts analyzed the teachers' degree of adaptation to new digital tools and the competitiveness of Kazakhstani students. The respondents discussed successful initiatives and strategies for cooperation with the private sector and ensuring access to educational resources for students from remote regions. Based on the data obtained, the authors have developed recommendations for the further development of digital services in the higher education system of Kazakhstan. The policy of digitalization of higher education in the Republic of Kazakhstan is an important issue that requires thorough research.

Keywords: Digitalization, Higher Education, Public Policy, Digital Competencies, Distance Learning, Academic Mobility.

Введение

В современном мире цифровизация составляет основу экономического, политического, социального, научного благосостояния общества, поэтому цифровизация сферы образования признана стратегическим приоритетом для государств, нацеленных на развитие человеческого капитала и повышение конкурентоспособности в эпоху глобализации. Политика цифровизации системы образования в Республике Казахстан является актуальным вопросом, требующим тщательного изучения [2].

Правительства разных стран занимают разные позиции в отношении цифровизации. В некоторых странах они считают цифровизацию политическим приоритетом, особенно по экономическим причинам, и приняли законодательство, а также выделили специальное финансирование для ускорения перехода к цифровой инфраструктуре и услугам. Некоторые правительства разработали национальные стратегии цифровизации или комплексные планы и инвестируют значительные средства в цифровую инфраструктуру. Однако цифровизация - это не просто

вопрос обеспечения доступности технологий и расширения возможностей подключения. Индекс цифровой экономики и общества (DESI) для стран Европейского союза (ЕС 2022) различает и измеряет данные в 12 четырех категориях. Помимо возможностей подключения (оцениваются такие факторы, как фиксированная и мобильная широкополосная связь, сети высокой пропускной способности и покрытие 5-G), DESI также измеряет запас и развитие человеческого капитала для цифровой компетентности, интеграцию цифровых технологий в деловую деятельность и доступность цифровых государственных услуг. Хотя все четыре группы показателей являются важными компонентами цифрового общества, центральная роль человеческих ресурсов иногда недооценивается. Грамотность в области данных, навыки пользователя Интернета и продвинутые цифровые навыки - это компоненты цифровой грамотности, которые становятся все более востребованными по мере перехода стран к цифровой экономике и обществу знаний [3].

Цифровая трансформация сферы образования - это глобальный процесс, поэтому он не обошел стороной и нашу стра-

ну, цифровизация в Республике Казахстан определена как важное направление развития системы образования и закреплена программными, нормативными и даже стратегическими документами. Глава государства Касым-Жомарт Токаев в своем Послании народу Казахстана от 1 сентября 2023 года «Экономический курс справедливого Казахстана» в качестве важнейшей стратегической задачи страны назвал превращение Казахстана в IT-государство, подчеркнув достигнутые успехи в деле цифровизации и необходимость законодательного закрепления руководящих принципов в деле цифровизации. Глава государства отметил, что все задачи, изложенные в данном послании, должны быть выполнены в кратчайшие сроки - в течение трех лет. Поэтому вопрос цифровизации, включая сферу образования, становится приоритетным и требует немедленного решения. Одним из важнейших условий осуществления перехода к цифровой экономике является формирование качественного человеческого капитала с высокой конкурентоспособной цифровой грамотностью. Эту задачу в основном выполняет сфера образования, поэтому процесс цифровизации в сфере образования требует усиления контроля и управления, поддержки, стимулирования и инвестирования со стороны государства. Стратегическое значение имеет цифровизация сферы образования в соответствии с современными трендами, требованиями времени и новой экономики. Цифровая трансформация в любой сфере, особенно в сфере образования, - это непрерывный процесс, поэтому политика цифровизации образования Казахстана, наряду с новыми технологиями, в ближайшей перспективе не потеряет своей актуальности [1].

Системное и недостаточное изучение процесса цифровизации сферы образования в Казахстане, отсутствие научных трудов и изысканий на эту тему повышают актуальность нашего исследования. Поскольку процесс цифровизации сферы образования не только в отечественном, но и во всем мире является тенденцией, которая развернулась только в последние десятилетия, понятно, что исследования в этом направлении уже ведутся. Особен-

но во время глобальной пандемии, когда государствам мира пришлось перейти на массовую дистанционную систему обучения, внимание ученых было сосредоточено на проблеме цифровизации сферы образования. Тем не менее, исследований, связанных с цифровизацией сферы образования, проводимой политикой государств в этом направлении, пока не так много. Прежде всего, необходимо отметить отсутствие последовательности в науке относительно общего термина «цифровизация». Сами исследователи по-разному понимают это название и употребляют его в разных смыслах, поскольку оно только начало изучаться и еще не полностью изучено, а база данных о результатах еще не накоплена. Кроме того, в некоторых странах вместо термина «цифровизация» используется термин «информатизация», который был введен задолго до этого. Труды основоположников концепций информатизации и цифровизации Саймона Норы, Алена Минка и Николаса Негропonte стали первыми работами, возвестившими о начале эпохи цифровизации. Различные определения цифровизации даны в исследованиях Джейсона Блумберга, Дж. Скотта Бреннана и Дэниела Крайса, Линдис Герберта, Джимми Буманна и Марка Петера, Пола Майклмена, известных специалистов в области цифровых технологий, цифровизации и цифровой трансформации [1].

В высшем образовании цифровизация имеет огромный потенциал. Хотя цифровизация сферы образования в Казахстане началась совсем недавно, эта тема привлекает внимание многих исследователей. С самого начала процесса информатизации, ставшего краеугольным камнем цифровизации, проблема применения информационно-коммуникационных технологий в образовании как актуальная тема нашла отражение в трудах отечественных ученых Г.К. Нургалиевой, Ж. Садуакасовой, Н. Рысбековой и других ученых. Профессор Майдырова А.Б. рассматривает цифровизацию сферы образования как часть модернизации экономики Казахстана и дает положительную оценку цифровизации отечественных образовательных услуг. По словам Сарсенбиевой Н.Ф., Мырзахметовой Б.Ш. и Адылбековой Э.Т., цифрови-

зация в сфере образования Республики Казахстан началась в 1997 году с автоматизации системы образования и динамично развивалась с момента принятия в 2017 году государственной программы «Цифровой Казахстан». Мулдахметов З.М. и Газалиева А.М. рассматривают цифровизацию как главный тренд в процессе реформирования сферы образования Казахстана и отмечают, что политика в этом направлении дает эффективные результаты. В исследовательской работе Д. Сапаргалиева рассмотрены основные этапы становления и развития онлайн-образования в Казахстане, исследователь считает, что в сфере казахстанского образования эффективно используются информационные ресурсы и технологии. Н. Нурмухаметов, А. Темирова, Т. Бекжанова в своем исследовании 2015 года рассматривала цифровые решения в сфере образования, в частности, дистанционное обучение, как отличный инструмент повышения уровня образования населения. Они прогнозировали, что к 2020 году образовательная система Казахстана станет неотъемлемой частью мирового информационно-образовательного пространства. В исследовательской работе А.Ж. Амена, М.Б. Гайсиной и А.А. Кенжегуловой цифровизация сферы образования рассматривается в рамках госпрограммы «Цифровой Казахстан», в которой названы основные плюсы и минусы. По мнению Абдрахмановой А.Ж. и Алипкалиевой Г.Б., основу развития казахстанского образования составляют три основных фактора: развитие информатизации в среднем образовании, автоматизация управления системой образования и подготовка IT-специалистов. Б. Бокаев и авторы, изучив трансформацию образовательного процесса во время пандемии Covid-19, отмечают, что при переходе на дистанционный формат обучения система образования Казахстана столкнулась с рядом трудностей, и основными причинами этого называют слабое развитие инфраструктуры Интернета, неспособность заинтересованных сторон выстраивать взаимовыгодные отношения в обучении и необъективность статистической, аналитической информации. В исследовании Г.Х. Браувайлер и А. Еримпашевой рассма-

тривается роль цифровых технологий в решении проблем, возникших перед отечественной системой высшего образования во время пандемии Covid-19, где авторы отмечают, что за этот период произошел большой цифровой прорыв в казахстанском цифровом обучении. Несмотря на отсутствие диссертационных исследований, касающихся политики цифровизации сферы образования в Республике Казахстан, имеются исследования разных лет, написанные на тему развития отечественной сферы образования, образовательной политики, модернизации системы образования. Среди более последних исследований можно отметить исследование Н.А. Курмангалиевой на тему формирования цифрового педагогического университета. Хронологические рамки исследования охватывают период от обретения независимости Республики Казахстан до наших дней – с 1991 по 2023 гг., кроме того, в исследовании рассматривается процесс информатизации образования в Казахской ССР, которая входила в состав СССР. Учитывая важность изучения глобального процесса цифровизации, исследование охватывает широкий временной отрезок, включая современные тенденции цифровизации, которые начали формироваться в середине XX века. Источниковой базой исследования являются Конституция Республики Казахстан, Законы Республики Казахстан «Об образовании», «Об информатизации», стратегические документы и программы, а также национальные отчеты о состоянии образовательной системы. Дополнительно изучаются приказы министров, информация из национальной базы данных по образованию, а также отчеты международных организаций о цифровизации образования. В рамках исследования рассматриваются комплексные аналитические материалы о цифровизации образования, отчеты исследовательских центров и информационно-аналитического центра при Министерствах. Также изучаются статьи казахстанских и зарубежных экспертов и материалы конференций по цифровизации. Важным источником информации являются доступные данные в СМИ о цифровизации образования. Все эти источники в совокупности

обеспечивают широкий обзор по теме информатизации и цифровизации сферы образования в Казахстане. [1].

Система образования Республики Казахстан в настоящий период находится в состоянии интенсивного развития. Об этом свидетельствуют промежуточные результаты по изменению, повышению статуса педагога, престижа учительской профессии, прекрасное материально техническое оснащение школ, единый подход к воспитанию детей в духе национальных идей, с одной стороны, и интеграции в мировое сообщество, международное образовательное пространство – с другой стороны [4].

Методология

Данная статья основана на качественном исследовании, проведенном в формате глубинного интервью с экспертами и представителями государственных органов в сфере высшего и послевузовского образования в Казахстане, а также с координаторами программ по международному обмену студентами. Всего было проведено 10 индивидуальных глубинных интервью с участниками из двух городов республиканского значения (Астана и Алматы), каждый длительностью в полтора или два часа. Каждому участнику всего было задано 6-10 вопросов в зависимости от их профессионального опыта в области высшего образования и полномочий в учреждениях, в которых они были трудоустроены на момент интервью. На их основе проведен анализ цифровой трансформации университетов в Казахстане. Были получены данные о цифровых услугах в университетах страны за последние двадцать лет и их соответствие международным стандартам цифрового образования.

В проводимом авторами исследовании была поставлена задача изучить степень адаптации преподавателей вузов к новым цифровым инструментам и обсудить уровень доступа к образовательным ресурсам для студентов из удаленных регионов. Ранее авторами уже был опубликован материал, посвященный понятию «цифрового вуза», но в них отсутствовали результаты таких качественных данных, как глубинные интервью с экспертами и пред-

ставителями сферы образования. Основной исследовательский интерес представили эксперты «нынешнего поколения» из возрастной группы 25-35-летних специалистов, родившихся в эпоху цифровой революции. Выбор данной возрастной группы обусловлен возможностью анализа профессиональных взглядов молодого экспертного сообщества.

Почти все респонденты прошли повышение квалификации и/или обучение в ведущих мировых университетах, в том числе по программе «Болашак». Данная особенность выборки свидетельствует об их высоком уровне владения цифровыми образовательными инструментами. Также, участие в таких программах, как «Болашак», указывает на их опыт взаимодействия с цифровыми кампусами, то есть, ИТ-инфраструктурой современных образовательных платформ. Авторам было известно, что респонденты имеют практическое представление о том, как устроен «цифровой вуз», будь это дистанционный формат обучения, автоматизация административных процессов в университетах, и т.д. Авторы ожидают от респондентов возможность сопоставить международный опыт в сфере цифрового образования с отечественными реалиями.

Основная часть

В рамках исследования особое внимание было уделено тому, как сами респонденты понимают и интерпретируют понятие «цифровой вуз» [5]. Составление дефиниции было важно, поскольку это напрямую влияет на восприятие экспертов о цифровизации высшего образования. Авторы исследования попросили всех респондентов дать собственное определение этому термину. Такой подход позволил выявить не только общее определение, но и различия в зависимости от собственного опыта, профессиональной деятельности, а также с контекстом их работы с вузами. Ниже приведен пример определения термина «цифровой вуз», предложенного первым респондентом. Данный пример был выбран как показатель основных характеристик цифрового университета.

«Цифровой вуз – это интерактивная образовательная среда, где цифровые технологии улучшают коммуникации между студентами, преподавателями и администрацией вузов. Онлайн-обучение и массовые открытые образовательные курсы должны быть частью цифрового вуза, но их задача помогать общению между наставником и учеником. Для трансформации в цифровой вуз необходимо взять лучшее из мирового опыта и наложить на цифровую инфраструктуру Казахстана и существующие у нашего вуза цифровые сервисы для ученых, преподавателей, студентов и работодателей. Это позволит сформировать модель цифрового вуза, которую можно масштабировать на всю систему высшего образования Казахстана. Это позволит сформировать единую цифровую образовательную экосистему, объединяющую интеллектуальные и материальные ресурсы казахстанских вузов» (респондент №1).

На основе приведенной дефиниции и обсуждения терминологии, авторы задали респондентам следующий вопрос: «Как бы Вы описали эволюцию цифровизации в системе высшего образования в Казахстане за последние два десятилетия? Как быстро адаптировались студенты и преподаватели к цифровым образовательным инструментам?». Данный вопрос является логичным продолжением, так как цифровизация – это динамичный процесс внедрения IT-технологий в образовательную систему. Для анализа развития цифровизации важно проследить, связана ли адаптация студентов и преподавателей к цифровым инструментам с такими аспектами, как доступность технологий, уровень цифровой грамотности, наличие технической поддержки со стороны университета и т.д. Ниже приведены ответы второго, третьего и четвертого респондентов, подчеркнувших главные аспекты эволюции цифровизации вузов в Казахстане.

«Система высшего образования — это, так скажем, часть общей жизнедеятельности любого человека в современном мире, соответственно, ничего не может развиваться автономно и в отрыве от того, что происходит сейчас в

мире технологий. Соответственно, так как глобализация, модернизация, автоматизация происходят большими темпами, я думаю, система высшего образования тоже является частью этого всего. Насколько мне известно, есть такие инструменты, как Platonus, есть такие инструменты онлайн образования Moodle, потом MOOC, вот эти Massive Online Open Courses и так далее. Все это сейчас актуально, и я думаю, как студенты, так и преподаватели должны обладать цифровыми навыками и пользоваться этими инструментами. Более того, мы сейчас видим то, что эти, так скажем, онлайн какие-то сервисы, они замещают формальное образование» (респондент №2).

«Когда мы начали пользоваться компьютером? В 2004-2005 только-только в Казахстане появились первые компьютеры в семьях. Может быть, у кого-то раньше. В средних семьях примерно в этот период появились первые компьютеры. И вот тогда мы начали оттачивать свои цифровые навыки. Интернет у нас в университете, в одном из топовых казахстанских университетов, появился в 2006-2007 году. Он не был везде доступным, он был доступен только в библиотеке и в определенных аудиториях. Но за последние лет, я считаю, пять, очень хорошо развилась цифровизация в Казахстане. Конечно же, пандемия, внесла свою лепту в это. Пришлось высшим учебным организациям быстро адаптироваться, обеспечить онлайн-обучение для своих студентов, в том числе и нашей школы тоже. Поэтому, думаю, в настоящее время уже, в принципе, с онлайн-обучением у нас как таковых проблем нет. Единственное, я бы могла предложить, чтобы это было, например, не только во время пандемии мы пользовались бы цифровыми инструментами, но, и в целом, в повседневной жизни, чтобы весь этот процесс, начиная с подачи заявок, поступления, приема, и уже дальнейшего обучения и окончания учебы, все было оцифровано» (респондент №3).

«В сфере высшего образования науки сейчас функционируют 25 государственных услуг. Часть из них уже автоматизированы на 100%, часть из них реализу-

ются, допустим, только на бумаге, но с поправкой на то, что данные госуслуг... Мы на протяжении полугода пытаемся пересмотреть бизнес-процессы, очень сложно... Например, в части аккредитации научных субъектов, такая государственная услуга имеется у нас, очень сложно ее автоматизировать, на самом деле оптимизировать, потому что для аккредитации необходимо условно пройти несколько пунктов. Заявление, согласие, заявление и предоставить перечень научных работ субъекта научной деятельности. А это, получается, монографии, все публикации, все это ложится в базу, и это становится субъектом. Соответственно, на практике коллеги с научной отрасли, когда приходят за данной услугой, они с собой привозят чуть ли не целую грузовую машину своих научных трудов, и очень сложно поместить в него, допустим, оцифровать его» (респондент №4).

Следующий вопрос, заданный респондентам, «Как Вы оцениваете проводимую государственную политику и инициативы по развитию системы высшего образования в нашей стране?», был направлен на получение экспертных мнений о роли государства в трансформации высшего образования. Были учтены политические инициативы, ориентированные на модернизацию системы высшего образования, так как они влияют на стратегическое развитие вузов, и их инфраструктуру в части внедрения инновационных технологий [6]. Первый респондент поделился следующей оценкой:

«Система высшего образования и науки проходит этап трансформации с целью повышения ее конкурентоспособности. В ее основе расширение автономии ОВПО, академической и управленческой самостоятельности вузов. Министерство науки и высшего образования стимулирует внедрение современных методик и технологий в образовательный процесс, обязательным элементом которого становятся цифровые технологии. Существенно увеличено финансирование научных исследований, ведется обновление учебных и научных лабораторий, как ключевого фактора для формирования

наукоёмкой экономики, основанной на развитии прикладных научных исследований и коммерциализации результатов научной деятельности. Создаются условия для расширения возможностей неформального образования» (респондент №1).

Пятый респондент в ответе на этот вопрос затронул тему программы «Болашак», подчеркивая ее значимость в развитии системы высшего образования Казахстана [7]. Эксперт отметил, что программа стала важным инструментом для подготовки высококвалифицированных специалистов, обучавшихся в ведущих мировых университетах, и внесла значительный вклад в внедрение международных образовательных стандартов в отечественные вузы. Респондент также выделил, что выпускники программы «Болашак» привносят в систему высшего образования не только знания и опыт, но и способствуют интеграции Казахстана в глобальное образовательное сообщество.

«Стипендия Болашак, на самом деле является отличной инициативой. В наше время появились как её сторонники, так и её критики, что, в принципе, хорошо, потому что, когда есть плюрализм мнений, это всегда хорошо, я считаю... Именно инициатива Болашак – это ключ, на самом деле, это возможность для многих ребят из простых семей, для тех, кто не может позволить оплатить обучение в лучших университетах страны, действительно получить его бесплатно, вернуться в страну и помочь нашей стране в развитии. Поэтому я считаю, что и многих из этих болашакеров, не все из них, потому что, к сожалению, повестками дня в Казахстане сформировалось таким образом, что люди, которые задействованы в НИОКР, каком-то R&D, Research & Development и так далее, они не настолько популярны в стране. То есть, опять же, здесь культ знаний всё ещё не сформирован в Казахстане, то есть у нас гораздо более популярны представители, не знаю, какого-нибудь MMA, других видов спорта и так далее... У нас есть Назарбаев университет, который поддерживает эту программу Болашак в плане того, что ребята обучаются в Казахстане, уезжают за границу, и их уже,

когда видят в резюме NU, в принципе, уже все знают, что это quality, и уже берут ребятам, есть ребята, которые сразу после бакалавра уезжают на работу в Google, Amazon, Microsoft и так далее. То есть мы уже на каком-то уровне достигли какой-то репутации и прогресса, поэтому такие программы нужны, они очень сильно нам помогают» (респондент №5).

Заключающим вопросом к респондентам был следующий: «Какие рекомендации Вы могли бы предложить лицам, принимающим политические решения, руководству университетов и другим заинтересованным сторонам в совершенствовании системы высшего образования в Казахстане?» Этот вопрос ориентирован на сбор конкретных рекомендаций, основанных на практическом опыте респондентов [8]. Отличительными и развернутыми ответами оказались следующие фрагменты интервью:

«Прежде всего, необходимо развивать традиционный гумбольдтианский идеал академической свободы. Профессорско-преподавательский состав и студенты должны обладать возможностью для самовыражения без какого-либо ограничения. Идеал академической свободы предполагает возможность свободно высказываться на любую тему, даже выходящую за пределы конкретной научной области. Необходимо совершенствовать корпоративное управление вузами, чтобы составы советов директоров вузов состояли из профессионалов, которые могут не только словом, но и делом помочь развитию системы образования страны» (респондент №1).

«М и н и - стерство, я считаю, должно быть открытым, учитывать все предложения, которые поступают от вузов, от студентов, в том числе, которые инициативные, открытые и готовы к новым победам. Я считаю, что надо продолжать активное сотрудничество в сфере именно интернационализации, международное сотрудничество укрепить, осуществлять обмен опытом между университетами, приглашать партнеров, заинтересовывать зарубежные вузы в реализации совместных проектов, именно проектов в Казахстане. Минтруда не должен быть

отдельным министерством в данном контексте, мы должны совместно работать. Я бы предложила разработать какой-то совместный план, пусть это будет пока просто межведомственный план по сотрудничеству с Министерством образования высшего образования. Также я предложила бы укрепить сотрудничество между Министерством цифровизации и Министерством высшего образования, там также можно приступить к созданию межведомственного плана и определить приоритеты дальнейшего развития. Университетам, конечно же, нужно развивать науку, перестать быть просто преподавательскими университетами, а становиться научно-исследовательскими университетами, научными хабами, открывать технопарки, развивать стартапы, обучать молодежь правильно заниматься предпринимательской деятельностью. Нас этому не обучали, раньше нас обучили и просто, можно сказать, выбросили, отправили в океан, рынок труда, и как хочешь, разбейся, то есть, мы не были подготовлены» (респондент №3).

«Например, сейчас есть концепт Серебряного университета, то есть, у нас есть, так скажем, стареющее население, которое обладает большим уникальным опытом, но зачастую нет, как бы, цифровой неграмотности. То есть, они, допустим, не знают, как обращаться с интернетом или какими-то инструментами. А их нельзя со счетов, как бы, выкидывать. Надо их обучить, чтобы они были полезны, потому что те знания или опыт, который они приобрели, он уникален. Все-таки должна быть преемственность. Я думаю, если каждый из них просто будет снимать ежедневные reels... Или за каждым из них закрепят его же внука, который бы снимал это. 'ти Серебряные университеты – это концепция, когда люди возрастом... в пенсионном возрасте, они, с одной стороны, чувствуют себя полезными, с другой стороны, мы передаем какие-то хорошие знания старшего поколения молодым» (респондент №2).

Существуют три исторических момента или этапа внедрения информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) в

систему высшего образования. Во-первых, это массовое использование компьютеров в бухгалтерском учете и автоматизации офиса. Второй - разработка узкоспециализированного программного обеспечения и его применение практически во всех других видах академической деятельности. Наконец, широко распространено использование коммуникационного программного обеспечения и систем управления обучением (LMS). Использование ИКТ в вузах было постепенным процессом, который происходил без систематической оценки потребностей, долгосрочного планирования и стратегии. В последнее время ситуация изменилась, что было вызвано отчасти ускорено пандемией, что привело к более систематическому процессу институционального или общесистемного планирования и внедрения. Высшее образование представляет собой сложную систему вертикально и горизонтально дифференцированных учебных заведений, предоставляющих образование и подготовку на после среднем уровне. Помимо обучения студентов и предоставления им знаний и навыков, необходимых на рабочем месте и в социальной жизни, высшие учебные заведения (ВУЗы) также предоставляют широкий спектр услуг своим сообществам.

Государственная политика может установить активную роль правительства в продвижении и финансировании различных инвестиций и мероприятий по цифровизации образования, но она также может позволить рынку взять на себя ответственность за цифровое развитие страны. Технологические компании могут стимулировать инновации и создавать индивидуальные решения для образования. В идеале, рынок стимулирует конкуренцию, чтобы компании предлагали лучшие решения и цены, а вузы, таким образом, могли выбирать из более широкого спектра технологий, доступных на рынке, в соответствии со своими ресурсами и потребностями. Однако существует риск, что значительная часть миссии ВУЗа, особенно преподавание и обучение, фактически управляется частными компаниями, не только из-за зависимости ВУЗов от их технологий, но и из-за контроля данных,

которые они собирают - что представляет собой проблему не только для безопасности данных, но и для конфиденциальности личных данных. В заключение следует отметить, что, хотя правительства и другие государственные органы играют важную роль в политике и деятельности стран по цифровизации, цифровизация образования также зависит от управления (полу)автономными вузами, а также от роли технологических компаний в этом процессе [3].

Заключение

В ходе проведенного исследования были проанализированы основные аспекты цифровизации в отечественной системе высшего образования, государственные инициативы и их восприятие профессиональным сообществом. Полученные результаты показывают, что развитие цифрового вуза может стать важным этапом на пути модернизации не только образовательной сферы, но и всей социально-экономической составляющей общества [9].

Все респонденты подчеркивают значимость развития и применения цифровых технологий в образовательном процессе для оптимизации бизнес-процессов и обеспечения равных условий для всех студентов.

Необходимо отметить, что в целом респондентами были затронуты основные аспекты, такие как важность «открытости» вузов, принимая во внимание предложения от участников образовательного процесса, необходимость формирования межведомственной координации заинтересованных государственных органов, развитие преемственности, привлечение бизнес-партнеров, внедрение в Казахстане лучших международных практик, внедрение цифровых технологий для автоматизации бизнес-процессов. Поэтапная реализация данных мер даст возможность каждому вузу превратиться в цифровой вуз, то есть в образовательное учреждение, активно использующее цифровые технологии для повышения качества обучения, управления процессами и взаимодействия с студентами, где используются онлайн-курсы, электронные платформы

для взаимодействия с преподавателями и студентами, системы автоматизации учебного процесса и цифровые ресурсы для научных исследований [10].

Вместе с тем, в цифровом университете систематизируется не только управление ресурсами вуза, но и кадровой политикой, бухгалтерией и научно-исследовательской деятельностью. Единая цифровая экосистема, позволит принимать руководству вуза и профильному министерству правильные и своевременные решения.

Как цифровая трансформация помогает практической реализации задач академического блока:

- интеграция с платформами школ и колледжей поможет ранней профориентации школьников;

- перевод большинства образовательных программ в цифровой формат поможет внедрению продуктивных методов обучения;

- видеостудия дает возможность создавать привлекательный образовательный контент для массовых открытых образовательных курсов;

- цифровой профиль обучающихся обеспечивает индивидуальную траекторию обучения с первых дней студента в вузе;

- работодатели на основе цифрового профиля студента смогут выбирать наиболее перспективные кадры для своего производства;

- онлайн-обучение поможет развивать и обучать персонал, без отрыва от производства;

- цифровизация снижает до минимума барьеры для международного сотрудничества;

- расширение возможностей обеспечения онлайн-обучением студентов поможет снизить экологическую нагрузку на вузы.

В заключение авторы хотели бы отметить, что если большинство вузов страны начнут активно внедрять лучшие цифровые технологии, Казахстан может стать лидером среди стран Центральной Азии и важным IT-образовательным центром, благодаря своей отличной инфраструктуре и выгодному географическому положению.

Список литературы

1 Амантаев Е.А. Государственная политика цифровизации образования в Казахстане: текущее состояние и перспективы. Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD) // [Электронный ресурс] URL: <https://fns.enu.kz/ru/events/629> (Дата обращения 07.12.2024)

2 Амен А.Ж., Гайсина, М.Б., Кенжегулова, А.А. Цифровизация Казахстана: проблемы сферы образования. – 2020. – С. 8-13.

3 Hans Schuette, Wietse de Vries, German Alvarez Mendiola. Digitalization of Higher Education: An Introduction // *Journal of Comparative & International Higher Education*. – 2024. – №16(2). – P. 6-12.

4 Чоросова О.М., Соломонова Г.С., Сырымбетова Л.С. Цифровая трансформация школ Казахстана: изучение зарубежного опыта // *Серия «Педагогика. Психология. Философия» «Вестника СВФУ»*. – 2021. – № 4 (24). – С. 100.

5 Касенова Г.Т., Смаилова М.Т. Возможности процесса цифровизации в сфере образования в Казахстане // Сборник научных трудов I Международной научно-практической конференции. В 6-ти томах. – Казань, Издательство «Познание», 2022. – С. 177-186.

6 Мусина Г.С., Муканов М.Р., Нурбаев Ж.Е., Жолдасбекова А.Н., Букешова Г. К. Цифровизация как фактор повышения качества системы высшего образования Республики Казахстан в фокусе зарубежных исследователей // *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы*. – 2023. – №145(4). – С. 75-86.

7 Сагинтаева С.С., Жанбаев Р.А., Абильдина А.Ш., Елеманова А.А., Жанбаева Л.А., Темирбаева Г.Р., Покусов В.В. Технология форсайт и цифровизация в интеграции образования, науки и производства. – 2020. – 240 с.

8 Сарсенбиева Н.Ф., Мырзахметова Б.Ш., Адылбекова Э.Т. Цифровизация образования в Республике Казахстан // *Мир педагогики и психологии*. – 2021. – № 1. – С. 33-37.

9 Джанегизова А.Д., Амержанова Д.А., Мухамедиева Г.М., Кирбасова К.Л., Акбаева А.А. Digitalization of higher education in Kazakhstan: problems and development prospects: digitalization of higher education

in Kazakhstan: problems and development prospects // *Вестник НАН РК*. – 2024. – №408(2). – С. 386–400.

10 Nurbekova Z., Nurbekov B. Digitalization of the education system in Kazakhstan: experience, problems, and perspectives // *Strategies for Policy in Science and Education*. – 2023. – №4(31). – P. 218-226.

Transliteration

1 Amantaev E.A. Gosudarstvennaja politika cifrovizacii obrazovanija v Kazahstane: tekushee sostojanie i perspektivy [State policy of digitalization of education in Kazakhstan: current status and prospects]. Dissertacija na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD) // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://fns.enu.kz/ru/events/629> (Data obrashhenija 07.12.2024) (in Russ)

2 Amen A.Zh., Gajsina, M.B., Kenzhegulova, A.A. Cifrovizacija Kazahstana: problemy sfery obrazovanija [Digitalization of Kazakhstan: problems of the education sector]. – 2020. – S. 8-13. (in Russ)

3 Hans Schuetze, Wietse de Vries, German Alvarez Mendiola. Digitalization of Higher Education: An Introduction // *Journal of Comparative & International Higher Education*. – 2024. – №16(2). – P. 6-12.

4 Chorosova O.M., Solomonova G.S., Symbetova L.S. Cifrovaja transformacija shkol Kazahstana: izuchenie zarubezhnogo opyta [Digital transformation of schools in Kazakhstan: a study of foreign experience] // *Serija «Pedagogika. Psihologija. Filosofija» «Vestnika SVFU»*. – 2021. – № 4 (24). – С. 100. (in Russ)

5 Kasenova G.T., Smailova M.T. Vozmozhnosti processa cifrovizacii v sfere obrazovanija v Kazahstane [Possibilities of the digitalization process in the field of education in Kazakhstan] // *Sbornik nauchnyh trudov I Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. V 6-ti*

tomah. – Kazan', Izdatel'stvo «Poznanie», 2022. – S. 177-186. (in Russ)

6 Musina G.S., Mukanov M.R., Nurbaev Zh.E., Zholdasbekova A.N., Bukeshova G. K. Cifrovizacija kak faktor povyshenija kachestva sistemy vysshego obrazovanija Respubliki Kazahstan v fokuse zarubezhnyh issledovatelej [Digitalization as a factor in improving the quality of the higher education system of the Republic of Kazakhstan in the focus of foreign researchers] // *L.N. Gumilev atyndagy Eurazija ul'tyq universitetinin habarshysy. Sajasi gylymdar. Ajmaqtanu. Shygystanu. Turkitanu serijasy*. – 2023. – №145(4). – S. 75-86. (in Russ)

7 Sagintaeva S.S., Zhanbaev R.A., Abil'dina A.Sh., Elemanova A.A., Zhanbaeva L.A., Temirbaeva G.R., Pokusov V.V. Tehnologija forsajt i cifrovizacija v integracii obrazovanija, nauki i proizvodstva [Foresight technology and digitalization in the integration of education, science and production]. – 2020. – 240 s. (in Russ)

8 Sarsenbieva N.F., Myrzahmetova B.Sh., Adylbekova Je.T. Cifrovizacija obrazovanija v Respublike Kazahstan [Digitalization of education in the Republic of Kazakhstan] // *Mir pedagogiki i psihologii*. – 2021. – № 1. – S. 33-37. (in Russ)

9 Dzhanegizova A.D., Amerzhanova D.A., Muhamedieva G.M., Kirbasova K.L., Akbaeva A.A. Digitalization of higher education in Kazakhstan: problems and development prospects: digitalization of higher education in Kazakhstan: problems and development prospects [Digitalization of higher education in Kazakhstan: problems and development prospects] // *Vestnik NAN RK*. – 2024. – №408(2). – S. 386–400. (in Russ)

10 Nurbekova Z., Nurbekov B. Digitalization of the education system in Kazakhstan: experience, problems, and perspectives // *Strategies for Policy in Science and Education*. – 2023. – №4(31). – P. 218-226.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Гүлісхан Сайфулинқызы Нахбаева

директор Департамента креативных индустрий Министерства культуры и информации РК, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, email: guliskhan.n@gmail.com, ORCID ID: 0009-0000-2225-2944

Роза Ауталиповна Нуртазина

профессор, доктор политических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, email: roza_nur@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1646-2106

Нахбаева Г.С., Нуртазина Р.А., Кайдарова А.С.

- Асем Серикказыевна Кайдарова* ученый секретарь, доктор политических наук, Институт истории государства, Астана, Казахстан, email: assemks0382@gmail.com, ORCID ID: 0009-0007-9059-7347
- Гүлісхан Сайфулинқызы Нахбаева* ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің креативті индустрия департаментінің директоры, PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: guliskhan.n@gmail.com, ORCID ID: 0009-0000-2225-2944
- Роза Ауталиповна Нуртазина* профессор, саяси ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: roza_nur@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1646-2106
- Асем Серикказыевна Кайдарова* ғалым хатшы, саяси ғылымдарының докторы, Мемлекет тарих институты, Астана, Қазақстан, email: assemks0382@gmail.com, ORCID ID: 0009-0007-9059-7347
- Guliskhan Nakhbayeva* Director of the Creative Industries Department of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: guliskhan.n@gmail.com, ORCID ID: 0009-0000-2225-2944
- Roza Nurtazina* Professor, Doctor of Political Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: roza_nur@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1646-2106
- Assem Kaidarova* Scientific Secretary, Doctor of Political Sciences, Institute of government history, Astana, Kazakhstan, email: assemks0382@gmail.com, ORCID ID: 0009-0007-9059-7347

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МҰСЫЛМАН ӘЙЕЛДЕРДІҢ ДІНИ РАДИКАЛДЫ АҒЫМДАРҒА КІРУДЕГІ СЕБЕП-САЛДАР

А.Қ. Сақбаева, Н.Ж. Байтенова

АҢДАТПА

Радикалды діни ұйымдарға кіретін мұсылман әйелдерінің әлеуметтік-психологиялық портреті терең әлеуметтік-мәдени, психологиялық және идеологиялық динамиканы көрсететін әртүрлі факторлардың күрделі өзара әрекеттесуін көрсетеді. Радикалды ұйымдар өз қоғамдарында азаматтық құқығынан айырылған әйелдерді тарту арқылы қоғамдастық пен ынтымақтастық сезімін қамтамасыз етеді.

Мақаланың мақсаты - мұсылман әйелдерді радикалды діни ұйымдарға кіруге итермелейтін әлеуметтік-психологиялық факторларды анықтау және зерттеу.

Тақырыптың өзектілігі радикалды діни ұйымдарға кіретін мұсылмандардың әлеуметтік-психологиялық портретін зерттеу, тек академиялық құндылыққа емес, сонымен қатар қауіпсіздікті қамтамасыз ету, саясатты құру, қоғамдастықтың тұрақтылығы және қоғамның бірлігі үшін практикалық маңызы бар болуымен анықталады.

Мақаланың жаңалығы радикалды ұйымдарға кірген мұсылман әйелдердің әлеуметтік-психологиялық сипаты жасалып, халықтың психологиялық менталитетін ескере отырып, оларды рерадикализациялау бойынша іс-әрекеттер ұсынылады.

Мақалада радикалды топтардың қалыптасуы, олардың қоғамдағы рөлі мен радикалды ұйымдардың өздеріне адамдарды тарту жолдары қарастырылды. Сонымен қатар, мақалада радикалды топтарға қосылған мұсылман әйелдерден алынған сұхбаттарға талдау жасалынып, оларды осы топтарға қосылуға итермеген себептер мен олардың психологиялық ерекшеліктеріне талдау жасалынды. Итермелеуші себептер мен психологиялық портреті анықталды.

Түйін сөздер: дін, радикализм, әйел психологиясы, мұсылман әйелдер, рерадикализация.

әл-Фараби атындағы
Қазақ Ұлттық Университеті,
Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Сақбаева А.Қ.,
akerke-94@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Сақбаева А.Қ.,
Байтенова Н.Ж.
Қазақстандағы мұсылман
әйелдердің діни радикалды
ағымдарға кіруге себеп-
салдар // Адам әлемі.
– 2025. – №1 (103).
– Б. 113-124.

Причины и последствия вступления мусульманских женщин в религиозные радикальные течения в Казахстане

Аннотация. Социально-психологический портрет мусульманских женщин, входящих в радикальные религиозные организации, показывает сложное взаимодействие различных факторов, отражающих глубокую социокультурную, психологическую и идеологическую динамику. Радикальные организации обеспечивают чувство общности и солидарности, привлекая женщин, лишенных гражданских прав в своих обществах.

Цель статьи – выявить и изучить социально-психологические факторы, побуждающие женщин-мусульман вступать в радикальные религиозные организации.

Актуальность темы обусловлена тем, что изучение социально-психологического портрета мусульман, входящих в радикальные религиозные организации, имеет не только академическую ценность, но и важное практическое значение для обеспечения безопасности,

выработки политики, стабильности сообщества и единства общества.

Новизна статьи заключается в том, что будут разработаны социально-психологические характеристики мусульманских женщин, вступивших в радикальные организации, и предложены действия по их рерадикализации с учетом психологического менталитета населения.

В статье рассматривается формирование радикальных групп, их роль в обществе и способы привлечения людей к себе радикальными организациями. Кроме того, в статье проанализированы интервью с мусульманками, присоединившимися к радикальным группам, а также проанализированы причины, которые не побудили их присоединиться к этим группам, и их психологические особенности. Выявлены мотивирующие причины и психологический портрет.

Ключевые слова: религия, радикализм, женская психология, мусульманские женщины, рерадикализация.

Causes and Consequences of Muslim Women Joining Religious Radical Movements in Kazakhstan

Abstract. The socio-psychological profile of Muslim women who are members of radical religious organisations reveals a complex interplay of various factors reflecting deep socio-cultural, psychological and ideological dynamics. Radical organisations provide a sense of community and solidarity by attracting disenfranchised women in their societies.

The aim of the article is to identify and explore the socio-psychological factors that encourage Muslim women to join radical religious organisations.

The relevance of the topic is due to the fact that studying the socio-psychological portrait of Muslims who join radical religious organisations has not only academic value but also important practical significance for security, policymaking, community stability and societal unity.

The novelty of the article lies in the fact that socio-psychological characteristics of Muslim women who have joined radical organisations will be developed and actions for their re-radicalisation will be proposed, taking into account the psychological mentality of the population.

The article examines the formation of radical groups, their role in society and the ways in which radical organisations attract people to join them. In addition, the article analyses interviews with Muslim women who have joined radical groups and analyses the reasons that did not motivate them to join these groups and their psychological characteristics. The motivating reasons and psychological profile are identified.

Key words: Religion, Radicalism, Female Psychology, Muslim Women, Re-Radicalisation.

Kіpіcne

Халықаралық қатынастардың қазіргі жүйесі ондағы қатысушылар санының әртүрлілігімен сипатталады. ХХІ ғасырдың басынан бастап оның дамуының маңызды және ажырамас атрибуты халықаралық қатынастардың мемлекеттік емес субъектілері (ҰАТ) мен мемлекеттер арасындағы өзара іс-қимыл мен бәсекелестік болып табылады. Осындай мемлекеттік емес ұйымдар қатарына жататын радикалданған ұйымдар мен қозғалыстар дәстүрлі діні Ислам болып табылатын Орталық Азия елдерінің саяси-экономикалық дамуына қиындықтар туғызауда.

Ислам, басқа идеологиялар сияқты, қалыпты немесе радикалды болуы мүмкін. Экстремалды радикалдар (экстремистер) күрес әдісі ретінде жиі зорлық-

зомбылыққа, соның ішінде терроризмге жүгінеді. Терроризмді қолдану тек исламға ғана тән емес, оған басқа да саяси діндердің радикалды өкілдері қатысады. Радикалды ұйымдар (қозғалыстар) саяси және әлеуметтік жүйелер қалыптасатын іргелі идеяларды, принциптер мен құрылымдарды терең сынға алып, қалыптасқан көзқарастарға қарсы тұруды қолдайды.

Жалпы «радикал» ұғымы латын тіліндегі «radix» сөзінен аударғанда «түбір» немесе «шығу тегі» дегенді білдіреді [1]. Merriam-Webster сөздігінде радикализм «әдеттегіден немесе дәстүрліден мүлдем өзгеше: экстремалды, қолданыстағы көзқарастардағы, әдеттердегі, жағдайлардағы немесе институттардағы түбегейлі өзгерістерді қолдау» деп түсіндіріледі [2]. Философия тұрғысынан радикализм дәстүрден кетуді білдіреді, тарихи

тұрғыдан күрделі әлеуметтік-саяси және экономикалық мәселелерді шешудегі реформистік тенденцияларға бейімділік ретінде түсіндіріледі. Ресейлік зерттеуші В. Пластун: «радикализмнің көріністері саясат пен экономикадағы тұрақсыздықты, төменгі және кейде орта әлеуметтік топтар өкілдерінің мінез-құлқындағы белгісіздік пен теңгерімсіздікті тудыратын әлеуметтік дағдарыстар кезеңдеріне тән» деп көрсетеді [3].

Діни радикализм діни нанымдарды шектен тыс және қатаң ұстануды білдіреді, бұл көбінесе негізгі діни нормалардан немесе қоғамдық стандарттардан айтарлықтай ауытқитын мінез-құлыққа немесе әрекеттерге алып келеді. Радикалды ұстанушылар әдетте діни мәтіндерді немесе ілімдерді абсолютті және тура мағынада қабылдайды, түсіндірудің немесе бейімделудің кез келген түрінен бас тартады. Олар өздерінің діни бірлестіктеріндегі модернизацияға немесе реформаларға қарсы тұрып, оларды шынайы діни ұстанымдардан ауытқу деп қабылдайды.

Бүгінгі таңда ер адамдармен бірге, әйелдердің радикалды діни ұйымдарға көбірек араласуы тіркелуде. Оған бір-неше жағдайлар себеп болуда. Атап айтар болсақ, әйелдердің отбасыдағы тәрбиелік рөлі, яғни олар радикалды бағытта балаларды тәрбиелейді және әйелдердің жаңа көзқарастарға тез бейімделуі, яғни әйел адамдарды радикалды ұйымдарға тартудың жеңіл болуы және тағы басқа. Әйелдерге қатысты радикалды әрекеттер әдетте дәстүрлі гендерлік рөлдерге, нормаларға немесе қоғамдық үміттерге елеулі және көбінесе даулы түрде қарсы тұратын әрекеттерді немесе қозғалыстарды білдіреді. Бұл әрекеттер өмірдің әртүрлі аспектілерімен, соның ішінде әлеуметтік, саяси, экономикалық және мәдени салаларды қамтиды.

Мақаланың мақсаты – мұсылман әйелдерді радикалды діни ұйымдарға кіруге итермелейтін әлеуметтік-психологиялық факторларды анықтау және зерттеу.

Мақалада радикалды діни ұйымдарға әйелдердің қосылу себептері мен олардың әлеуметтік-психологиялық сипаты қарастырылады. Зерттеу әртүрлі

ғалымдардың жүргізген зерттеулері, жиналған екінші реттік деректерге және радикалды бағытта болған әйелдермен жүргізілген сұхбаттардың талдауларына негізделеді.

Әйелдердің радикалдануы олардың отбасыларына, қауымдастықтарына және жалпы қоғамға әсер ететіні белгілі. Тақырыптың өзектілігі радикалды діни ұйымдарға кіретін мұсылмандардың әлеуметтік-психологиялық портретін зерттеу тек академиялық құндылыққа емес, сонымен қатар қауіпсіздікті қамтамасыз ету, саясатты құру, қоғамдастықтың тұрақтылығы және қоғамның бірлігі үшін маңызды практикалық маңызы бар болуымен анықталады.

Мақаланың жаңалығы радикалды ұйымдарға кірген мұсылман әйелдердің әлеуметтік-психологиялық сипаты жасалып, халықтың психологиялық менталитетін ескере отырып, оларды рерадикализациялау бойынша іс-әрекеттер ұсынылады.

Әдіснама

Бұл зерттеуде статистикалық және психологиялық әдістемелермен қатар тарихи, салыстырмалы және ситуациялық талдаулар қолданылады. Зерттеуде радикалды діни ағымдардың эволюциясын және олардың бүкіл әлемдегі Мұсылман қауымдарына әсерін бақылауға және мұсылман әйелдерінің алғашқы рет радикалды ұйымдарға/қозғалыстарға қосылуы мен оның себептеріне талдау, жолдарына әсер еткен негізгі тарихи оқиғаларға тарихи-эволюциялық және дедукциялық, индукциялық талдау жасалынды. Әртүрлі географиялық аймақтардағы және әртүрлі діни және идеологиялық контексттердегі Мұсылман әйелдерінің радикалдану тәжірибесінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарына салыстырмалы талдау жасалынды. Салыстырмалы талдау радикалдану траекториясын қалыптастыратын бірегей мәдени динамиканы, әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктерді және саяси әсерлерді көрсетеді. Сонымен қатар, мұсылман әйелдерінің радикалдану процесін жеңілдететін немесе кедергі келтіретін

контекстік факторларға бағытталған, қоғамдық-саяси ахуалды, қоғамдастық динамикасын, білім беру және экономикалық мүмкіндіктерге қол жетімділікті, сондай-ақ цифрлық және әлеуметтік медиа платформалары арқылы экстремистік әңгімелермен танысу мүмкіндіктеріне жағдайлық талдау жасалынды.

Мұсылман әйелдерінің радикалды діни ұйымдарға кіру туралы шешімінің негізінде жатқан жеке мотивацияларды, танымдық процестерді және эмоционалдық динамиканы зерттеу үшін кейс-стади және тақырыптық талдау сияқты әдістер пайдаланылды.

Халықаралық индекстелген журналдағы мақалаларды қолдана отырып, радикалды діни ұйымдарға қосылған мұсылман әйелдерінің толықтай әлеуметтік және психологиялық портреті ұсынылды. Нәтижелер саясаткерлерге, тәжірибешілерге және қауымдастықтарға экстремизмге қарсы тұруға және әлеуметтік келісімді нығайтуға бағытталған тиімді алдын алу, араласу және қолдау стратегияларын әзірлеуге көмектеседі.

Негізгі бөлім

Әдеби шолу. Бүгінгі таңда бүкіл әлемде көп таралған Исламның экстремистік және содырлық түрлерінің толқыны радикалды Ислам топтары туралы зерттеулерге қызығушылықты арттырды. «Радикал» термині 1817 жылы пайда болды, ол Британдық либералды партияға қатысты «реформа» дегенді білдірді, ал «ислам» шамамен 1500 жыл бұрын осылай аталған әлемдегі екінші үлкен дінді сипаттайды [4].

Жалпы «радикал» сөзі баспасөз мақалаларында алғаш рет 1979 жылы қаңтарда New York Jewish Weekly «Картер Садатты Батыс жағалаумен байланыс орнатуға итермелейді» атты мақаласында қолданылды. Автор сол кездегі АҚШ сенаторы Генри Мартин Батыс Австралияның демократынан Иранда Аятолла Хомейнидің көтерілуі туралы сұхбат алды. Мақалада Аятолланың «христиандарға қарсы, еврейлерге қарсы, бахаизмге қарсы» риторикасын «радикалды ислам» деп атаған [5].

Алайда, 1979 жылдың тамызында «радикалды ислам» өліммен неме-

се зорлық-зомбылықпен байланысты болды. Associated Press Хомейнидің екі жақтастарының өлтірілгенін «радикалды Ислам тобының жұмысы» деп хабарлады. Шындығында, төменде түсіндірілгендей, «радикалды ислам» бұқаралық ақпарат құралдарының контекстінде кең таралды. Шамамен 5 жылдан кейін, Джордж Буш пен 1984 жылғы вице-президенттік пікірталас кезінде конгресспен Джералдин Ферраро, саяси қайраткерлер «радикалды исламды» американдық мүдделерге қауіп төндіретін және халықаралық терроризмнің синонимі ретінде көпшілік алдында анықтады. Пікірталас кезінде Буш «халықаралық террордан немесе Хомейни жасаған радикалды исламнан қорғану» үшін «қалыпты араб мемлекеттерімен» стратегиялық серіктестіктің маңыздылығы туралы айтты [6]. Аталған жағдайлардан кейін «радикалды ислам» мемлекеттердің қауіпсіздікке қауіп төндіріп, зерттеу объектісіне айнала бастады.

Бүгінге дейін жүргізілген зерттеу жұмыстарының көпшілігі радикалды топтардың өсуін түсіндіруде әлеуметтік қозғалыс теорияларына сүйенеді. Кейбір ғалымдар Ислам белсенділігінің әлеуметтік-экономикалық жағдайлары мен психологиялық тамырларының маңыздылығын атап көрсетті. Осы пайымдаулардан әртүрлі әлеуметтік-экономикалық және саяси қысым факторлары қоғамдық наразылықты тудырып, ұжымдық радикалды әрекеттердің орын алуына алып келеді деген қорытынды жасауға болады.

Әлеуметтік-экономикалық және саяси қиындықтар көптеген дамушы мемлекеттерге тән. Жұмыссыздықтың жоғары деңгейі, кедейлік және алауқаттың төмендеуі мүмкіндіктердің жетіспеушілігімен және тиімсіз басқару – радикалды исламдық қозғалыстардың өсу алаңы деп атауға болады. Алайда, әлеуметтік-экономикалық және саяси қиындықтар радикалды исламның таралуы үшін қажетті немесе жеткілікті шарт емес. Себебі, радикалды исламдық топтар әлеуметтік тұрақсыздық пен экономикалық тоқырау жағдайында, сонымен қатар салыстырмалы түрде дамыған әлеуметтік-экономикалық қоғамдарда да пайда бо-

луы мүмкін. Даму деңгейі мен саяси айыру деңгейінің әртүрлі көрсеткіштері мен радикалды ислам мен терроризмнің өсуі арасындағы байланыстың бар екендігін көрсететін дәлелдер жеткіліксіз. Сонымен қатар, қоғамда кең таралған пікір, Исламистердің ақшалай сыйақы беруі қосылуға негізгі ынталандыру болып табылатыны туралы нақты дәлелдер жоқ. Жұмысқа қабылданғандар төлемдерді алса да, көптеген адамдар өздерінің жеке қауіпсіздігі мен бостандығына шағын қаржылық пайда алу үшін қауіп төндіруі нақты дәлелденбеген.

Талдаулар мен нәтижелер. Исламдағы әйелдер туралы мәселе өте күрделі және түсіну мен талдау үшін теологиялық, лингвистикалық және тарихи білім мен дағдылардың үлкен деңгейін талап етеді. Жалпы қоғамда Исламдағы әйелдер көбінесе пассивті, құрбан, дәрменсіз, бағынышты тұлға және ана ретінде көрінеді. Мұндай болжамдар гендерлік стереотиптерді күшейтеді. Нәтижесінде, әйелдер әлеуетті экстремистер болып саналмайды және экстремизмге қатысы бар болса, ер адамдар сияқты аса қауіпті деп саналмайды. Әйелдерді құрметтеу дәстүрі оларды экстремизммен күресуге күшті үміткер еткенімен, бұл оларды радикалды прозелитизмнің нысанасына айналдырады.

Ислам радикализмінің дамуының бастапқы кезеңдерінде (90-жылдардың ортасына дейін) қоғамның әйел бөлігін белсенді тарту болған жоқ. Радикалды исламның басым көпшілігі мұсылман территорияларында дамуының себебі ол мемлекеттердегі әйел дәстүрлі түрде ошақтың қамқоршысы ретінде қабылдануы және оның саяси өмірге (соның ішінде радикалды қозғалыстарға) кез-келген жағдайда қатысуын қоғам теріс қабылдауы болды. Сондықтан экстремисттік топтардың айналасындағы адамдарға қандай әсер етуі мүмкін екенін жақсы біле отырып, әйелдер мен қыздарды өз жұмыстарына белсенді түрде тартуға тырысты. Кейінірек, ер адамдардың соғысқа аттануымен көптеген мемлекеттерде әйелдерді радикалды исламистік ұйымдарға жанкештілер, содырлардың әскери әйелдері немесе бақылаушылар ретінде тарту процесі күшейе түсті. Со-

нымен қатар әйелдер көбінесе әлсіз жеке психологиялық сипаттамаларға ие боландықтан, билікке аз күдік туғызды, ал бұл террористік актілердің орындарына ену үшін оңтайлы болды.

Оған дәлел ретінде, 1950 жылдары Алжирде ұлттық азаттық майданының әйел жауынгерлері стратегиялық қала-лық нысандарға бомба тастау үшін бақылау бекеттеріне жалданған [7]. 1990 жылдары Шри-Ланкада әйелдер батальондары қатал тәртіпті және аяусыз шайқастармен күресетін беделге ие болды. Колумбияның Революциялық қарулы күштерінде (РВСК) әйелдер жеке құрамның шамамен 40% құрады, олар барлық жедел қызметтерде, соның ішінде жауынгерлік бөлімшелердің командирлері ретінде қызмет етті, бұл топқа өзінің әскери әлеуетін едәуір кеңейтуге мүмкіндік берді [8].

Ғылыми зерттеулер мен академиялық ғылымда әйелдер терроризміне, олардың радикалды ұйымдарға кіру себептеріне жүргізілген зерттеулер саны аз. Бұл, әйелдердің рөлін елемеу радикализмге қарсы күресте тактикалық және стратегиялық қателіктерге алып келді. Еуропалық дереккөздердің мәліметтері бойынша, қазіргі әлемде әртүрлі радикалды ұйымдарда 10-25%-ға дейін барлау қызметінде, террористік актілерге қатысушылар ретінде содырлардың жаңа буындарын тәрбиелеуде әлдеқайда тиімді әйелдер бар [9]. Көптеген жылдар бойы әйелдер зорлық-зомбылық экстремистік топтарға қосылып, оларға қолдау көрсетіп, атап айтқанда жауынгерлік міндеттер, жұмысқа шақырушы, қаражат жинаушы ретінде әрекет етті және операцияның сәттілігі үшін маңызды басқа да көптеген функцияларды орындады. Зорлық-зомбылық жасайтын саяси актерлердің дәстүрлі идеяларында әйелдер жиі еленбесе де, олар соңғы бірнеше онжылдықта қарулы көтерілісшілер топтарының 60% белсенді қатысты [10, 11].

Бастапқыда радикалдану орындары ретінде мешіттер деп танылып, бұл олардың жабылуына, тексерулердің жоғарылауына жоғары деңгейіне алып келді. Алайда қазіргі заманғы зерттеулерге сәйкес, жұмысқа қабылданған әйелдердің көпшілігі әлеуметтік желі-лерде немесе

әртүрлі интернет сайттарынан ақпарат алған. 2019 жылдың мамырында Жаңа Зеландия Үкіметі Интернеттегі террористік және зорлық-зомбылық экстремистік мазмұнды жою үшін Кристчерчтің белсенді әрекеттеріне интернет желісі арқылы шақырған [12]. Сонымен қатар, Батыстық зерттеу жұмыстарынан арнайы сайттар арқылы әйел адамдарды жұмысқа шақырған.

Қазіргі уақытта Сириядағы күреске, әсіресе ДАИШ-пен, сондай-ақ басқа экстремистік топтармен күресіп жатқан әйелдерге келетін болсақ, БАӘ-де орналасқан Nedayah талдау орталығы әйелдер мен жас қыздар негізінен әлеуметтік желілер арқылы жұмысқа қабылданғанын және оның арасында неке ұғымы маңызды фактор болғанын атап өтті. ДАИШ-ке қосылған шетелдік әйелдердің болжамды саны соғысып жатқан Батыстықтардың жалпы санының 10% құрады және жыл сайын артып келуде [13].

Момбаса округіндегі лаңкестік шабуылдардан кейін әйелдер ұлдарының, күйеулерінің немесе ағаларының экстремистік топтарға қосылғаннан кейін мәжбүрлі түрде қосылған. Олардың радикалды топтарға қабылдануының себептері кедейлікпен немесе жұмыс-сыздықпен байланысты емес, бұл туыстық қатынастың салдары ретінде атап өтуге болады. Әйелдер және терроризм мәселелерін зерттеу айналысатын жетекші ғалым, Миа Блум, әйелдердің радикалды ұйымдарға қосылуының негізгі себептері ретінде кек алу, өтеу, қарым-қатынас және құрмет, сондай-ақ зорлық-зомбылық экстремистік әйелдер арасында зорлау жағдайларды атайды.

Ағылшын зерттеушісі Беверли Милтон Эдвардс (ВМЕ): әйелдер әр-түрлі себептермен жиһад топтарына қатысады. Оның айтуы бойынша, қолдау көрсететін әйелдер, қосылатын әйелдер және осы топтарға қатысатын әйелдер арасындағы айырмашылықты анықтау маңызды. Сондай-ақ, әйелдер қосылу туралы белсенді шешімдер қабылдайды деп санайтындар мен әйелдердің осындай топтарға қосылу үшін белсенді түрде тартылатындығы, сондықтан оларды әлдеқайда пассивті

деп санайтындар арасында айтарлықтай айырмашылық бар. Бұқаралық ақпарат құралдары көп жағдайда жиһадшылар әйелдерді «психологиялық өңдейді» деп көрсетеді [14]. Бұл батыста да, ДАИШ сияқты жиһад топтарын насихаттауда да әйелдерді психологиялық тез қабылдаушы, пассивті, жазықсыз және ізгілікті тіршілік иелері ретінде бейнеленген. Бірақ бұл жұмыстар әйелдердің осы жиһад топтарына қатысуына қатысты өз шешім мен әрекеттерінің еркіндігі екендігін елемейді. Зерттеулер көрсеткендей, бұл топтарды қолдайтын, қосылатын немесе жұмысқа қабылданатын әйелдердің көпшілігі шын мәнінде орта немесе жоғары білімі бар әйелдер. Сондықтан мұнда әйелдер нақты әрі өз адекватты таңдау жасайды. Олар жасайтын таңдау шеңбері қоғамдық санадан әлдеқайда өзгеше, яғни радикалды ұйымдарда оларды құлдыққа түсіріп, қанайтын жағдайлар емес, осы бағытта жеке басының пайдасын ойлаған әйелдерде кездеседі. Радикалды топтарға қосылатын көптеген әйелдер үшін олар бұл мүмкіндіктерді кеңейту, босату және өздері ұстанатын сенім жүйесімен қоғамда өмір сүру мүмкіндігін қарастырады [13].

ДАИШ-ті Батыс көбінесе өте мисогинистік ұйым ретінде қарастыруымен, ДАИШ-ті жалдаушылар Батыс әйелдерін Сирия мен Иракқа әйелдердің мүмкіндіктерін кеңейтудің консервативті нұсқасын ұсынған тіл арқылы саяхаттауға арнайы бағыттады, онда олар исламофобиялық қоғамдардан босатылады. Осыған байланысты ДАИШ өзінің ағылшын тіліндегі онлайн-үгіт-насихат журналы Dabiq-тегі әлеуетті жалдаушыларға көптеген уәделер берді, соның ішінде олар Сирия мен Ирактағы ДАИШ-ке сапарларында өздерінің діни міндеттерін орындауға, мемлекеттің маңызды құрылысшылары болуға, терең және мағыналы тиесілілік пен қарындастықты сезінуге және қызықты оқиғалардан бас кешуге аттанады. Сол сияқты, ДАИШ-ке қосылған кейбір батыс әйелдері Твиттерде, әртүрлі әлеуметтік блогтар жазып, мәтіндік хабарламалар жіберді және басқа жолмен өз еліндегі әйелдерге үйлер, ақша және тұрмыстық заттар түріндегі материалдық игіліктерді

пайдалануға берілетіндігін (олардың барлығы жауларынан тәркіленген), сондай-ақ оларға қару-жарақ берілгенін хабарлаған (мысалы, Калашников автоматтары). Олар сондай-ақ өз елдерінде маргиналданды, кемсітушіліктен немесе кез келген исламофобиядан идеалды Ислам мемлекетін құруға ұмтылуды таңдайтынын жазған. Сол сияқты, олар шынайы махаббатты қалай тапқаны және өлімнің барлық сыйақыларымен «шейіт болу» арқылы ақыретке бағытталған өмірді қалай өткізгені туралы да жазған [16].

Мароккода туылған 32 жастағы голландиялық және ДАИШ содырының әйелі Умм Мұхаммедке ICSVE зерттеушілері 2018 жылдың қазан айында Сириядағы қамауға алынған лагерьде сұхбат берді. Ол Голландияда өмір сүргенін және Ислам мемлекеті туралы естігенін есіне алды. «Мен әрбір мұсылман өзінің исламын ұстануға болатын жерде өмір сүруге міндетті деп сендім. Олардың насихаты өте күшті болды. ДАИШ күшті болды. Батыс бұқаралық ақпарат құралдары да үлкен адасушылық тудырды. ДАИШ Ирактың жартысын үш-төрт күнде басып алды. Мен таң қалдым, мүмкін бұл пайғамбар болжаған мемлекет шығар деп ойладым». Умм Мұхаммед, оның күйеуі және үш баласы Сирияға көлікпен барған. Келгеннен кейін күйеуі дереу шарифат пен қару-жарақ жаттығуларына апарылды, ал оны және оның балаларын Раккаға апарып, ДАИШ әйелдер үйіне орналастырды. Ол былай деді: «[біз ДАИШ аумағына жеткенде] төлқұжаттарымызды, телефондарымызды, планшеттерімізді және т.б. беруге тура келді. Олар еркектерді әйелдерден бөліп, бізді Раккаға апарды. Бұл үлкен соққы болды. Мен үшін және басқа әйелдер үшін бұл түрме болды. Бұл өте жаман болды, Мен қатты өкінетінмін» деді [13].

ICSVE 2018 жылдың қазан айында Сириядағы қамауға алынған лагерьде сұхбат берген ресейлік ДАИШ содырының 30 жастағы әйелі Наташа жас кезінде исламды қалай қабылдағанын есіне алды. «Мен Исламды қабылдадым, өйткені Мен Құдайдың бар екенін білдім. Бірақ менің ата-анам қарсы болды. Олар мұсылмандарды террорист деп ойлады», – деп қосты ол. Ақырында оның ата-анасы оның жаңа сенімін қабылдады, бірақ Наташа сенімге

жаңадан келген мұсылманға үйленгенде, достары оларды Ислам мемлекетіне баруға көндірді. Ол: «біз Раккаға бардық, бұл нағыз ислам болады деп ойладық, бірақ оның орнына бұл өте қиын болды. Біз жаңа мұсылмандар едік, сондықтан нағыз исламның не екенін көрмедік». Сұхбатта Наташа мен оның күйеуі бірден қосылғанына өкінгендігін айтты. Алайда, ДАИШ оны топ үшін күресуге мәжбүр етіп, бас тартқан кезде оны соққыға жыққанын айтады. Наташа: «мені Раккаға екі айға апарып, әйелдер үйіне орналастырды. Бұл нағыз түрме болды. Шығу мүмкін емес еді. Бұл [ДАИШ кезінде] қорқынышты болды. Ең қорқыныштысы, бомбалардың дауысы болды. Көбісі ДАИШ-тің ақпарат берушілері болғандықтан, ешкімге сену мүмкін емес еді», – дейді. Ақырында ерлі-зайыптылар қашып кетудің жолын тапқан, бірақ соңында YPG қамауға алынып, қазіргі уақытта екеуі де Сириядағы қамауға алынған лагерьлерде өз үкімдерін күтіп отқанын айтады [17].

ICSVE 2018 жылдың тамызында Сирияның тұтқындау лагерьінде сұхбат берген 22 жастағы бельгиялық Сальма әкесінің алдымен Тунисті сынап, бірақ көңілі қалғаннан кейін шынайы ислам өмірін іздегенін есіне алды. Ол оның артынан ДАИШ-ке қалай аңғалдық танытқанын түсіндірді. Ол сұхбатта әкесінің нағыз Исламдық өмір сүргісі келгендігі жайлы атады. «Менің әкем [Ислам мемлекетіне] бірінші болып келіп, маған [2015 жылдың шілдесінде] қоңырау шалды. Сөйтіп ол жақта мұсылмандарға өмір сүру жақсы екенін айтып, мұнда сен өзіңнің хиджабыңды кие аласың, біз мұнда еш қысылмаймыз», – деп айтқан. Көп ұзамай Сальма үйленуге келісіп, өз отбасымен сол жаққа аттанған. Бірақ, біраз уақыттан соң отбасының үш мүшесі де ДАИШ исламдық емес, қатыгез және жемқор ұйым екенін түсініп, қашуға тырысқан. Олар екі рет қашуға әрекет етіп, оның екеуі де сәтсіз аяқталған: біріншісі түрмеге қамалып, әкесін азаптаумен, күйеуінің ДАИШ-пен соғысудан бас тартқаны үшін қамауға алумен аяқталған. ДАИШ-тен қашудың екінші әрекетінде оларға қару-жарақ қолданып, оқ жаудырған. Оның әкесі көз алдында қайтыс болып, өзі екі жерден жарақат алған [18].

Бангладеш иммигранты Рошонара Чоудри Лондондағы Кингс колледжінің байланыс саласындағы ең жақсы бакалавриат студенті болған. Рошонара интернеттегі Анвар Аль Авлакидің уағыздарына тап болып, бірте-бірте Авлакидің мұсылмандардың жиһадпен күресуге жеке міндеті бар және Ирактағы АҚШ коалициясының шапқыншылығы мен соғысына ашуланып Рошонара өзінің осы тақырыпты терең зерттей бастаған. Ол Анвар Аль Авлакидің бейнелерін жүктеп алып, оларды мұқият қарап, хижраның жеке нұсқасын жасайды Сөйтіп, оқу орнындағы адамдардан «кәпірлерден» алыстауды жөн көріп, достарынан алыстай бастайды. Университеттің соңғы жылын оқып жатса да, факультеттерінің бірі Израильдің Палестиналықтарға қарсы агрессиясын қолдағанын айтып, оны оқудан шығып кетеді. Сонымен қатар, ол Батыс коалициясының Иракқа басып кіруінен зардап шеккен қоршаудағы Ирактықтардың мүддесі үшін әрекет ету керек екеніне көз жеткізгенде, ол қай жергілікті парламентшілердің соғысқа дауыс бергенін зерттейді. Жиһадты жүзеге асыру үшін соғыс аймағына бармауға бел буған ол екі ас үй пышағын алып, кеңсесінде Лейбористік партияның депутаты Стивен Тимспен кездесуге барып, онда ол пышақты екі рет ішіне сұққан. Оның ісін тергеу кезінде полиция Рошонараның Авлаканың бейнелерінде террористермен белсенді байланыс таба алмады. Бұл мұсылман әйелдердің әлсіз емес екендігін және олардың да белгілі бір деңгейде террористік іс әрекеттерге баруға қабілетті екендігін көрсетті [18].

17 жасында исламды қабылдаған Американдық Шеннон Конли никаб киіп, атын өзгертіп, интернет-чаттарда әртүрлі ағымдардағы діни бейне жазбаларды көре бастаған. Желі арқылы ол жаңа өмір іздеп, өзінің жаңа тұлғасын қалай толтыруға болады деген сұраққа жауап іздеген. Шеннон, өзі өмірден өткеніне қарамастан жазбалары интерне желілерінде үлкен қызығушылыққа ие болған ДАИШ идеологы және Эл-Каида Анвар Эл-Авлакидің жазбаларын оқып, оның ыза-кекшілікке толы хабарын тыңдаған. Шеннон оның жазбаларының дұрыс екендігіне толық сенімді болған. Экстремистік чаттарға

қосыла отырып, ол Палестиналықтардың және қақтығыс аймақтарындағы басқа да мұсылман құрбандарының жағдайы туралы көбірек біліп, бұл оны Ислам, мұсылман жерлері және Батыстың шабуылына ұшыраған мұсылмандар туралы жауынгерлік жиһадтық әңгімеге әкелді. Нәтижесінде Шеннон дінге бет бұрған мұсылман әйел ретінде олардың атынан әрекет ету керек деген сенімін нығайтты. ФБР-ден жауап алу кезінде ол АҚШ-тағы танымал тұлғаға шабуыл жасауды қарастырғанын мойындаған. Ол бұл жоспарды жүзеге асырмағанына қарамастан, ол Skure арқылы ДАИШ экшн-фильмінің қаншалықты өзіне ұнағандығы туралы айтып осы топқа қосылуға тырысқаннан кейін қамауға алынған. Ол қатаң режимдегі түзеу мекемесінде төрт жылға бас бостандығынан айырылды. Ол бүгінде ДАИШ-те кек алу мақсатында жұмысын жалғастыруда [19].

Сұхбат нәтижелері бойынша, әйелдердің радикалды топтарға қосылуына итермелеген себептер ретінде келесі жағдайларды атауға болады:

– Шынайы сенім – террористік топ шынайы исламды білдіреді және осы жағдайда радикалды топтар оның халифатын құруға көмектесетініне шынайы сенген;

– Кек алу – геосаясатқа, кемсітушілікке, маргинализацияға қарсы шығып, бұл мәселелерді шешу үшін радикалды топ көмектесе алатынына, әлемді жақсы жаққа өзгерте алады деп сенген;

– Із басаршылық сезім – мұсылман үмбетінің «жалған туыстарына» тиесілі болуға ұмтылады және топтың сүйіспеншілігін, қарындастығын, қорғанысын және серіктестігін іздейді.

– Қиындықтардан қашу – отбасылық қарым-қатынастағы қиын жағдайлар мен мәселелерден қашып, өз «тәуелсіздігін» іздеу жолында қосылады;

– Өз күнәларын өтеу – өзінің күнәларынан арылу және өзінің өткен өмірін тазарту мақсатында қосылады. Бұл көбінесе үмітсіз және депрессияға ұшыраған әйелді қамтиды, ол «шейіт» ретінде қаза болу оның азапты жағдайлардан құтылу мен арылудың ең жақсы нұсқасы екеніне сеніп әдейі қосылады;

Психологиялық ерекшеліктері бойынша:
– Тез сенгіш, «өз жүрегін таңдаған»
қыздар радикалды бағыттағы ер адамның
сөзіне тез сеніп, оған ғашық болып, соның
артынан еріп жүрген;

– Өмірде өз орнын табу – өзінің өмірдегі
маңыздылығы пен мақсаттын іздейді. Өзін
іздеу барысында әр түрлі ағымдарды зерт-
теп радикалды ағымдардың сөздеріне
сенген;

– Авантюрист – өмірден көңілді,
романтикалық, шытырман оқиғаны іздейді.
Өзін «батыр» ретінде көрсеткен «джихат»
жолындағы ер адамдарды таңдап, сонымен
бірге соғысуды «қызық» көреді;

– Материалистік – қаржылай немесе
заттай сыйақы іздейді. Ол жалақы, жақсы

баспана және жақсы өмір сүру үшін
қосылады. Ондай адамдарды қылмыстық
бағыттарда пайдалануда жеңіл;

– Бағынушы мінез-құлық – дәстүрлі
рөлдерді ұстанады. Ол күйеуіне, ағасына
немесе әкесіне бағынады және олардың
соңынан ереді, зорлық-зомбылыққа
көнеді. Өздерін «тәуелді» деп санайды;

Осы жағдайлардан көріп
тұрғанымыздай, радикалды ұйымдарға
қосылған мұсылман әйелдерінің
психологиялық профилін талдауда әртүрлі
факторлардың, соның ішінде әлеуметтік,
мәдени, психологиялық және саяси
аспектілердің басым болғандығын ескеру
керек (кесте 1).

Кесте 1. Мұсылман әйелдердің радикалды топтарға қосылу жағдайларына талдау

Факторлар	Итермелеуші себептер	Қосылу себебі болуы мүмкін жағдайлар
Әлеуметтік-мәдени факторлар	Сәйкестік және тиістілік	көптеген әйелдер өз қоғамында қажетсіздік немесе маргиналдану сезімін сезінеді. Радикалды ұйымдар көбінесе өз орны мен өмірінің мәнін табуға ұмтылатын әйелдерді қызықтыратын күшті тиесілік пен қауымдастықты ұсыну арқылы тартады
	Отбасылық байланыстар	кейде радикалды ұйымдарға қатысқан туыстарының немесе достарының әсері қосылу туралы шешім қабылдауда шешуші рөл атқарады.
Психологиялық факторлар	Идеализм және мағынаны іздеу	жас әйелдер, әсіресе жеке іздеу кезеңінде өмірдегі маңыздылық пен мақсатты уәде ететін радикалды идеологияға осал болуы мүмкін
	Әділетсіздік сезімі	жеке немесе топтық әділетсіздік тәжірибесі радикалданудың күшті факторы болуы мүмкін. Бұған кемсітушілік, зорлық-зомбылық немесе жаһандық контексте мұсылмандардың қысымын қабылдау кіруі мүмкін.
Саяси факторлар	Идеологиялық өңдеу	радикалды топтар көбінесе әйелдердің эмоциялары мен қабылдауын манипуляциялау үшін үгіт-насихат жұмыстарын қолданады, оларды «дұрыс» іс үшін күреске қатысу қажеттілігіне сендіреді
	Рөлдер мен мәртебе	кейбір жағдайларда радикалды топтар әйелдерге өздерінің дәстүрлі қауымдастықтарында қол жеткізе алмайтын рөлдер мен мәртебелерді ұсынады, бұл күшті ынталандырушы фактор
Жеке ерекшеліктері	Эмпатия және альтруизм	кейбір әйелдер радикалды ұйымдарға қосыла алады, олар басқаларға көмектесуге немесе әділетсіздікті түзетуге деген шынайы ниетпен қозғалады
	Тәуекелдерді іздеу	жаңа тәжірибелер мен сезімдерге ұмтылу радикалды ұйымдарға қосылу туралы шешім қабылдауда да рөл атқаруы мүмкін
Әлеуметтік желілер және интернет	Әлеуметтік медианың әсері	интернет пен әлеуметтік медиа радикалдану процесінде маңызды рөл атқарады, идеологияны тарату және жалдау платформасын ұсынады
	Онлайн қауымдастықтар	жабық онлайн қауымдастықтар тиесілілік пен қолдау сезімін қамтамасыз ете алады, бұл әсіресе әлеуметтік оқшаулануды бастан кешіретін әйелдер үшін маңызды

Радикалды ұйымға қосылған әрбір әйелдің өзіндік тарихы мен мотивациясы бар. Бұл факторлардың бір-бірімен жиі араласып, әсер ететінін түсіну маңызды. Радикалданумен жүресу үшін әлеуметтік интеграция, психологиялық қолдау және білім беру мәселелеріне кешенді көзқарас қажет.

Қазіргі уақытта жалпы террористік топтар мүшелерінің санының төмендеуі байқалғанымен (алайда, оның ішінде «ұйықтап жатқан жасушалар» бар), кейбір мәліметтер бойынша – жұмысқа қабылданған әйелдер саны артып келеді. Тиісінше-террор жүйесіне енген әйелдерді жалдау мен радикалдандыруға қарсы тұру бағдарламасын толығымен пысықтау қажет.

Бұл мәселені шешу үшін әйелдердің радикалды топтарға қосылу мотивтерін және олардың топтағы тәжірибесін түсіну маңызды. Бұл радикалды ұйымдарға қосылған әйелдердің мотивациялық факторларына жасалынған зерттеу жұмысы бұл жағдайдың әртүрлі себептермен әртүрлі санаттағы, топтағы әйелдер арасында орын алатындығы көрсетті және бұл мәселе терең зерттеуді, шешу жолдарын анықтауды қажет етеді. Сонымен қатар, кең танылған радикалды ұйымдар өзіне адамдарды жалдауды жалғастыруда және ай сайын кемінде 100-ге жуық адам радикалды ұйымға қосылуға тырысады және оның 90% қосылатынын ескерсек, батыстық әйелдерге де, ерлерге де бағытталған алдын алу шараларын әзірлеу қажет екені анық. Аталған мәселелерді шешу де ұсынылатын жолдар:

Білім беру және ақпараттандыруды кең тараптандыру: толеранттылықты насихаттау, адам құқықтары туралы білім беру, мәдени әртүрлілік және діни төзімділік радикалданудың алдын алуға көмектеседі. Жеке қауіпсіздікті үйрету және сыни тұрғыдан ойлау бағдарламалары да маңызды рөл атқарады.

Әлеуметтік интеграцияды жетілдіру: азшылықтар мен осал топтардың, соның ішінде әйелдердің әлеуметтік интеграциясын қолдау олардың радикалдану осалдығын төмендетуі мүмкін. Бұл білімге, жұмысқа, денсаулық сақтауға және басқа да негізгі ресурстарға қол жеткізуді қамтиды.

Қауымдастықпен ынтымақтастық: жергілікті көшбасшылар мен қауымдастықтарды радикалданудың алдын алу бағдарламаларын әзірлеуге және іске асыруға қосу олардың тиімділігі мен қабылдануын арттыруы мүмкін.

Жоғарыда аталған барлық мәселелер мен әйелдердің радикалдануының себептері өз шешімін табуы керек болса да, ең бастысы әйелдер мен ерлердің тең өмір сүру жағдайларын жасау және кемсітушілік мәселесін шешу керек. Терроризмді насихаттаушылардың алдында өзін «қажетсіз» немесе «өмірдің шетінде» сезінетін әйелдер де өте осал болады. Бұл үдерістегі ең маңызды рөл әйелдер мен ерлерде білім алуға және жұмысқа орналасуға тең қол жетімділігі, діни белгілері мен сыртқы келбеті бойынша әйелдерді кемсідуді жою болуы мүмкін. Сондай-ақ, интернетте, әлеуметтік желілерде және мессенджерлерде таратылатын ақпаратты бақылау жүйесін жолға қою қажет. Әйелдерді дерадикализациялау, әрине, жазалау немесе бас бостандығынан айыру арқылы ғана емес, сонымен қатар психологтардың, психотерапевттердің, медициналық антропологтардың және тіпті әйелдің психикалық жағдайын тұрақтандыруға және оны орындалмаған үміттердің тұйық шеңберінен шығаруға көмектесетін діни көшбасшылардың көмегімен жүргізілуі керек. Сонымен қатар, әйелге жеке жауапкершілік пен өзіндік маңыздылық сезімін қайтарып, жаңа мамандық немесе хобби тауып, қалыпты өмірге қызығушылығын арттыру қажет.

Әйелдер балаларының экстремистік топтарға кіруіне жол бермеу, сондай-ақ экстремизм мен зорлық-зомбылықтың ықпалынан бас тарту үшін өздерінің әлеуетін арттыру бойынша күш-жігерінде жабдықталуы және қолдауы қажет. Қоғамдық деңгейде, үйден тыс жерлерде әйелдер мен қыздар толеранттылықтың жақтаушылары бола алады және өз қауымдастықтарындағы экстремизмге қарсы күшті қарсы хабарды жеткізе алады. Бұл Батыс Африкада, әсіресе Нигерияда айқын болды, мұнда әйелдер мұны конфессияаралық ұйымдардағы жұмысы, толеранттылықты насихаттау және діни

ілімдерді радикалданған түсіндіруге қарсы тұру үшін жергілікті қоғамдық іс-шараларды өткізу арқылы жасайды. Олар өз қауымдастықтарында діни лидерлер ретінде жұмыс істейді, өздерінің оқу орындарындағы осал жастар мен жас әйелдерге белсенді түрде кеңес береді.

Жергілікті әйелдерге зорлық-зомбылық экстремизміне қарсы тұру саласындағы өз басымдықтары мен стратегияларын анықтауда дербестік пен көшбасшылық танытуға мүмкіндік беру. Әйелдердің терроризмдегі рөлі туралы зерттеулер мен деректерге инвестиция салу, олардың радикалдануына және террористік топтарға қатысуына алып келетін факторларды, сондай-ақ терроризмге қарсы стратегиялардың олардың өміріне әсерін анықтауда маңызды рөл атқарады. Мемлекеттік деңгейде терроризмге қарсы күрес және зорлық-зомбылық экстремизмге қарсы іс-қимыл жөніндегі барлық шараларға гендерлік-сезімтал мониторинг пен бағалауды қамтамасыз ету керек.

Қорытынды

Мемлекеттік, ұлттық және жергі-лікті деңгейде бұқаралық ақпарат құралдарында әйелдер мен қыздардың мүмкіндіктерін кеңейту экстремистік хабарламалардың тартымдылығына қарсы тұру үшін өте маңызды. Олардың осы қоғамдық салаларда, соның ішінде әлеуметтік желілерде болуының өзі экстремистік хабарламаларға күшті жұмсартқыш әсер етеді. Білім беру сыни тұрғыдан ойлауды, мәселелерді шешуді және коммуникативті дағдыларды қамтамасыз етеді, бұл жеке адамдардың радикалдануын және осындай экстремистік хабарламалар мен әңгімелерге қалай қарсы тұру керектігін түсіну үшін қажет. Сонымен қатар, білім беру әйелдер мен қыздарға салауатты, тұрақты және бейбіт қоғамдастықтарды құруға үлес қосу үшін қажетті өзіне деген сенімділікті оятады. Әйелдер мен қыздардың зорлық-зомбылық экстремизмінің алдын алу бойынша білім мен дағдыларға деген сұранысы жоғары екені анық. Әйелдер мен қыздардың қоғамға білімді және өкілетті тұлға ретінде, мұғалімдер, тәлімгерлер, үлгі-өнеге,

журналистер, діни лидерлер, емшілер және қоғамдық көшбасшылар ретінде белсенді қатысуы зорлық-зомбылық экстремизмінің әсері мен таралуына төзімділікті арттырады.

Радикалды топтарға әйелдерді де өз қатарына белсенді тартуда. Шын мәнінде, зерттелген сұхбаттар арасында ешкім мұндай нәтиже болады деп күтпеген, көпшілігі өз рөлдерінде кінәсіз деп санайды. Алайда, сұхбат алған әйелдердің жауаптарынан олардың арасында кей қатыгездік, ұрып-соғумен айналысқан әйелдердің де болғанын байқауға болады. Сонымен қатар, әйелдер арасында соғысқа қатысуға ерлерді жігерлендіргендері де кездеседі. Алайда әйелдердің көпшілігі, радикалды топтардың шын мақсатын қосылған кезде біліп, ол топтардан көңілі қалғанын, оған қашу әрекетіне тырысқан. Алайда, олар өз азаматтарын тұтқындағанда, түрмеге жабықанда, азаптағанда оларға қолдау көрсетуге тырысқан.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Online Etymology Dictionary // [Electronic source] URL: <https://www.etymonline.com/word/radical> (the date of referring: 20.06.2024)
- 2 The Roots of «Radical» // [Electronic source] URL: <https://www.merriam-webster.com/wordplay/radical-word-history> (the date of referring: 20.06.2024)
- 3 Plastun V.N. Jevoljucija ideologii i taktiki jekstremistskih dvizenij v stranah Vostoka [Evolution of ideology and tactics of extremist movements in the countries of the East]. – Novosibirsk: Izd-vo Sibirskij hronograf, 2002. – 712 s. (in Russ)
- 4 Taylor M, The Reform Party in Parliament // The Decline of British Radicalism, 1847–1860 // [Electronic source] URL: <https://academic.oup.com/book/3560/chapter-abstract/144821143?redirectedFrom=fulltext> (the date of referring: 15.06.2024)
- 5 Ceremony Heard Around the World // [Electronic source] URL: <https://www.jta.org/archive/ceremony-heard-around-the-world> (the date of referring: 10.06.2024)
- 6 Ramage S.A. Resisting the West: The Clinton Administration's Promotion of Abortion // 1994 Cairo Conference and the Strength of the Islamic Response. – California, 1996. – P. 1-100.
- 7 Haspel P, Algeria Revisited: Opposing Commanders as Warring Doubles in The Battle

of Algiers // Journal of Film and Video. – 2006. – № 3 (58). – P. 33-42.

8 Sri Lanka's Conflict-Affected Women: Dealing with the Legacy of War // [Electronic source] URL: <https://www.crisisgroup.org/asia/south-asia/sri-lanka/289-sri-lankas-conflict-affected-women-dealing-legacy-war> (the date of referring: 23.06.2024)

9 Jones S.G., Doxsee C., Harrington N. The right-wing terrorism threat in Europe. – Center for Strategic and International Studies, 2020.

10 Atran S. Psychology of Transnational Terrorism and Extreme Political Conflict // Annual review of psychology. – 2021. – №1 (72). – P. 471-501.

11 Morgades-Bamba, C. I., Raynal, P., & Chabrol, H. Exploring the Radicalization Process in Young Women // Terrorism and Political Violence. – 2020.– №. 7(32). – P. 1439-1457.

12 Lauren R. Shapiro & Marie-Helen Maras. Women's Radicalization to Religious Terrorism: an Examination of ISIS Cases in the United States // Studies in Conflict & Terrorism. – 2018. – № 42:1-2. – P. 88-119.

13 Milton-Edwards B. The challenges

of researching political Islam // Routledge handbook of Middle East politics, 2020. – P. 243-256.

14 Patel S., Westermann J. Women and Islamic-State Terrorism: An Assessment of How Gender Perspectives Are Integrated in Countering Violent Extremism Policy and Practices // Security Challenges. – 2018. – № 2 (14). – P. 53-83.

15. Birla Z. S. American Women's Motivations to Join Overseas Terrorist Groups. – Walden University, 2023.

16 10 Reasons Western Women Seek Jihad and Join Terror Groups // [Electronic source] URL: <https://www.hstoday.us/subject-matter-areas/counterterrorism/10-reasons-western-women-seek-jihad-and-join-terror-groups/> (the date of referring: 23.06.2024)

17 Female terrorists and their role in jihadi groups Beverley Milton-Edwards and Sumaya Attia // [Electronic source] URL: <https://www.brookings.edu/articles/female-terrorists-and-their-role-in-jihadi-groups/> (the date of referring: 23.06.2024)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Акерке Құрманалиқызы Сақбаева

PhD докторант, әл-Фараби атындағы ҚазақҰлттық Университеті, Алматы, Қазақстан, email: akerke-94@mail.ru, ORCID ID: 0009-0005-0649-3752

Нағима Жаулыбайқызы Байтенова

профессор, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан, email: zhanat52@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8318-4196

Акерке Курманалқызы Сакбаева

PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: akerke-94@mail.ru, ORCID ID: 0009-0005-0649-3752

Нагима Жаулыбайқызы Байтенова

профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: zhanat52@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8318-4196

Akerke Sakbaeva

PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: akerke-94@mail.ru, ORCID ID: 0009-0005-0649-3752

Nagima Baitenova

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: zhanat52@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8318-4196

РАБҒУЗИДІҢ ДІНИ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ «ТОПЫРАҚ» ҰҒЫМЫНЫҢ МИСТИКАЛЫҚ- МИФОЛОГИЯЛЫҚ КОНЦЕПТ РЕТІНДЕ НЕГІЗДЕЛУІ

¹Ә.Ж. Нәби, ²С.У. Абжалов, ¹С.М.Туленова, ¹Б.М. Аташ

АҢДАТПА

Бұл мақалада Бурханаддин Рабғузидің «Қисса-сүл әнбия» еңбегіндегі «топырақ» ұғым-түсінігі концепт ретінде қарастырылды. Осыған орай, әлемдік мистерия мен натурфилософиядағы бастапқы субстанциялар, оның ішінде, Жер (топырақ) субстанциясына шолулар жасалды. Рабғузидің адамның трансцендентті әлеммен байланысы, табиғатпен қарым-қатынасы және пендеауи экзистенциалды жағдайы туралы түсініктері талданды. Діни наным-сеніміне қарамастан бүкіл әлем мәдениеттеріне ортақ «Адамның саз балшықтан жасалуы» дүниетанымы Адам ата-Хауа ана жұбынан тамыр ала отырып әлемдік мистикалық бастаулардың негізін құрайды. Діни схоластикалық-метафизикалық тұрғыдан келгенде, адамның жан мен тән, ақылдан тұратын біртұтас бірліктегі тәннің жер материясынан жаратылғаны есепті адамның оған деген құрметін және жер беті топырағын әсіресе, түркі-мұсылмандық, оның ішінде қазақ халқында да экзистенциалдық мағынасы бар екендігі топырақ концептісімен салыстыра көрсетілді. Сонымен бірге жер-топырақ ұғымы ұлттық танымда белгілі бір байырғы мистикалық құндылықтар ретінде көрініс табады. Рабғузи шығармашылығындағы түсініктер көшпенділер салт-дәстүрлерінің кодына үңілуді қажет ететіндіктен, ол қазіргі заманғы нарративті діни пайымдаулармен, топырақ концептісін түсіндірушілердің пікірлерімен салыстырылды. Мақалада топыраққа қатысты түсініктердің түркі-қазақ халқының байырғы дүниетанымының діни-мистикалық қырларын ашуға ықпалдасатындығы көрсетілді. Осыған орай, нәтижесінде, топырақ концептісі мен адамның топырақтан жаратылуы туралы мистикалық пайымдауларды тек бір жақты емес, әржақты қырынан қарастырудың негізге бағдарлары мен зерттеу перспективасын көрсеттік.

Түйін сөздер: мифология, мистика, топырақ, балшық, Рабғузи, таным, ұлттық бірегейлік, әлем.

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Автор-корреспондент:

Абжалов С.У.,

sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz

Мақаланың сілтемесі:

Нәби Ә.Ж.,

Абжалов С.У.,

Туленова С.М.,

Аташ Б.М. Рабғузидің

діни философиясындағы

«топырақ» ұғымының

мистикалық-мифологиялық

концепт ретінде негізделуі

// Адам әлемі. – 2025.

– №1 (103). – Б. 125-138.

Основание понятия «земля» в религиозной философии Рабгузи как мистико-мифологической концепции

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению концепта «земли» в труде Бурханаддина Рабгузи «Кисса-сул анбия». В данном исследовании проведен обзор фундаментальных субстанций, рассматриваемых в мировых мистических традициях и натурфилософии, включая субстанцию Земли (почвы). Проведен анализ представлений Рабгузи о связи человека с трансцендентным миром, его экзистенциальных состояниях и отношениях с природной реальностью. Важно отметить, универсальность концепции «создания человека из глины», которая, будучи независимой от религиозных убеждений, восходит к библейской

паре Адама и Евы и представляет общее начало, формируя основу мировых мистических учений. В религиозно-схоластической и метафизической перспективе, тело человека, состоящее из души и разума, создано из земной материи, что объясняет уважение человека к ней и подчеркивает экзистенциальное значение земли. Данный аспект особенно выражен в тюркско-мусульманской, в частности, казахской культуре, где концепт почвы-земли представлен в сравнительном анализе с аналогичными мировоззренческими моделями. Кроме того, понятие «земли-почвы» в национальном сознании проявляется в форме определенных архаических мистических ценностей. Учитывая, что идеи, представленные в творчестве Рабгузи требуют изучения традиций кочевников, они были сопоставлены с современными нарративными религиозными суждениями и мнениями ученых о концепте почвы-земли. В исследовании показано, что представления о почве-земли способствуют более глубокому раскрытию религиозно-мистических аспектов древнего мировоззрения тюркско-казахского народа. Таким образом, в статье обозначены основные направления и перспективы исследования концепции земли и мистических представлений о сотворении человека из почвы в междисциплинарном и сравнительном аспектах.

Ключевые слова: мифология, мистицизм, почва, земля, глина, Рабгузи, познание, национальная идентичность, мир.

The Concept of 'Soil' in Rabghuzi's Religious Philosophy as a Mystical-Mythological One

Abstract. This article examines the concept of «earth» in Burhān al-Dīn Rabghuzi's work known as «Qisas al-anbiya». In this study, the fundamental substances considered in the world mystical traditions and naturphilosophy, including the substance of the Earth (soil), are reviewed. Rabghuzi's ideas about man's connection with the transcendental world, his existential states and relations with natural reality were analysed. It is important to note the universality of the concept of 'creation of man from clay', which, being independent of religious beliefs, goes back to the biblical pair of Adam and Eve and represents a common beginning, forming the basis of world mystical teachings. In the religious-scholastic and metaphysical perspective, the human body, consisting of soul and mind, is created from earth matter, which explains man's respect for it and emphasises the existential significance of the earth. This aspect is particularly pronounced in Turkic-Muslim, particularly Kazakh culture, where the concept of soil is presented in a comparative analysis with similar worldview models. In addition, the concept of 'earth-soil' in the national consciousness manifests itself in the form of certain archaic mystical values. Given that the ideas presented in Rabghuzi's work require the study of nomadic traditions, they were compared with modern narrative religious judgements and scholars' opinions about the concept of soil. The study shows that representations of the soil contribute to a deeper disclosure of religious and mystical aspects of the ancient worldview of the Turkic-Kazakh people. Thus, the article outlines the main directions and prospects for the study of the concept of soil and mystical ideas about the creation of man from soil in interdisciplinary and comparative aspects.

Key words: Mythology, Mysticism, Soil, Clay, Rabghuzi, Cognition, National Identity, World.

Кіріспе

Қазақ халқының көне заманнан бастап, бүгінгі күнге дейінгі тарихы мен рухани эволюциясының дамуының бір кезеңі болып саналатын – «Алтын орда» дәуірі бүгінгі таңдағы отандық «Ұлттық философияны» зерделеушілер дискурсында маңызды буын ретінде жиі айтыла бермейді. Ауызша және жазбаша түрде жазылған «Алтын орда» дәуіріндегі рухани мұралар түрік-ислам мәдениеті негізіндегі дүниетаным ретінде қалыптасқан, XIII-XV ғасырларды қамтитын бұл кезеңдегі мұралар тарихи оқиғаларды, көркемдік-әдеби мазмұнды, этиканы қамтыған: Құтыбтың

«Хұсрау уа Шырын», Сайф Сарайдың «Гүлістен бит-түрки», Хорезмидің «Мұхаббатнама» шығармалары т.б. Солардың бірі – Рабғузидің «Қисса-сұл әнбия» туындысындағы оқиғалар мен баяндауларда исламдық теология негізіндегі ұғымдар мен түсініктер жиі кездеседі, автордың өмір сүрген дәуірі мен өмір сүрген ортасына орай, оның дүниетанымы діни-мистикалық, мұсылмандық-апологетикалық сипат алады. Сондықтан да біз, оның еңбектерінде қарастырылатын мәселелерге байланысты қозғалып отырған дискурс алаңын «Рабғузидің діни философиясы» деп атауды жөн көрдік.

Материалдар мен әдістер

Ортағасыр түрік ойшылы, қиссашы Рабғузидің «Қисса-сүл әнбия» негізінде сақталған мұрасындағы Құдайдың топырақ-сазбалшықтан адам тәнін жаратуы оқиғасы – бұл идея ретінде аксиологиялық мағыналарға толы және дәстүрлі дала қоғамының, атап айтқанда қазақтардың исламдық менталитеті мен дүниетанымының ерекшеліктерін көрсететін философиялық тұжырымдама ретінде қарастыруымызға да болады.

Ғасырлар бойы бұл киелі образдың этностың мәдениеті мен болмысында маңызды орынға ие болып, тілдік көріністеріне, діни сенімдері мен әлеуметтік-мәдени тәжірибелеріне терең әсер еткенін ескерсек, бұл бағытты тереңірек зерделуді мақсат етеміз.

Сонымен бірге бұл тақырып оның түркі халықтарының мәдени мұрасын сақтау және зерттеу контексіндегі өзектілігіне ғана емес, осы түсініктің философиялық аспектілерін діни философиялық тұрғыдан жан-жақты талдаудың болмауына байланысты маңызды туындаған. Мұны зерттеу дәстүрлі қоғамдардың дүниетанымдық негіздері және олардың мәдени парадигмаларының қалыптасуы туралы түсінігімізді кеңейту үшін өзекті болып отыр.

Мақсат-міндеттер – «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының «Қазақ халқының философиялық мұрасы» сериясында сонау 2005 жылы алға қойылған «Түрік даналарының шығармаларын антологиялық принциппен іріктеу» [1, 528 б.] мұратының аясында Рабғузи қиссаларындағы «жер-топырақтық» пайым-ұғымдардың философиялық аспектілерін талдау, оның аксиологиялық мазмұнына және қазақ халқының байырғы дүниетанымына исламдық менталитеттің әсеріне назар аудару.

Мақала гипотезасы Рабғузи шығармашылығындағы адамды – Адам атаны саз-топырақтан жасап жарату идеясының креационистік діни философиялық тамыры бар және бұл түсініктер қазақ халқының дүниетанымы мен мәдени тәжірибесіне айтарлықтай әсер еткен деп болжайды. Біз осы тұста, ортағасырдағы діни философиядағы «Топырақ» түсінігін концепт ретінде қарастыруды жөн санадық.

Мақалада тақырыптық әдеби дереккөздерді таразылау барысында Рабғузидің «Қисса-сүл әнбия» қиссаларына мәтінтанулық-философиялық талдауды да қамтитын кешенді әдіснамалық тәсіл қолданылды: герменевтикалық, феноменологиялық, психоаналитикалық, демифологизациялық, постмодернистік-постпозитивистік талдаулар мен редукционизм.

Зерттеу материалы «Рабғузи» шығармасының қазақ ішіндегі мәтіндерін әдеби шолуға, философиялық еңбек-терге және діни креационистік ұстанымдағы – «саздан адам жасау» мәселесіне қатысты әлеуметтік-мәдени зерттеулер мен ғылыми-көпшілік мақалаларға негізделген танымдық-аналитикалық материалдарды қамтиды. Дереккөздерді талдау әдісі «топырақ» түсінігіндегі бұрынғы зерттеулерді жүйелеуге, негізгі аспектілерді бөліп көрсетуге және қолданыстағы зерттеушілік олқылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің ғылыми әдіснамасы Ф.А. Кузин ұсынған эмпирикалық және теориялық деңгейлердегі абстракция, талдау және синтездеу жолдарына сәй-кес кезеңдерге сүйенеді [2, 25 б.].

Әдебиеттерге шолу жағы адамның жаратылуы туралы мифологиялық идеяларға, әсіресе түркілік дүниетанымдағы исламдық контексте бағытталған іргелі және соңғы жұмыстарды қамтиды.

Зерттеу Б. Сағындықұлының «Ғаламның ғажайып сырлары» кітабы, шығыстанушы Т. Қыдыр құрастырған «Әдеби жәдігерлер» сериясының 8-томы, көне түрік әдебиеті туралы зерттеулер қамтылған А. Қыраубаева ізденістеріне басымдық берілген «Классикалық зерттеулер» ғылыми жинағы сияқты бірқатар автордың жұмыстары пайдаланылды. Мұның қатарында АҚШ-тық John Templeton Foundation ілгерілеткен, Г. Гутнер редакциясымен жарық көрген «Ответственность религии и науки в современном мире» (Қазіргі әлемдегі дін мен ғылымның жауапкершілігі) жинағының да маңызы зор болды.

Діни неофеноменологиялық тұрғыдан алғанда, дінге тек сол дәуірдегі емес, қазіргі сенушілердің санасындағы

діни құрылымдар мен олардың ойлау машығының да маңызды екені, заманауи діни философиялық идеяларды да философиялық тұрғыдан талдау қажетті туындайды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Философия – көзқарастың тарихи түрі, адамзат мәдениетінде басқа көзқарас түрлерімен бірге дамиды. Еуропалық рационализм мен логоцентризм ғылыми емес білімдерді адамзат руханиятында екінші жоспарға шығарғандай көзқарас қалыптастырғаны П. Фейерабендтің идеяларында, постмодернистік логоцентризм идеясында сынға алынған еді. Мәселен, П. Фейерабендтің ғылыми емес білімдер де белгілі бір құндылық ретінде бағалануға тиіс екені, ал рационализм оларға үстемдік жүргізіп отырғандығы туралы позициясы [3, 339 б.]. Ал гер-меневтикадағы экзегетикадағы демифологизацияда мифтердің рәміздермен берілгендігі, оны ашып көрсетіп, экспликациялау керектігін ұсынады. Бұл қазіргі кездегі отандық ғалымдарамыздың да дүниетанымдарынан орын алады. Мәсе-лен, философ Серік Мырзалы: «Ғылым тарихы мен философиясы» оқулығындағы философияға берілген анықтамада дін, аңыз, өнер және ғылыммен шендестіре қараған. «Философиядағы құндылықтар адамды жағалай қоршап шектелген, толымсыз болмыстан тиістілік әлеміне ұмтылдырады. Адамның рухани өмірі сан-алуан ойлар мен болжамдарға, күнгірт және әсем сезімдерге, жоспарлар мен үміттерге т.с.с. толы. Адам өзін қоршаған нақтылы болмыстың шеңберінен әрқашанда шығып кетіп, әлі өмірде жоқ, бірақ тиісті болуы керек Дүниеге жетуге тырысады. Сонымен құндылық әлемі оның өмірінің мақсат-мұраты мен мән-мазмұнына айналады. Бұл күрделі мәселелерді философияның аксиологиялық жағы деуге болар еді. Философиялық Дүниеге көзқарастың мәнін ашу жолында біз оның көп қырлы, көпсырлылығын байқадық. Бір жағынан алып қарағанда, философия ғылымменен ұштасып жатса, екінші жағынан оның көркем өнермен, идеологиямен, гуманитарлық біліммен, күнбе-күнгі сана

мен моральдық рухани құндылықтармен, тіпті мистикалық діни сезімдермен байланысты екенін байқадық [4, 8 б.].

Тиісінше, «Қисас-ул әнбия» кітабының және ондағы жер-топырақтық тұжырымдардың мифологиялық-мистикалық қырларын сақтай отыра, өмірмәнділік, метафизикалық, көптүрлі таным аясындағы діни эпистемологиялық, демифологизациялық тұрғыдан философиялық астарларын ашу үшін ең алдымен тақырыптың басты қазығы – нысандық шығармашыл тұлға биографиясы мен шығармашылық мотив-себептерін қысқаша шолу жасап өтпекпіз.

Рабғузи және оның «Қисас-ул әнбия» атты еңбегіне шолу

Рабғузи Насреддин Бурханаддиннің туған-өлген жылдарының даталары туралы нақты тарихи деректер жоқ, XIII ғасырдың аяғы мен XIV ғасырдың басында өмір сүрген деп болжамданады.

Рабғузи есімі әл-Фараби, Хорезми, Яссауи сияқты туған жеріне байланысты алған бүркеншік аты екендігі анық. Одан қалса түрік перзенті – оғыз тайпасынан тарайтынын да атау қосымшасы айғақтап тұр [5, 176 б.].

Міне, осы тұлғаны көп шығармаларының ішінде әйгілі еткен нәрсе – Орда өкілдерінің бірі Тоқбұға (Тоқтыбұға) бекке арнап жазған кітабы болды. Автордың өзі кітап кіріспесінде «Қисас-ул әнбия» немесе «Қисас-и Рабғузи» атты бұл кітапты 710 хижрада жаздым. Оны Насреддин Тоқбұға бектің құрметіне арнап жаздым» [6, 5 б.] - дейді.

Зерттеушілер шығыс халықтарының әдебиетінде Ислам дінін қабылдаған территориялардағы пайғамбарлар, әулиелер өмірбаянына қатысты жырлардың қалыптасуы мен даму кезеңдерін үш дәуірге – VIII-IX, X-XII, XIII-XV ғасырларға бөліп көрсетеді [7, 30-31 бб.]. Ғалым Л.И. Саттиев атап өткен-дей, мұндағы соңғы кезең мұсылман әлемінің моңғол басқыншылығын басынан өткізіп, салдарынан арылған кезеңіне жатады. Жаугершіліктен құтылып, әдеби, мәдени өмірге бет бұрған кезде өткен ғасырларда ғұмыр кешкен пайғамбарлар-шайқылар,

әулиелердің өнегелі өмірін баяндайтын шығармаларға қажеттілік туындап, бұл тақырыптағы дүниелер көбейе түсті. Ал бұл Қайта өрлеу Ұлы дала кеңістігі үшін Шыңғыс ұрпақтарының қыпшақтанып-мұсылманданған билік туының астында өтті. Алтын Орда тұсында дүниеге келген осындай елеулі шығармалардың бірі осы Рабғузидің «Қисас ул-әнбиясы» өз заманы үшін резонансты шығарма болды деп батыл айта аламыз [8, 7 б.].

Бүгінде зайырлы көпшілік арасында осы еңбекке қатысты әрқилы пікірлер қалыптасқан: бірі – жай ғана ортағасырлық схоластикалық туынды ретінде қарастырса, кейбірі – орта исламдық-түркілік мәдениеттің құнды мұрасы, оның қазіргі заман үшін де ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда өзіндік бір маңызы бар деп баға берсе, кейбір көзқарастар – оны өмір шындығы, тарихи оқиғаларды тура бейнелеген, мүлтіксіз өмірмәнділік ақиқаттар ретінде бағамдайды. Мәселен, Б. Сағындықұлы былай дейді: «Пайғамбарлар туралы әңгімелер ойдан шығарылған ертегі емес, пайғамбарлардың қай-қайсысы да өмірге келген, адамзат баласының тарихына, бүкіл өркениетіне елеулі үлес қосқан абзал адамдар. Араб тілінде Алла сүйіктілерінің өмір тарихы, дін-шарифаты баяндалатын кітап «Қисас-ул анбийа» деп аталады. «Пайғамбарлар туралы қысқа әңгімелер» деген мағына береді» [9, 8 б.]. Яғни, мифологиялы мен әфсаналардың астарында ақиқат пен тарихи айғақтардың өзіндік бір белгілері мен трансформациялары бар деп пайымдайды.

Сондай-ақ ол бұл бағытқа Рабғузидің неліктен бет бұрғанын да ашып өтеді. Оның жеткізуінше, ортағасырларда «Қисас-ул анбийаның» әр тілде бір-біріне ұқсай бермейтін бірнеше нұсқасы пайда болады. Әртүрлілік оқуға, түсінуге қиындық туғызады. Осы себепті де Рабғузи ол кітаптың араб, парсы және басқа да тілдердегі түпнұсқаларын реттеп, бір жүйеге түсіреді. Оны байырғы түрік тіліне асқан шығармашылықпен аударып шығады. Өкінішке қарай оның түпнұсқасы бүгінгі күнге жетпеген. Ең көне көшірмелері Ұлыбритания мен Ресейде сақтаулы тұр [8, 7 б.].

Кеңестік кезеңде Рабғузидің қис-

саларымен қазақ оқырмандарын алғашқылардың бірі болып таныстырған ғалым Н. Сағындықов аудармасы болды [1, 449 б.].

Топырақ концептісінің діни эпистемологиялық бағдарлары

Рабғузидің «Қисас-ул әнбия» еңбегінің мазмұнына текстологиялық талдаулар жасау арқылы, ондағы негізгі діни концептілерді ажыратып алып, жеке қарастыру әдісін қолданған А. Қалназаров, бұл әфсаналардағы «топырақтың субстанционалдануына» айрықша назар аударады да, оны «топырақ танымы» деп ой түйіндейді. Ол Рабғузидің діни креационистік бағдары бойынша, «топырақты субстанционалдандыратын» бағдарға ерекше үңіледі: «Топырақ танымы» яки адамның топырақтан жаратылуы түсінігі қазақтағы нешеме наным-сенімдер, ырым-тыйымдар, көптеген рәсім-дәстүрлердің пайда болуына әсер еткен. Қала берді, солардың денінің діни уәждемесінің осы топырақ тақырыбына барып тірелетіні көзге анық көрінеді. Топырақтың өзінің жаралу оқиғасы да қызық-дүр. Мұның өзін дінтанулық жеке бір зерттеу нысаны етіп алуға болар еді» деп атап өтіп, «Қарап отырсақ, түрік-исламдық сенімдердің бірі бойынша оны Жаратқан ие жердегі тіршілік басталар дәуірде Тауыс бейнелі мүбәрак нұры тамшысынан жаратып, судың үстіне тастаған деп толғанады. Су мен топырақтың салмағынан қара жер шайқатылып, тепе-теңдігі бұзылып, өз кіндігін дұрыс айнала алмай қалғанда асқар тауларды жерге қазық етіп қағып, шатқаяқ жағдайды түзепті. Содан бері жер шары өз өсін мінсіз айналып тұр екен» [10] - дейді.

Редукциялық шегініс жасасақ, Көне Қытайлық, Гректік Милет мектебі, кейіннен, Аристотель, Платон, стоиктер т.б. философиясында материал бастаушы, алғашқы зат түріндегі субстанциялар туралы дүниетаным өз дәуірінде бойы елеулі руханияттық таным ретінде қалыптасқандығы белгілі. От (Герклит), Су (Фалес), Ауа (Анаксимен) субстанцияларына Эмпедокл политеизмдегі Аид, Зевс, Нестис, Гера құдайларына сәйкес келетін: от, ауа, су, жер субстанцияларын археба-

стаулар ретінде біріктірген. Ал Аристотельде бұл субстанциялар бірден емес, табиғаттағы құбылыстардың комбинациясы арқылы пайда болаған: жылу + құрғақ = От; жылу мен ылғал = Ауа; сылқындық пен ылған қосындысы = Су; сылқын мен құрғақ қосындысынан = Жер. Әлемнің орталығында тұрған Жер әлемінде осы элементтердің көбеюі мен ауырлығына байланысты олар құрылымдарды түзеді, ал олардан жоғары аспан әлемі бар [11, 1017 б.]

Ал Парацельстің оккультизм әлхимиясында әрбір элементтің өзіндік бір рухтары бар деп түсінілген: су рухы – сұлу әйел кейіпті жан иесі, от рухы – саламандра кесірткесі, ауа рухы – көне Герман мифологиясындағы Сильфтер (әйел адамдар); жер рухы – Герман-скандинавиялық мифологиядағы ер-гежейлілер. (Бұл бейнелер қазіргі фэнтезиде, таро карталарында ғана қолданылады). Ал индуизмде Таттвалар деп аталатын адамның чакраларымен байланысты: Муладхара-чакра — Жердің метаэлементі, адам оны өзінің түйсігі арқылы сезінетін қоршаған ортадағы қатты агрегаттар; Свадхистана-чакра — Судың метаэлементі чұйық заттарға негізделген; Манипура-чакра Оттың Метаэлементі плазма түріндегі заттар; Анахата-чакра Ауаның метаэлементі, барлық газ түріндегі нәрселер; Вишудха-чакра – Эфирдің метаэлементі, толқындық-дыбыстық агрегат, эфир уақыт пен кеңістіктен тыс мистикалық кеңістік. Арбатардың алхимигі Джабир ибн Хайян (806-816 жылдары қайтыс болған) оның теориясында 4 элементпен қатар сынап-күкірт трансмутациясы да болады: күкірт (жер мен оттан тұрады) – жану қағидасы, сынап (от пен ауадан тұрады) – металл қағидасы бойынша жүреді. [12, 16-18 бб.]

Ал көне Қытайлық «У-Син» ілімінде бес субстанция әрқилы (бес элемент, бес қалып, бес әрекет, бес қозғалыс, бес жағдай т.б.) және олар өзара комбинациялар арқылы тұтастықты құрайды, ал бес элемент: ағаш, от, жер, металл, су болып құрылымданған. Жер элементі де әлем құбылыстарымен заттарымен байланысты болып келеді: сары (түс), орталық (оңтүстік, солтүстік, шығыс, батыс бойынша), мезгіл аралық (қыс, жаз, күз, көктем бойынша),

күн уақыт бойынша – кешке, планеталар бойынша – Сатурн, көңіл күй бойынша – ән айту, дене мүшелері бойынша – көкбауыр, асқазан, ауыз; мінез бойынша – ойға шому, саусақ түрлері бойынша – сұқ саусақ, сезім мүшелері бойынша – дәм, дәм бойынша – тәтті, иіс бойынша ароматты тәтті, адам келбеті бойынша – ерін, аңдар бойынша – сары мүйізтұмсық, күй бойынша – ылғал, өзгеріс т.б. [13, 125-127 бб.]

Біздіңше, топырақ пен Жер эквивалентті болмаса да, сайып келгенде, импликациялы қатынастар арқылы тұтасуы мүмкін деп болжамдаймыз. Бірақ біз бұл мақалада мифологияны сциентизациялады (қазіргі заманауи ілімдер тұрғысынан ғылымиландыруды) мақсат етпейміз. Дегенмен топырақтан жаратылуды реалдандырып түсінетін көзқарастардың кейбір бағдарлары мен нұсқаларына тоқталып өтуді жөн көрдік.

Көне Гректік, Қытайлық философиядағы осындай мифологиялық көріністер мен әлхимиялық дәстүрлер арасында сабақтасқан байланыстар, яғни, бір-бірінен ресми түрде тасымалдағандығы туралы нақты мәліметтер жоқ. Дегенмен жалпы ортақ мистикалық-мифтік синкреттілік түсінік бойынша олар бір-біріне қатысты болуы ды ықтимал (Әрине, олардың өзара байланысы, өз алдына жеке зерттеулерді керек етеді). Әйтсе де 4-5 субстанция, оның ішінде топырақ жай ғана бастаушы емес, ол белсенді, құбылуы арқылы әрқилы және әлемнің басқа да үдерістермен байланысты болып келеді. Мұндай үдерістер тура қабысып жатпаса да, Рабғұзи жинақтаған мифологиялық түсініктерде де кездеседі.

Осы орайда оның атаулы екі топырақ тақырыбына арналған мақалаларының Рабғұзидің «Қисас-ул анбийа» кітабынан Б. Сағындықұлының байырғы түрік тілінен қазақшаға аударған «Адам ата мен Хауа ана» қиссасына негізделгенін айта кету керек. А. Қалназаров ол қос мақалада келесідей түркі-қазақ мұсылмандық дүниетанымы талап ететін сауалдарға жауап іздейді: «Тәңірінің топырақты таңдауы немесе әруақтарға құран бағыштаудың мәні не?»; «Нәсілдер сыры, Әзірейілдің жаналғыш болуы немесе өлікті жуу неге міндетті болды?»; «Адамды жерге көму

салты қалай басталған?»; «Ғаламды айнытпай бейнелейтін айна, мидың түсі немесе адамның бет-бейнесі неге әралуан?»; «Ібілістің өзін артық санауының себебі немесе сұқ саусақты адамға қарата неге шошайтуға болмайды?»; «Адам ата қай топырақтан жаратылды?»; «Өз кезегінде бұларға жауап табылды ма?».

Профессор А. Қыраубаева «Аударма – нәзира әдебиет» («Қисас-ул Рабғұзи» («Рабғұзи қиссалары»)) зерттеуінде топырақ мәселесін діни түсініктерден туған әңгімелер қатарында атап Рабғұзидің діни мистикалық-мифологиялық конструкцияларынан бірнеше үзінді келтіргенін де назарға алған жөн. Ол бойынша Құдай Жәбірейілді үш түрлі топырақ алып кел деп жұмсайды. Жер: «Менен топырақ алма» дейді. Жәбірейіл жердің көңілін қимай, қайтып келеді. Құдай Ысрафилді жібереді. Ол да алмай қайтып келеді. Ең соңында Әзірейілді жібереді. Жер Әзірейілге де жалынады. Әзірейіл: «Сенің сөзіңнен Алланың хукімі күшті» дейді де, жерден үш түрлі топырақ алады. Құдай Әзірейілге: «Сенің көңілің бәрінен қатты екен. Бұдан былай адамның жанын алатын сен боласың!» дейді. Содан адамның жанын Әзірейіл алатын болады. Топырақтың түсі әртүрлі болған соң, дүниедегі адамдардың түрі де әртүрлі болады. Адамның басқадан емес, топырақтан жаратылу себебі: Тау:

«Мен биікпін, менен жарат» дейді, Алтын: «Менен жарат, мен әзизбін» дейді, сөйтіп, Теңіз, Аспан, Су – барлығы тарасады. Сол себепті адамды жерден жаратады. Алла Тағала жанға: «Адамның тәніне кір!» деді. Жан басқа кірді, көзге келді. Адам өзін-өзі көрді. Мұрынға келді. Адам түшкірді. Жан көкірекке келді. Адам ғаламдағы бар нәрселердің есімін білді, мың түрлі тіл білді. Жан беліне келді. Адамға: «Орныңнан тұр!» деп бұйырды. Адам тұра алмады. Жан адамның құрсағына кірді, адам тамақ тіледі. Адамның денесіне қан жүрді. Жанға: «Күшпен кір, күшпен шық!» деді. Адам ұйқылы-оюу жатқанда сол жақ қабырғасын алып, одан Хауа ананы жаратады. Оюу болса, қабырғасының ауырғаны білініп, жанына батады, қатты қиналған соң Хауаны жек көретін болады, ал ұйқыда болса, Хауаның өз қабырғасынан жаралғанын білмей, жат көруі мүмкін деп, әдейі ұйқылы-оюу кезінде жаратады. Жұмақта Ібілістің азғыруымен Құдайдың тыйым салған бидайынан жеп қойып, екеуі сол үшін жаза тартады, жұмақтан қуылады. [14, 184-185 бб.].

Адамның топырақтан жаратылуы туралы пайымдаулар мен Рабғузидің қиссаларындағы негізгі мифологиялық үдерістерді қазіргі заманғы діни мистикалық пайымдаулар тұрғысынан салыстыра бағамдауымызға болады.

Тақырыптар	Рабғузилік қиссалардың қысқаша мазмұны	Теологиялық түсініктемелер
Әруақтарға құран бағыштау	Адам топырақтан жаратылатын болғанда, Жер оның болашақта жасайтын күнәсін ойлап, өлгенде өз қойнына кіргенде құнаһарлығының ауыртпалығы өзіне де бататынын уайымдайды. Жасаған Ие Құран түсірілетінін жеткізеді. Солайша марқұм болғандардың ұрпағы әруақты еске алып, оларға құран оқытып, артынан дұға ететін болса, күнәлары жойылып отыратыны хабарланады.	Бүгінде әруақтарға құран бағыштау мәселесі теологиялық сипаты басым мәселе. Дәстүрлі діни таным өкілдері осы марқұмдарға құран бағыштау жағында. Әбу һурайра (р.а.) жеткізген хадисте Алла елшісі (Оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын): «Адам баласы дүниеден озғанда, үш түрлі ісінен өзге барлық істері тоқтап (кітабы жабылып) қалады. Тоқтамайтын істері: үзілмейтін садақа, адамзат игілігі үшін қалдырған пайдалы ілімі және артынан дұға жасайтын ізгі ұрпақ» [15]. Қазақта «Құран бағышталмаған әруақ жетім» деген де сөз бар.

<p>Мәйітті жуу</p>	<p>Әзірейіл топырақ алғанда Жердің өзінен жасалған адамзаттың құдайға көптеген шетін іс қылатынын болжап жылағанда, Алланың уақыты келгенде, оны жерге жақсы етіп, қазіргісінен де бағалырақ халде қайтаратынын мәлімдегені туралы айтылады.</p>	<p>Қиссада бұл жағдай «Уәж үшін айтылған осы сөздің себебінен өліктерді жуу міндетті болды» [9, 242 б.] - деп түсіндіреді. Бұл қазақтың ақ жуып арулау рәсімін легитимдейтін мәннің бірі. «Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігіне» сүйенсек, арулау – өлікті тазартып жуу, ақ матамен орау, қастерлеу [16]. Арулап жауып қою – өлікті жөнелтуге дайындық шарасы мәйітті жуып, жерлеуге дайындау рәсімі, мәйітті жуу, тазалау үрдісі. Бұл шараның басқаша атауы – сүйекке түсу, жуу, жуындыру. Қазақ салтында көзі ашық адамдар өз сүйегін кімдерге ұстату (жудыру) және оларға не беріп, не қою ісіне дейін аманат етіп кетеді. Тіпті, кейбір дос-жар, құрдас адамдар «Бұрын өлгеніміздің сүйегін артта қалғанымыз арулап, өз қолымызбен жерлеп, қалған бала-шаға мен мал-мүлікке бас-көз боламыз» деп серттесіп қояды. Өсиет пен уәде-серт болмаса, қалыптасқан дағды бойынша, сүйекке төрт адам түсіруге марқұмның ет жақын ағайындары таңдалады. Өліктің аруланған орны діни дәстүр бойынша үйдің оң жағынан арнайы әзірленіп, үсті қарамен жабылады. Бұл орын «арулаған жер» деп аталады және өлікті арулаған жерге өлікті жерлеген күннен бастап жеті күн күніге кешке қарай шырақ жағады. «Жаққаның шырақ болсын, мінгенің пырақ болсын!» - деп марқұмға тілек айтылады [17].</p>
<p>Адамды жерге көму</p>	<p>А. Қалназаров мұны Рабғузиден емес, ертедегі мұсылман ғұламаларының онтологиялық тұрғыдан жазған кітабы – «Мың сұраққа» тағы да негіздеп, Әбіл мен Қабылдың қанды оқиғасынан өрбітеді.</p>	<p>М. Молдабаева: «Қазақы ұлттық руханият» кітабында: «Әр ұлт, әр дін адамдары діни тұлғалардың атын өз тілдеріне бейімдеп алғаны болмаса, адамшылық, адалдық, туралық, тәрбиелік сияқты шарттары бірдей. Тек жерлеу тәртібі ғана салт-дәстүр ерекшелігіне қарай бөлектеу болып келеді» [18, 24 б.] - деп пайымдаған</p>
<p>Сұқ саусақты шошайту</p>	<p>Алла Тағала өз дәрежесінен Ібілісті шығарып тастауды Жәбірейілге тапсырғанда, ол періште сұқ саусағын қадап тұрып: «Мына малғұнның мойнына қарғыс қамытын кигізіңдер» деп періштелерге бұйырады. Жәбірейілдің сұқ саусағы Ібілістің жүзіне тігінен қадалғанда оның барлық бұрынғы періште сипаты ағып түседі. Сөйтіп, оның мойнына қарғыс қамыты кигізіледі.</p>	<p>Бұл суреттеуден халқымыздағы «Сұқ саусақты адамға қарата шошайтуға болмайды» деген тыйымның бір негіздемесін көреміз. Бұдан бөлек баба мектебі: «Сұқ саусағыңды шошайтып біреуді жазғырма!», «Айға сұқ саусағыңды шошайтпа!», «Зиратты саусағыңмен көрсетпе!» - деп тыйым салған [18, 24 б.].</p>

Иә, жоғарыдағы сипаттаулар мен тұжырымдаулардың бәрінің ежелден шешімін таппаған мегаметифизикалық мәселе – адамның пайда болуы мен тіршілігінің мән-мақсаты тақырыбының бір бөлігін ғана қамтиды. Дағыстандық философ К.М. Магомедовқа сүйенсек, адамзаттың шығу тегі туралы барлық нұсқаларды төмендегідей үштік схемаға салуға болады:

1. Адамның пайда болуының эволюциялық теориялары: Дарвин теориясы, Энгельстің еңбек теориясы, мутация теориясы, популяция теориясы, «Жүгіру» теориясы; өрмелеу тұжырымдамасы, «Сальтация» теориясы; Т. де Шарденнің телеологиялық эволюционизмі және басқалары.

2. Жаратылыс теориялары: «Ескі өсиет» нұсқасы; христиандық теория, Адамның ислами тұжырымдамасы, «Матриархаттық» теориялар, «Патриархат» теориялары; адамның екі және бірнеше жаратылыстарының теориялары, андрогендік теория және т. б.

3. Сыртқы араласу теориялары: Панспермия теориялары; радиациялық теория, өмір мен адамның пайда болуының жарықтық теориясы, жерден тыс өркениеттер гипотезасы, гомункулярлық теория, «Сәтсіз ғарыштық эксперименттер» теориялары, кеңістіктік аномалиялар теориясы және т.т. [19].

Адам баласы жердің асты-үстін, ғарыш әлемін, бәрін білгенде нақ өзінің жаралыс әлемін, әсіресе пайда болу жағдайын ғылыми тұрғыда нақтылай алмай келеді. Мәселен, ойшыл Г. Муравник «Ответственность религии и науки в современном мире» жинағындағы «Тайна шестога дня творения и проблема современного антропогенеза» төл жазбасында «Адамның шығу тегі мәселесі заманауи жаратылыстану ғылымдарында да күрделі мәселе екені айтылады. Қиындығы сол, ол тек ғылыми дискурсқа ғана жатпайды. «Адамның маймылдан пайда болғаны туралы» мектеп қабырғасынан алып шыққан түсініктердің бейне бір қатаң ғылыми дәлел-дәйегі бардай көрінуімен көпшілік үшін Храм табалдырығын аттауға кедергі болады» [20, 233 б.] - дейді. Оның сөзінше, осы танымды негіздеген ағылшын натуралисті

Ч. Дарвиннің өзі адамның толық біртұтас болмысын емес, өз эволюциялық теориясында бар болғаны физикалық дененің ғана дамунамасын берген.

Тап сонда тағы бір автор Вениамин (Новик) «К 80-летию «обезьянего процесса» жазбасында АҚШ тарихындағы әлемдік сот тарихындағы нышанды уақиғасының бірі «Маймыл үдерісі» (monkey trial) тақырыбын көтере отырып, қазіргі ғылымда қабылданған дарвинизмнің философия тіліндегі биологиялық редуccionизм екендігін алға тартады. Ғалым: «Барша іргелі мәселелер секілді өмір мен адамның пайда болуы туралы мәселелер принципті түрде тек қана ғылыми әдіснама арқылы шешілмейді. Өйткені ондай мәселелер қандай да болмасын бұралаң жолдармен этика мәселесін қозғап өтеді. Алғашқы дүниелік негіздер туралы білімдер таза ғылыми, яки шынайы болуы мүмкін емес» деп жалпы өмірдің пайда болуын түсіндіру үшін алдымен адам миының өзін, ондағы ой үдерісін танып алу керектігін атап өтеді [20, 259 б.]. Бұл жерде бір бұл тұлғалар ғана емес, Г. Гутнер редакциясымен жарық көрген жинақ авторларының денінің ортақ метафизикалық негіздерді іздеуде ғылым мен діннің әлі талай бірге жүретінін және діни-сакральды санаға бәрібір иек артатынына тоқтайтынын назарға алған жөн.

Әрине, бұл дүниетанымды қайта сакралдандыру немесе батыстық логоцентризм тұрғысынан неосхоластикалық тұжырымдар сияқты болып көрінеді, біз үшін ең бастысы оның пікірлеріндегі аполлогетиканың ойлау мәнерлері болып отыр. Ал қазақтардағы нарратив білімдерде топырақты орталық түсінікке айналдырудың мынадай бағдарларына тоқталып өтуімізге болады және оның мәтін аясындағы фреймдерін де ұсына аламыз.

Этнограф-ғалым А. Сейдімбектің «Қазақтың ауызша тарихы» кітабындағы халықтық мистификацияларды былайша баяндайды, Ай апа мен Ай ата топырақтан жаралғандықтан, содан бері өлген адам жер қойнына көміліп, қайтадан топыраққа айналатын болған. Сондай-ақ әрбір дүниеге келген адам шыр етіп туғанда, жаралған жерінің топырағы бұрқ ете қалады. Кейін бұйырған ғұмырын жасап,

дүние салғанда, қай жердің топырағынан жаралса, сол жерге көмілмек. «Қазақтың өлген адам туралы «топырақ тартты», «топырақ бұйырды» дейтіні, сөйтіп мәйіт үстіне бір шымшым топырақ салатыны сондықтан» [17].

Тілдік бірлік пен ұғым көрінісі	Үдерістің сипаты мен қолданысы
Топырақ тарту	Адам жаралғанда, топырағы қай жерден алынған болса, өлгенде сол жерге көміледі. Егер бір адам басқа бір жерге барып, қазаға ұшыраса, «Топырағы тартып барған екен» [10] - дейді.
Топырақ бұйыру	Қайтыс болған адамды қабірге жерлегенде, қабір басына барған адамдар жерлігіне қойылып жатқан сүйектің үстіне бір шым-шымнан топырақ салады. Мұны «Көптен топырақ бұйырды» [10] - деп айтады.
Топырағы ауыр	Мінезі ауыр, салмақты адамдарға қатысты айтылады. Ана құрсағында пайда болар алдын алынған жерінің топырағын меңзеу. Әр адамға әрдайым періштенің топырақ алуы.
Топырағы жеңіл	Мінезі жеңіл, қағылездеу адамдарға қатысты айтылады. Бұл да туардағы топырағын меңзеуді білдіреді.
Алды артына бір уыс топырақ	Қазақ жек көрген немесе енді көрмесем деген адамның артынан бір уыс топырақ шашады [21].
Адам көзінің топыраққа тоюы	Адамдар көзі дүниеге тоймайды. Адамның көзі өлгенде бір уыс топыраққа ғана тояды. Айталық, Абайдың «Ескендір» поэмасының да түпкі түйіні осы еді.

Бүгінде «Батық» деп аталатын Қарағанды облысы Шет ауданыныңдағы ауыл топономикасының шығу себебі осы қазақы топыраққа байланысты. Қаракесектің ішіндегі Бесбошанның баласы Кәрсон руынан тарайтын Батық би ел жайлаудан көшкенде «Ағой» бұлағының басына қонып қатты ауырып, өмірден өтетінін сезеді. Ол ағайынға: «Алла топырақты осы жерден бұйырып тұрған шығар, енді мені қозғамаңдар, осында қойыңдар» деп өсиет айтыпты-мыс. Сонымен, Ағой бұлағы «Батық» деп аталып кетеді. Осы оқиғаны бірінші мақаласында кеңінен баяндаған А. Қалназаров демекші, бұл да болса далалық ділімізге ғана тән мінез-құлықтың бірі болса керек [10, URL: <https://kazislam.kz/topyra-tan-zharal-an-adam-ojt-jer/>]. Әрине, кейбір көзқарастар мұндай үдерістерді көне тәңірлік дәстүрлерді исламдандыру деп түсіндіреді (Бұл өз алдына жеке зерттеулерді қажет етеді).

Қазақ дүниетанымында да топыраққа қатысты детерминацияланатын дәстүрлер мен діни-мистикалық тәжірибелер бар:

- Адам кіндік қаны тамған ата жұртынан басқа жаққа қоныс аударып барғанда сол жерге бірден үйрене алмайды. «Жат жердің суы, ауасы жақпайды» деп кіндік қаны тамған жерден топырақ ала кетеді де, барған жерінде суға шомылдырып

ішіседі. Сонда жат жерге тез бауыр басып кетеді деп ұйғарады.

- Кейінгі исламдық түсініктерге орай, бейіт топырағын сәндемейді. Табиғи қалпында жатқанын, көгеріп өсімдік өсіп тұрғанын ұнататын жағдайлар да кездеседі. Бейіттен бір шым-шым топырақ алып тастайды. Ал кейбір жерлеу дәстүрінде оған қарама-қарсы мазар салу, бейіттерді жаңарту, балбал тас ескерткіштер орнату, жерлеген жерлерді құрметтеу, оны ата-баба зираттары ретінде құрметтеу де кездеседі.

- халқымыздың діни сенімінде кей кездері «Жер сілкінісі – Алланың бұйрығымен болатын іс» деп есептеледі. «Адамдардың ниеті бұзы-лып, арамдықпен жерді қорлау, ластау ісі етек алғанда Жер шамданып, сілкінеді» деген түсініктер тудыру қазіргі діни-мистикалық танымдық қоғамдық пікір ықпалымен өз бетінше конструкцияланған. Сондықтан жер сілкінген кезде бір шымшым топырақты алып, Аллаға жалбарынып дұға оқып, жүрекке басқан қалыппен жүрелеп отыру керек. «Күнәң болса, Алла да, жер де кешіреді» деп есептелетін исламдандыру ырымдарын орнықтыру беталысы да бар. Мұндай діни идеологиялар барлық құбылыстар мен үдерістерді баяндауда, нарративті білімдерді таратуда жиі кездесетін жайт, ол «Құдай», «Алла», «Пайғамбар», «Тозақ»

т.б. іргелі діни концептілермен парафраза-лай отырып, сол концептілер арқылы кез келген пікірді ақиқаттандыру технологиясымен келіп ұштасады. Философиядағы, оның ішіндегі лингвистикалық философияда бұл діни концептілер арқылы ақиқатты когеренциялау [23, 498 б.] ғана болып шығады.

– Жерді сабамайды, тепкілемейді. «Қара жерді жамандама, қайтып сонда барарсың, Қауым елді жамандама, қарғысына қаларсың» – дейді [21]. Яғни, топырақ тек қана исламдық креационизмге қатысты емес, жалпы алғанда тәңірлік сенімдегі «Жер-Ана», «Ұмай Ана» концептілерімен де байланыса алады. Бұл түсініктер, мүмкін, көне Зорастрлық, Авесталық, Шумерлік, Мысырлық дүниетаныммен да байланысуы ықтимал (Бұл өз алдына жеке зерттелетін мәселе);

Дегенмен діни исламдық және тәңірлік дүниетанымдағы «топырақ» концептісі түрік-қазақ халқының дүниетанымының өзіндік төлтума ерекшеліктерін тереңірек зерттеу перспективасында осы топыраққа қатысты ахуалдарды ашып көрсетуде белгілі бір парадигмаларда ықпалдастығы болуы мүмкін деп пайымдай аламыз.

Қорытынды

Қортындылай келе, топырақ концептісіне қатысты діни-мистикалық пайымдауларды философиядағы бағыттардың ұстанымдарына сүйене отырып, оны әр қырынан қарастыра келе, мынадай қортындылар ала аламыз:

Исламдық теологиялық ұстаным. Адамның топырақ-балшықтан жаратылуын Құдай-Жаратушының бар екені туралы теологиялық дәлелдерді объективті деп түсінушілік. Логоцентристік тұрғыда алғанда, қазіргі заманауи «неосхоластиктер» деп атауға болатын көзқарастар апологетикалық мәнерлерді қолдайды. Мәселен, Қ. Сейтұлының «Пайғамбарлар тарихы» кітабында бұл туралы: «Құран кәрімде адамның жаратылуы жөніндегі аяттардың барлығында да әзірет Адамның топырақтан жаратылғаны айтылады» [24, 12 б.] делініп, Құранның «Фатыр» сүресін келтірілген. Ол сүреде «Алла тағала сені (Адам атаны) топырақтан, сосын бір тамшы судан (Адам атаның ұрпағын) жаратты» деген жолдар бар.

«Бұған сәйкес» дейді Қ. Сейтұлы: «арғы бабамыз жаратылған топырақты Ұлы Жаратушы адам баласының қияметке дейін ғұмыр кешетін, өзі мекендейтін қара жер бетінен алдыртқан болып тұр. Ол жай ғана топырақ емес, жер бетінің өзегі мен дәннің құрайтын топырақ. Яғни, жердің барлық элементтерін қамтыған топырақ» [24, 13 б.].

Сонымен қатар «Сад» сүресінде Алла тағаланың адамды тікелей Өзі құдірет қолымен жаратқандығын айтатынын ұмытпаған ләзім [«Сад» сүресі, 75]. Логоцентристік тұрғыдан бағаласақ, кейбір неосхоласт-теологтардың түсіндіруінше, «Құдірет қолымен жаратуы» адамды жалпы жаратылыстан үстем де ардақты етіп жаратқандығын білдіреді. Ол бойынша Адам атаның жаратылуы – Алла тағаланың тікелей құдіреті» болып шығады.

Д. Кенжетай «Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы» кітабының «Құрандағы адам мәселесін» талдауында «Құранның адамды басқа болмыстардан ерекше мақамға шығаруы жарату кезінде оған Тәңір «Өз рухынан үрлеген» құдайлық жауһардың (субстанция) берілуіне байланысты болуы керек» [25, 129 б.] – деп тұжырымдайды.

Мистификацияланған арғытарих философиясы ұстанымы. Тарих философиясының бір бөлігі ретінде адамның топырақ-саздан жаратылуы туралы тұжырымдаманы адамзат қоғамы мен мәдениетінің пайда болуы мен дамуы туралы нұсқалардың бірі ретінде қарастырады. Ибраһимдік діндерде бұл тарихтың белгілі бір метафизикалық бастауының болуын болжайды. Яғни, адамзаттың түпкі бабасы, бірінші адам – Адам ата тарихтың да басталуына және нүктесін символдауымен құнды болмақ.

«Аксиологиялық немесе конструктив атеизм» ұстанымы. Діни мистикалық түсініктерді қарапайым логикалық тұрғыдан пайымдайтын бағдарды негізге алсақ, барлық үдерістерді феноменологиялық тұрғыдан сол дәуірде өмір сүрген адам-дардың санасы мен танымы бойынша ойлауымыз керек, бұл тұстағы редукция примитивизм арқылы қарапайым логикаға бағдарланады деген сөз. Кей сәттерде, бұл ұстаным бойынша барлық құбылыстар мен мифологиялық көзқарастар сакралділік мәнін жойып, редукцияланады. Мәселен, «Топан

су» мифі өзеннің бойында өмір сүрген барлық халықтарда бар, ол жай ғана көктемгі мезгілдегі су тасқындарының көрінісі, су тасқындарының қайтуы, әлемдегі топан судың қайтуымен сәйкестене алады. Топырақ-саз балшық табиғаттағы барынша оңтайлы әлемнің кез-келген материалдық элементін қайта құрылымдап көшірмесін жасауға (қазіргі ермексаз тәрізді) қолайлы құрал ғана. Антропоморфтауға жүгінсек, адамды да саз балшықтан жасау мифологиясының қалай қалыптасқандығының да өзіндік логикасын түйсінуге болады.

Прагматистік ұстаным. Дін философиясымен шұғылданатын прагматистердің пайдалылық ұстанымын негізге алсақ, адамның топырақтан жаратылуымен қатар, топырақ сакралділігі әзірге діни-мистикалық санадағы адамдарға қызмет етіп тұрған тиімді жоба, ол діни қоғамдық санада сенім ретінде құнды, егер де ғылыми тұрғыдан дәйектелсе, ол да ақиқат. Демек, діни таным үшін бұл идея зұлымдық тудырмаса немесе ғылыми-техникалық прогресс пен адамзаттың руханиятына кедергі келтірмейтін болса, онда дінді қуаттаушылар үшін ол да – ақиқат. Яғни, адамның пайда болуы туралы креационистік идея әзірге діни эпистемологиялық құндылық ретінде сақтала алады. Сонымен қатар «топырақ туралы осы идеяны біз қалай, басқаша форматтарда болсын өзіміздің тиімділігімізге қалай пайдалана аламыз, діни қауымдастық қалай пайдаланып жүр?» деген перспективті сауал қоя аламыз.

Конструктивизм бағытының ұстанымдары. «Топырақ» туралы конструкциялардың туындауы – болашақтағы басқа да діни, әлеуметтік мифтік, ғылыми, рухани конструкцияларға қалай ықпалдаса алуы ықтимал деген сауал туындайды. Екінші бір қырынан, топырақ конструкцияларының пайда болуының ойлау мәнерлері зерттеуге тұрарлық дүние ме, әлде жоқ па деген сауалдарды туындата алады. Топырақ конструктивизмін қазіргі ғылыми конструкцияларға бейімдеу-детерминациялау мен «дінді сциентизациялау» деп атауға болатын бағыттың жаңа конструкциялары құрылымдануы беталыстары бар. Нақтырық айқанда, адамның топырақтан жаратылғандығы туралы

конструкциялар, ғылыми тұрғыдан реконструкцияланады – тікелей немесе рәміздік, тіпті болмаса, топырақтың басқаша сапасы арқылы қайта конструкциялануы да мүмкін. Демек, мәселе адамның топырақтан жаратылғандығы немесе оның мифологиясы туралы емес, конвенционализм арқылы конструкциялар жасауға айналуында болып отыр. Бұрын діни таным кезінде, дін өкілдері арасында өзара конвенционализм болатын болса, бұл көрініс ғылыми конвенционализм арқылы қайта конструкциялануы мүмкін бе деген сауалдар қойылады. Сонымен қатар метафилософиялық тұрғыдан келсек, демифологизация, десакрализация арқылы «топырақ» белгілі бір рәміздік мағынаға ие деп түсіндіретін көзқарастар да туындауы ықтимал.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Орта ғасырдағы түркі ойшылдары. Жиырма томдық. 5-том. – Астана: Аударма, 2005. – 528 б.
- 2 Кузин Ф.А. Методика написания. Правила оформления. Порядок защиты. Практическое пособие для докторантов, аспирантов и магистрантов. – М.; Ось-89, 2011. – 448 с.
- 3 Againts metod: outline of an anarchistic theory of knowledge. – London: New Left Books, 1975. – 339 p.
- 4 Мырзалы Серік. Философия: оқулық. – Алматы: «Бастау», 2008. – 644 б.
- 5 Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы. 1987. – 176 б.
- 6 Рабғузи Насреддин. Қисас-ул әнбия. – Астана: Фолиант, 2008. – 552 б.
- 7 Саттиев Л.И. Ранняя средневековая арабская агиографическая литература // Очерки средневековой арабской прозы. – Ташкент: Фан, 1992. – 82 с.
- 8 Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. 8-том.: Насируддин Бурхануддин Рабғузи. Пайғамбарлар қиссасы. – 480 б.
- 9 Сағындықұлы Б. Ғаламның ғажайып сырлары. – Алматы: Ғылым, 1997. – 296 б.
- 10 Қалназаров А. Топырақтан жаралған адам. Ойтүйер // [Электронды ресурс] URL: <https://kazislam.kz/topyrag-tan-zharal-an-adam-ojt-ger/> (Қаралған күні: 10.04.2024)
- 11 Элементы // Новейший философский словарь. – Минск: Книжный Дом, 1999. – 1017 с.
- 12 Соловьев Ю. И. История химии. Развитие химии с древнейших времён до конца XIX века. – М.: Просвещение, 1983. – 368 с.

13 Дун Чжуні. Смысл пяти элементов // Древнекитайская философия. Эпоха Хань. – М.: Наука, 1990. – 257 с.

14 Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы, «Әдебиет Әлемі», – 2012. – Т.6: Көне түркі әдебиеті туралы зерттеулер. – 408 б.

15 Мұслим, Уасыйя 14.

16 Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 1997. – 368 б.

17 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 738 б.

18 Молдабаева М.М. Қазақы ұлттық руханият. – Алматы: «Курсив» баспасы, 2013. – 352 б.

19 Магомедов К.М. Эволюционные концепции человека: за и против // Вестник Дагестанского гос. ун-та. Серия 3, Общественные науки. – 2016. – Т. 31, вып. 4. – С. 117-126.

20 Ответственность религии и науки в современном мире. – М., Библиейско-богословский институт св. Апостола Андрея» 2007. – 300 с.

21 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана, «Фолиант», 2013. – Т. 94: Түс жору және ырымдар. – 432 б.

22 Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. – Астана: Фолиант, 2008. – 728 б.

23 Аналитическая философия. – Москва: Издательство РУДН, 2005. – 765 с.

24 Сейтұлы Қ. Пайғамбарлар тарихы. – Алматы: «Таным» баспасы, 2022. – 352 б.

25 Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 360 б.

Transliteration

1 Orta ғасырдағы түркі ойшылдары [Turkish thinkers of the Middle Ages]. Zhiyrma tomдық. 5-том. – Астана: Audarma, 2005. – 528 б. (in Kaz)

2 Kuzin F.A. Metodika napisaniya. Pravila oformleniya. Porjadok zashhity [Description of methodology. Registration rules. Order protection]. Prakticheskoe posobie dlja doktorantov, aspirantov i magistrantov. – М.; Os'-89, 2011. – 448 s. (in Russ)

3 Againts metod: outline of an anarchistic theory of knowledge. – London: New Left Books, 1975. – 339 p.

4 Myrzaly Serik. Filosofija: oқulyқ [Philosophy: textbook]. – Алматы: «Bastau», 2008. – 644 б. (in Kaz)

5 Қоңыратбаев Ә. Қазақ жепосы zhәне tyrkologija [Kazakh epos and Turkology]. – Алматы. 1987. – 176 б. (in Kaz)

6 Rabғuzi Nasreddin. Qisas-ul әnbija [Qisas-ul Anbiya]. – Астана: Foliand, 2008. – 552 б. (in Kaz)

7 Sattiev L.I. Rannja srednevekovaja arabskaja agiograficheskaja literatura [Early medieval Arabic hagiographic literature] // Oчерki srednevekovoj arabskoj prozy. – Tashkent: Fan, 1992. – 82 s. (in Russ)

8 Әдеби zhәdigerler. Zhiyrma tomдық [Literary monuments. Twenty volumes]. – Алматы: «Tajmas» baspa yji, 2008. 8-том.: Nasiruddin Burhanuddin Rabғuzi. Pajғambarlar qissasy. – 480 б. (in Kaz)

9 Saғyndyқly B. Falamnyң ғazhajyp syrlyry [The amazing secrets of the universe]. – Алматы: Fylym, 1997. – 296 б. (in Kaz)

10 Qalnazarov A. Topyraқтан zharalған adam. Ojtyjer [A man created from soil] // [Elektronды resurs] URL: <https://kazislam.kz/topyra-tan-zharal-an-adam-ojt-je-r/> (Qаралған kyни: 10.04.2024) (in Kaz)

11 Jelementy [Elements] // Novejshij filosofskij slovar'. – Minsk: Knizhnyj Dom, 1999. – 1017 с. (in Russ)

12 Solov'ev Ju. I. Istorija himii. Razvitie himii s drevnejshih vremjon do konca XIX veka [History of chemistry. Chemical development from ancient times to the end of the XIX century]. – М.: Prosveshhenie, 1983. – 368 с. (in Russ)

13 Dun Chzhuni. Smysl pjati jelementov [The meaning of five elements] // Drevnekitajskaja filosofija. Jepoha Han'. – М.: Nauka, 1990. – 257 s. (in Russ)

14 Klassikalық zertteuler: Kөp tomдық [Classical Studies: Multivolume]. – Алматы, «Әдебиет Әлемі», – 2012. – Т.6: Kөне түркі әдебиеті туралы zertteuler. – 408 б. (in Kaz)

15 Mұslim [Muslim], Uasyjia 14. (in Kaz)

16 Қазақ дәстүрлі мәдениетінің jenciklopedijalық sөzdigi [Encyclopedic dictionary of traditional Kazakh culture]. – Алматы: «Sөzdik-Slovar'», 1997. – 368 б. (in Kaz)

17 Қазақтың jetnografijalық kategorijalar, ұғымдар мен atalарnyң дәstүрлі zhyjesi [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of the Kazakhs]. Jenciklopedija. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 738 б. (in Kaz)

18 Moldabaeva M.M. Қазақы ұltтық ruhanijat [Kazakh national spirituality]. – Алматы: «Kursiv» baspasy, 2013. – 352 б. (in Kaz)

19 Magomedov K.M. Jevoljucionnye koncepcii cheloveka: za i protiv [Evolutionary concepts of man: for and against] // Vestnik Dagestanskogo gos. un-ta. Serija 3, Obshhestvennye nauki. – 2016. – Т. 31, vyp. 4. – S. 117-126. (in Russ)

20 Otvetstvennost' religii i nauki v sovremennom mire [Responsibility of religion and science in the modern world]. – М., Biblejsko-bogoslovskij institut sv. Apostola Andreja» 2007. – 300 s. (in Russ)

21 Babalar sözi: Zhýztomdyq [The words of the ancestors: One hundred volumes]. – Astana, «Foliant», 2013. – T. 94: Tys zhoru zhëne yrymdar. – 432 b. (in Kaz)

22 Sejdimbek A. Qazaqtyn auyzsha tarihy [Oral history of the Kazakhs]. –Astana: Foliant, 2008. – 728 b. (in Kaz)

23 Analiticheskaja filosofija [Analytical philosophy]. – Moskva: Izdatel'stvo RUDN,

2005. – 765 s. (in Russ)

24 Sejtly K. Pajfambarlar tarihy [History of the prophets]. – Almaty: «Tanym» baspasy, 2022. – 352 b. (in Kaz)

25 Kenzhetaj D. Qozha Ahmet Jasaui dýnietanymy [Worldview of Khoja Akhmet Yassawi]. – Almaty: «Arys» baspasy, 2008. – 360 b. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Әділбек Жаңаберженұлы Нәби* PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: Adilbeknabi15@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-3586-3098
- Сұлтанмұрат Өтеушұлы Абжалов* қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, email: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-6238-9512
- Слушааш Муратбековна Туленова* PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: sulushashtulenova@gmail.com, ORCID ID: 0009-0007-8091-9226
- Берік Мұратұлы Аташ* қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: atash_berik@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3431-748X
- Әділбек Жаңаберженұлы Нәби* PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: Adilbeknabi15@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-3586-3098
- Султанмурат Утешович Абжалов* ассоциированный профессор, кандидат философских наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан, email: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-6238-9512
- Слушааш Муратбековна Туленова* PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: sulushashtulenova@gmail.com, ORCID ID: 0009-0007-8091-9226
- Берік Мұратұлы Аташ* ассоциированный профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: atash_berik@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3431-748X
- Adilbek Nabi* PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: mamyt85@inbox.ru, ORCID ID: 0009-0004-2266-5684
- Sultanmurat Abzhalov* Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, email: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-6238-9512
- Slushash Tulenova* PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: sulushashtulenova@gmail.com, ORCID ID: 0009-0007-8091-9226
- Berik Atash* Associate Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: atash_berik@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3431-748X

PRINCIPLES OF PERFECT HUMAN IN NAKSHBANDIYA TARIQA AND LEVEL OF THEIR PROPAGANDA IN INTERNET

¹B. Azhimov, ²K. Borbassova, ²T. Amankul, ²N.Mukan

ABSTRACT

The concept of the perfect man in Sufism is a profound and multi-faceted idea that harmoniously combines spiritual, ethical and philosophical aspects. The perfect man, or "insan-i kamil", is perceived as the ideal that every seeker of truth strives for. He is not just a master of self-knowledge, but also a bridge between the material and spiritual worlds, personifying divine quality, love and compassion. This article explains the meaning of the expression "perfect man", analyzes the concept of the "perfect man" through the prism of the teachings of the Naqshbandi tariqa. Since its inception, this tariqa has inspired its followers on the path of spiritual growth using a variety of practices and principles. One of the key aspects that distinguishes the Naqshbandi tariqa from others is its ability to find harmony between spirituality and everyday life. This quality contributed to its spread from Central Asia and India, where followers actively participated in the social and political life of their countries. In our study, we intend to present the methodology of the Naqshbandi tariqa for achieving spiritual maturity, emphasize its importance among believers and assess the level of propaganda activities of the tariqa in the online space of Kazakhstan.

Key words: Islam, Ihsan, Naqshbandiya, Tariqa, Eleven Principles, Ustaz, Perfect Human, Sufism.

¹Egyptian University of Islamic Culture
Nur-Mubarak,
Almaty, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

Author-correspondent:
Borbassova K.
bm.karlygash@gmail.com

Reference to this article:
Azhimov B.I.,
Borbassova K.M.,
Amankul T., Nurzat M.
Principles of perfect human in nakshbandiya tariqa and level of their propaganda in Internet // Adam Alemi. – 2025. – No.1 (103). – P. 139-148.

Нақшбандия тариқатындағы кемел адам қағидалары және олардың Интернеттегі насихатталу деңгейі

Аңдатпа. Сопылықтағы кемел адам ұғымы рухани, этикалық және философиялық аспектілерді үйлесім тапқан терең де сан қырлы идея. Кемел адам немесе «инсан-и камил» - әрбір ақиқат іздеуші адам ұмтылатын мұрат ретінде қабылданады. Ол жай ғана өзін-өзі танудың шебері емес, илаһи қасиет, сүйіспеншілік пен жанашырлықты бейнелейтін материалдық және рухани дүниелер арасындағы көпір. Бұл мақалада «кемел адам» сөзінің мағынасы жан-жақты түсіндіріліп, «кемел адам» ұғымы нақшбанди тариқат ілімінің призмасы арқылы талданады. Бұл тариқат пайда болғаннан бері әртүрлі әдіс-тәсілдер мен қағидаларды қолдана отырып, өзінің ізбасарларын рухани дамуға шабыттандырды. Нақшбандия тариқасының басқалардан ерекшеленетін басты аспектілерінің бірі – оның руханилық пен күнделікті өмірдің үйлестіре білуінде. Оның бұл қасиеті тариқаттың Орталық Азия мен Үндістаннан таралуына ықпал етті, аталған аймақтарда оның ізбасарлары өз елдерінің қоғамдық және саяси өміріне белсенді қатысқан. Біз өз зерттеуімізде рухани кемелдікке жету жолындағы нақшбанди тариқасының әдіснамасын ұсынып, оның діндарлар арасындағы маңыздылығына тоқталып, Қазақстанның интернет кеңістігіндегі нақшбандия тариқатының өздерінің кемелдікке жету тәсілдерін қандай деңгейде насихаттап жатқанын бағалауды көздеп отырмыз.

Түйін сөздер: Ислам, иксан, нақшбандия, тариқа, он бір негіз, ұстаз, кемел адам, сопылық.

Принципы совершенного человека в Накшбандийском тарикате и уровень их пропаганды в Интернете

Аннотация. Концепция совершенного человека в суфизме представляет собой глубокую и многогранную идею, в которой гармонично сочетаются духовные, этические и философские аспекты. Совершенный человек, или «инсан-и камил», воспринимается как идеал, которому стремится каждый искатель истины. Он не просто мастер самопознания, но и мост между материальным и духовным мирами, олицетворяющий божественное качество, любовь и сострадание. В данной статье разъясняется значение выражение «идеальный человек», анализируется концепция «идеального человека» через призму учений накшбандийского тариката. С момента своего возникновения данный тарикат вдохновлял своих последователей на путь духовного роста, используя разнообразные практики и принципы. Одним из ключевых аспектов, выделяющих накшбандийский тарикат среди других, является его способность находить гармонию между духовностью и повседневной жизнью. Это качество способствовало его распространению из Центральной Азии и Индии, где последователи активно участвовали в общественной и политической жизни своих стран. В нашем исследовании намерены представить методику накшбандийского тариката для достижения духовной зрелости, подчеркнуть ее значение в среде верующих и оценить уровень пропагандистской деятельности тариката в онлайн-пространстве Казахстана.

Ключевые слова: Ислам, ихсан, Накшбандия, тарикат, одиннадцать принципов, устаз, совершенный человек, суфизм.

Introduction

Islamic science draws heavily on the Quran and Sunnah in many of its fields. The Tafseer, Hadith, Fiqh, History, Seerah, Comparative Religions, and Ilm-e-Kalam are a few of the significant fields of knowledge. Another Islamic discipline that plays a significant role in our social lives is sufism, or tasawuf. Sufism (Arabic: الصوفية, romanized: al-Ṣūfiyya; Arabic: التصوف, romanized: al-Taṣawwuf) stands as a harmonious Islamic discipline, embodying a profound spiritual journey. At its core lies the purification of heart and mind, an introspective quest to unveil one's true nature and the essence of the surrounding world. It esteems direct communion with the divine above rituals, seeking an intimate union with the Creator. Self-awareness, a vital pillar of the Sufi path, emerges as an essential tool for overcoming the ego and relinquishing material desires. Through its sacred practices, Sufism guides seekers toward the discernment of the authentic self, liberating them from the illusions cast by the external realm, thereby providing pathways to divine existence. These transformative experiences not only enrich one's life but also inspire a deep commitment to the community, fostering a spirit of service and compassion towards others. Ultimately, Sufism weaves a tapestry of connection, inviting all to embark on a

journey of profound spiritual awakening and shared humanity [1].

Throughout history, Sufis have frequently been associated with "orders" called tariqa (plural of ṭuruq), which are groups of people gathered around a grand master wali who will trace their lineage of teachings back to the Islamic prophet Muhammad. The Ba 'Alawiyya, Badawiyya, Bektashi, Burhaniyya, Chishti, Khalwati, Kubrawiyya, Madariyya, Mevlevi, Muridiyya, Naqshbandi, Nimatullahi, Qadiriyya, Qalandariyya, Rahmaniyya, Rifa'i, Safavid, Senussi, Shadhili, Suhrawardiyya, Tijaniyyah, Uwaisi, and Zahabiya orders are notable examples of tariqa [2].

Named after Baha al-Din Naqshband, the Naqshbandi order (Arabic: الطريقة النقشبندية, romanized: al-Ṭarīqat al-Naqshbandiyya) is a Sufi order of Sunni Islam. Through Ja'far al-Sadiq, they can trace their silsila (chain) back to the Prophet Muhammad via Abu Bakr, the first caliph (hijra 632–634). Major Naqshbandi academics like Sirhindi and Dahlawi have stressed how the Naqshbandi Sufi Order adheres to the sharia, setting it apart from other Sunni schools [3].

The "convergence of the two oceans" and the "Sufi Order of Jafar al Sadiq" are other names for the order. Yusuf Hamadani and Abdul Khaliq Ghijduwani, who organized the practices and stressed the importance of the entirely silent invocation in the 12th century, are credited with numerous

insights gained by the Naqshbandi order. The name of the order comes from its later association in the 14th century with Bahaud-din Naqshband Bukhari. Then a name for a branch or sub-order was added. The path was known as "Naqshbandiyya-Ahrariyya" from 'Ubeydullah Ahrar to Imam Rabbani; "Naqshbandiyya-Mujaddadiyya" from Imam Rabbani to Shamsuddin Mazhar; "Naqshbandiyya-Mazhariyya" from Shamsuddin Mazhar to Khalid al-Baghdadi; "Naqshbandiyya-Khalidiyya" from Mawlana Khalid onward; "Naqshbandiyya-Mustafvi" (Khalidi); and so forth [4].

One interpretation of the Naqshbandi Order's name is "engraver" (of the heart). The road is also known as "the way of the golden chain" and "the sublime Sufi path." Along the major commercial routes, the orders also founded guilds for crafts and trade, and they provide hospice care for traders and tourists (like the well-known Silk Road). According to Rahman, the majority of Muslims belonged to a Sufi order between the 13th and the 18th centuries. The Naqshbandiya order, which was established in Central Asia in the thirteenth century in an effort to protect Islam from the Mongol invasions, is one of the most significant Sufi groups. Subsequently, it reached the Indian subcontinent [5].

Ever since its establishment, the Naqshbandi tariqa has been a significant part of Kazakhstan's spiritual landscape, serving as a driving force behind the conversion of the country's nomadic people to Islam. The tariqa's teachings have not changed over time, attesting to its efficiency as a spiritual discipline for soul purification. After all, the religion would simply be ritualistic and lacking in sanctity without Sufism and spirituality. promotion of the principles of the Naqshbandi tariqa to achieve the level of the "perfect human" remains a relevant topic [6]. This article examines these ideas theoretically, studies the extent of their propaganda in Kazakhstan, researches the best ways of their agitation and presents the SWOT analysis.

Methodology

The article was written through a meticulous application of research methodologies,

encompassing historical, scientific, and systematic approaches. Data was diligently gathered and analyzed within the framework of qualitative and descriptive research techniques. The study researches a wealth of previously published and contemporaneous materials, such as scholarly books, research articles, periodicals, and theses, ensuring the integrity and authenticity of its findings. By weaving together these diverse strands of knowledge, the research not only honors the past but also illuminates pathways for future inquiry. The content analysis served as an empirical research method to give our research work with a practical feature.

Main part

It is difficult to overstate the significance of learning about the Naqshbandi tariqa practices for spiritual development because this path provides effective means of altering one's consciousness. The Naqshbandi tariqa, which is founded on the teachings of the illustrious master Bahauddin Naqshband, places a strong emphasis on developing one's inner self-awareness and relationship with God by meditation and dhikr. Understanding these techniques can lead to a deeper comprehension of an individual's inner nature and place in the world. The Naqshbandi tariqa's activities help cultivate traits like love, tolerance, and compassion for others. These traits are particularly crucial in today's world, which is frequently characterized by hostility and division.

These are the attributes of the "perfect human," conceptions of which the Naqshbandi tariqa actively advances. Given the state of spiritual decline in the current world, promoting the perfects and behaviors of the "perfect human" ought to take precedence. Our research aims to examine the fundamental ideas of spiritual growth as they relate to the Naqshbandi tariqa and evaluate their level of popularization in the cyberspace of Kazakhstan.

In Islamic theology, Muhammad, the prophet of Islam, is known as al-Insān al-Kāmil. Literally, the word means "the complete person" or "the person who has reached perfection" [7]. Islamic culture emphasizes the concept of the prototype human being—

pure consciousness, one's true identity— as opposed to the material human, who is constrained by materialism and the senses. Sunni Sufis are the ones who first utilized and continue to use the term.

The concept was articulated by Mansur al-Hallaj and Al-Biruni in their writings. Ahmad Yasawi's works, whose impact propagated Sufism throughout Central Asia, clearly illustrate this idea [8]. The esteemed and prominent Islamic scholar Ibn Arabi also employed the notion. As stated in Ibn Arabi's *Fusus Al-Hikam*, the Quran and hadith are the source of this idea. Ibn Arabi initially wrote about al-Insan al-kamil, or the perfect being, in detail in one of his most well-known writings, *Fusus al-Hikam* [9].

Ibn al-Arabi used in-depth analysis and meditation on the topic of the Perfect human and one's desire in achieving this objective, taking a notion that was already widely accepted within Sufi culture. Al-Arabi uses the metaphor of the mirror to first address the topic of oneness before going on to explain his idea of the perfect being. Al-Arabi likens the relationship between God and his creations to an object that is reflected in an endless number of mirrors in this metaphor [10].

Since God is the object and humans are the mirrors, God's essence can be seen in every existing human being. This has two meanings: first, that humans are nothing more than reflections of God, and second, that there is no way to separate or distinguish between humanity and God [11]. An individual starts along the path of ultimate oneness when they realize that there is no division between God and humans. A person who chooses to walk in this unity seeks the actual thing and answers God's desire to be known [12].

The Naqshbandi Sufi Order emphasizes the transformative journey of the soul through disciplined practices and adherence to spiritual principles. Among these principles is the importance of *Dhikr*, or the remembrance of Allah, which serves as a constant reminder of His presence and a means to purify the heart. This practice fosters a deepening connection with the Divine, allowing practitioners to transcend the ordinary and experience moments of profound clarity

and enlightenment [13]. Another key tenet is *Suhbat*, the companionship with those on the same spiritual path. This fosters an environment where mutual support and learning flourish. Through interaction and shared experiences, seekers are encouraged to shed their ego and embrace humility, recognizing their own limitations while drawing strength from the collective wisdom of the group. Furthermore, *Tawba*, or repentance, acts as a vital mechanism for personal growth. It promotes self-reflection, encouraging individuals to acknowledge their faults and seek forgiveness. This act of turning back to Allah not only cleanses the heart but also reinvigorates the desire to pursue righteousness, ultimately leading to a state of divine proximity [14]. Through these principles, the Naqshbandi Sufi Order cultivates a path of sincerity, devotion, and moral integrity, guiding individuals toward a life imbued with spiritual richness and a profound understanding of their purpose in the divine plan.

Divine self-manifestation is prompted by the Perfect human's developed self-consciousness and self-realization. Because of this, the Perfect human—referred to by al-Arabi as the *Isthmus*—has both divine and earthy origins. The perfect human, the *Isthmus* between heaven and Earth, satisfies God's need to be known, allowing others to experience God's presence via him. Muhammad's original spirit and all of its perfection, divine wisdom, is also attained through self-manifestation. According to Al-Arabi, the perfect human is one who represents the divine to the cosmos and brings the divine spirit to it [15].

The Naqshbandi *tariqa* promotes its own 11 principles, which include spiritual practice, as a means of achieving the state of a perfect person. They were originally eight principles developed by Central Asian Sufi scholar Abdul Khaliq Gajadwani (died 1179), with the remaining three of the eleven added subsequently by Baha-ud-Din Naqshband Bukhari (1318-1389), the founder of the Naqshbandi Order [16].

1. Remembrance (*Yad kard*): Always verbally and mentally reciting the *dhikr*.

2. Restraint (*Baz gasht*): According to this approach, you must subconsciously

push aside all thoughts — whether good or negative — that surface during *dhikr*.

3. Watchfulness (*Nigah dasht*): Only divine manifestations can exist in the heart; recollections of the past, fantasies about the present, or the regular earthy existence of tomorrow have no place there.

4. Recollection (*Yad dasht*): Concentration on the Divine presence in a state of *dhawq*, foretaste, intuitive anticipation, or perceptiveness without external aids.

5. Awareness while breathing (*Hosh dar dam*) refers to controlling one's respiration to avoid forgetting about the Divine. Breathing is the foundation of development on the way to attaining the Divine.

6. Journeying in one's homeland (*Safar dar watan*) refers to a person's trip from the physical world to the Divine, his spiritual and actual homeland. According to tasawwuf, all activities that lead a person from the physical world to the Creator constitute this kind of spiritual journey

7. Watching one's step" (*Nazar bar qadam*): The ultimate kind of humility is for someone to focus their attention just on their toes in order to protect themselves from worldly temptations.

8. Solitude in a crowd (*Khalwat Dar Anjuhuman*). It means a condition of social isolation, yet to remain mentally alone with the Lord even when engaging in genuine conversation with others

9. Temporal pause (*Wuquf"l zahumani*): Keeping track of how one spends their time. If time is spent correctly, express gratitude; if it is spent incorrectly, seek pardon.

10. Numerical pause (*Wuquf"l adadi*): Checking that the heart"dhikr has been repeated the required number of times, taking into account one's wandering thoughts.

11. Heart Pause (*Wuquf"l qalbi*): Imagining one's heart with the name of God engraved to underline its sole focus on God.

Thus, the central aspect of Naqshbandiya

spirituality was silent dhikr as opposed to loud dhikr that was accompanied by music and so attracted large crowds to other Sufi brotherhoods. Confidential discussions between the mentor and the learner were crucial, as was their strong bond, which was maintained by focusing thoughts on one other's pictures [17].

Naqshbandi Sufis established eleven principles to achieve this goal. These concepts are crucial for spiritual development, cleansing the heart of sin and guiding behaviors towards righteousness. Behind each term, behind each word, there is a vast philosophy. To master these ideas, teachers were required. He imparted these methods to his learner. Under his supervision, human perfected himself. The Naqshbandi Sufi Order seeks Allah's nearness and honor [18]. This factor creates a significant barrier to the widespread promotion of the 11 principles of the Naqshbandi tariqa, as it is impossible to effectively convey their true meaning and demonstrate them in real life without a knowledgeable guide. Official websites and social media pages related to the Naqshbandi tariqa tend to only superficially address these principles, neglecting the essential elements of their practical implementation. This highlights the difficulty of accessing such knowledge for the average person.

To explore the presence of Naqshbandi tariqa propaganda in the Kazakhstani online space, we conducted an extensive search for information. Our evaluation of different promotional channels was based on criteria such as subscriber count, information volume, publication frequency, and the languages used—Kazakh, hashtag - #нақшбандия. Through our investigation, we uncovered a variety of propaganda channels operating across multiple platforms and social networks, which presents new opportunities for understanding and sharing these important teachings.

Table 1 - pages of Naqshbandi Tariqa in social networks (in Kazakh)

Youtube	Instagram	Tik-tok	Facebook
<i>hazrat_qurbanali_akhmad_ishan ikhsan.rukhani_zhanghiru</i>	Sufi.kz	-	-

All propaganda channels affiliated with the Naqshbandi tariqa demonstrate a complex replication of information across different platforms. On YouTube, the tariqa's advocates share comprehensive recordings of their lectures, whereas on social media, they focus on brief video clips and images featuring the insightful statements of their ustaz. Interestingly, while the tariqa has managed to amass a significant following on YouTube, their social media presence is limited to fewer than 500 subscribers. In contrast, other Islamic groups sometimes exceed 100,000 followers on social platforms, making this situation particularly noteworthy.

The channel "hazrat_qurbanali_akhmad_ishan" has been operating on YouTube and currently boasts 26.9 thousand subscribers. This subscriber count reflects a positive upward trend, new content is uploaded weekly, featuring recordings from various gatherings as well as studio sessions. Viewer engagement is evident through comments, likes, and dislikes. On Instagram we revealed a page "qurbanaliishan" is registered; however, no posts are available. Followers of this tariqat have mentioned a private Telegram group for sharing information among themselves. Youtube channel "lkhsan.rukhani_zhanghiru" also does not give a detailed information about tariqats self-perfection methods. The channel only invites guests to join their closed group. Thus, the primary medium utilized to share teachings within this Sufi community is the YouTube channel, serving as a vital platform for communication and dissemination.

Equally intriguing is the absence of accounts on trending platforms like TikTok and Facebook. Our content review revealed that YouTube primarily features lectures on the tariqa's teachings, while Instagram and TikTok posts provide merely superficial insights. Materials are published in Kazakh and Russian, highlighting the Naqshbandi tariqa's foothold in Kazakhstan and the increasing interest in its practices. Among the available resources, there is only a single video lecture that addresses the 11 principles of the Naqshbandi tariqa, while the idea of the "perfect person" has unfortunately not received adequate attention. The limited interaction on social media highlights

the necessity to reevaluate promotional strategies and tailor content for a broader audience. The rarity of comprehensive discussions on critical concepts, such as the "perfect person," indicates a need to revamp outreach strategies. Centering efforts on creating relevant and understandable content will help individuals grasp and implement the tariqa's principles effectively.

Throughout our content analysis, we discovered a notable absence of material addressing the idea of the "perfect human." None of the published resources from the aforementioned channels provide guidance on how to attain the status of the "perfect human." This absence can be attributed to two possibilities: first, the methods for achieving spiritual perfection might only be shared within a select circle, and second, the teachings offered by the tariqa generally outline the spiritual journey for their followers. However, the most significant factor is undoubtedly the esoteric nature of Sufi brotherhoods. Historically, these orders served as early models for modern exclusive societies, where individuals must undergo an initiation process to gain membership. The doctrines and practices of the tariqa were shrouded in secrecy, with knowledge exclusively shared among its practitioners. During our investigative studies, we discovered multiple private Telegram groups where entry is granted only post-initiation [19].

The approaches of the Naqshbandi tariqa have stood the test of time and continue to be relevant in shaping the "perfect human." Promoting these methods is a vital aspect of the spiritual dimensions of society, yet it necessitates a professional handling; otherwise, it could lead to an "adverse effect." Given the potential impact of these practices, we will provide a SWOT (strength, weakness, opportunities, threats) analysis that focuses on the promotional activities surrounding the principles of spiritual practices within the Naqshbandi tariqa.

Strength

- *The Naqshbandi tariqa, with its deep historical presence in Kazakhstan, stands as a well-established entity needing no further introduction.*

- *The availability of ustazs who are well-equipped to share the teachings and philosophies of the tariqa with a diverse audience.*

- *The notion of the "perfect person" and the concept of ihsan are actively endorsed by the SAMK, aiding its accessibility to the public.*

Weakness

- *The passive promotion of the Tariqa ustaz online, particularly on social media platforms, limits the potential for wider reach.*

- *Misrepresentations of spiritual self-growth within Sufism: many visualize a Sufi merely as a "hermit"*

Opportunities

- *The enhancement of individuals' spiritual growth, which will facilitate the establishment of a community grounded in strong ethical values.*

- *The evolution of religion's role: shifting from mere ritual practices to profound spiritual enlightenment.*

Threats

- *Misinterpretation and misuse of the tariqa's spiritual tenets may lead to adverse outcomes.*

- *The necessity for a guide, as navigating and applying spiritual development methods becomes challenging in their absence.*

The Naqshbandi tariqa, with its profound spiritual methodologies, offers a unique framework for cultivating the "perfect human." In terms of strengths, its emphasis on secretive and direct transmission of knowledge fosters a deep sense of community among its followers. This intimate bond can enhance the collective experience of spiritual practices, creating a fertile ground for personal and communal growth. Additionally, the tariqa's integration of meditation and remembrance (dhikr) aligns with contemporary interests in mental well-being and mindfulness, making its teachings increasingly relevant. Conversely, a notable weakness lies in its exclusivity; the esoteric nature of the Naqshbandi teachings can make them inaccessible to those outside the circle. This may limit broader engagement and understanding, potentially alienating individuals who might benefit from its practices. Moreover, misrepresentation in promotional activities can lead to misunderstanding of its

core principles, risking dilution of its teachings. Regarding opportunities, there is a growing demand for spiritual guidance in modern society. The Naqshbandi tariqa can leverage platforms such as social media and workshops to reach wider audiences, fostering awareness and interest in its methodologies. However, threats remain, particularly the potential for commercial exploitation of spiritual practices. Misguided promotional strategies could trivialize the authentic experiences of its practitioners, leading to disillusionment and harm. Thus, careful and professional handling of promotional activities is essential to sustain the integrity of the Naqshbandi inheritance.

The SWOT analysis we performed reveals the potential opportunities and challenges linked to the dissemination of Naqshbandi tariqa practices focused on personal spiritual growth. However, it is important to recognize that the risks could potentially outweigh the advantages if not handled appropriately. The significant concern is that many people equate "Sufi" with "hermit," viewing it as a label for those who distance themselves from the society and embrace loneliness. In contrast, the Naqshbandi tariqa promotes the idea of integrating spirituality with everyday life, urging its followers to engage actively with their communities [20, p. 37]. In contrast, the ascetic practices favored by other Sufi orders can sometimes lead to an interpretation that values solitude over community engagement. While these practices are rooted in sincere spiritual quest, they risk perpetuating the notion that Sufism is inherently introverted. The Naqshbandi perspective challenges this, illustrating how deep spiritual insight can provide a foundation for meaningful societal contributions [21].

Given this context, it is crucial to advocate for a nuanced explanation of "spiritual perfection" and the paths to attain it, particularly highlighting the notion of the "middle path." To facilitate this, it is suggested to advance the principles of the "Ihsan" program, launched by the SAMK a few years ago. The program's motto states: "Ihsan is the foundation of spiritual education. Building a virtuous society through the nurturing of moral values is our primary objective." Consequently, the proactive promotion of Sufi teachings by the DUMK could counterbalance

the more passive outreach of the Naqshbandi tariqa.

Conclusion

The Naqshbandi order, among the most influential Sufi traditions, emphasizes the cultivation of the “perfect human” through a series of spiritual practices and ethical principles. Integral to the Naqshbandi path are the eleven key tenets, which serve as a framework for personal development. These tenets highlight the importance of often overlooked spiritual practices, such as dhikr and cultivation of good character. By embodying virtues like humility, compassion, and patience, practitioners can align themselves with the essence of the perfect human. Ultimately, the Naqshbandi approach invites adherents to not only seek personal enlightenment but to become beacons of love and service in the world, reflecting the divine qualities they aspire to embody. Through dedication to the order’s teachings, individuals embark on a transformative journey that culminates in the realization of their fullest potential as the perfect human.

In the course of our research, we found that the Naqshbandi tariqa leaders disseminated insights regarding spiritual self-improvement and the idea of the “perfect human” primarily through low-engagement posts on social media. It was noted that the persistent belief that Sufis are merely “outcast” can significantly hinder the effective sharing of this knowledge. Therefore, making a concerted effort to promote the teachings of the Naqshbandi tariqa is vital as a first step in challenging these misconceptions. This approach will ultimately support the creation of a more favorable environment for spiritual development within the community.

To effectively promote the teachings of the Naqshbandi tariqa, it is essential to leverage digital platforms that allow for meaningful engagement without overwhelming the audience. Low-engagement posts, such as inspirational quotes, short reflections, and concise teachings, can serve as gateways for deeper understanding. This gradual approach helps demystify Sufi practices and counters stereotypes, allowing for an organic interest in spiritual self-improvement to flourish within

the community. Moreover, collaborating with influencers and thought leaders who resonate with the values of the Naqshbandi tariqa can amplify these messages. By engaging individuals who have a following and command respect, the tariqa can reach a broader audience. This partnership will not only help normalize the conversation around Sufism but also create safe spaces for individuals to explore spirituality without judgment.

The implementation of the Ihsan program, initiated by the SAMK, stands as a unique platform for the spiritual education and nurturing of sacred values within society. This endeavor promises not only to enrich the personal growth of individuals but also to foster the emergence of a morally pristine and harmonious community. Furthermore, it is prudent to explore innovative avenues for visualizing the teachings of Sufism through diverse content formats, including videos, podcasts, and infographics. Such an approach will illuminate complex ideas, rendering them accessible and comprehensible to a broader audience - an imperative in our swiftly evolving information landscape. Embracing modern technologies can prove to be a potent instrument for articulating the profound wisdom entrenched in the Naqshbandi Tariqa heritage, bridging the ancient and the contemporary.

References

- 1 Algar H. Sufism principles and Practice. - Islam Pubns Intl, 1999. – 56 p.
- 2 Aljunied K. Chapter 5. Restoring Sufism in the Modern Age // Hamka and Islam: Cosmopolitan Reform in the Malay World. Ithaca. - NY: Cornell University Press, 2018. - P.85-102.
- 3 Algar H. The Naqshbandi Order: A Preliminary Survey of Its History and Significance // Studia Islamica. - 1976. - №44. - Pp. 123-152.
- 4 Ravshanov A. Role of bahauddin naqshband in the development of sufism and sects of Central Asia // International Multidisciplinary Journal for Research & Development. - 2023. - №10(12). – Pp. 211-214.
- 5 Lenz-Raymann K. Features of Central Asian Folk Islam // Securitization of Islam: A Vicious Circle. - 2014. - Pp. 45–68).
- 6 Yemelianova G. M. Islam, islamic authority and leadership in Central Asia // Islamic Leadership and the State in Eurasia. - Anthem Press,

2022. - Pp. 55–70.

7 Abdillah M. H., & Khudori Soleh A. The concept of insan kamil al-jili and its relevance to social society tasawuf science perspective: Indonesia // Mukaddimah: Jurnal Studi Islam. – 2023. - №8(2). – Pp. 210-232.

8 Brodersen A. The Cambridge Companion to Sufism. Cambridge Companions to Religion // Die Welt des Islams. - № 57. - 2017. – Pp. 245-248.

9 Hill J. Sufism Between Past and Modernity // Handbook of Contemporary Islam and Muslim Lives. - Springer, Cham. 2021. - Pp 1–26.

10 Harmakaputra H. A. Becoming a perfect human: Ibn Arabi's thoughts and its spiritual legacy // ULUMUNA, 2017. - №17(2). – Pp. 347-358.

11 Martin Lings, Abu Bakr Siraj ad-Din. The Book of Certainty: The Sufi Doctrine of Faith, Vision and Gnosis (Islamic Texts Society). – 1996. – 90 p.

12 Waaijman K. Spirituality: Forms, Foundations, Methods. - Peeters Pub & Booksellers, 2023. – 976 p.

13 Sufism in the Modern World. – 2024. – 180 p. <https://doi.org/10.3390/books978-3-7258-1360-5>

14 Tareen S. The Conduct of the Sufi Path: Naqshbandi Meditation in Early Modern India

// Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. – 2024. - №2(2). – Pp. 251-262.

15 Naufal Siregar, A., Bustam, B. M. R. The concept of insan kamil and its relevance to the spiritual beliefs of generation z: insights from ibn arabi //Hunafa: Jurnal Studia Islamikaya –2024. - №121(1). – Pp. 25-40.

16 Nivedita C. Rimbach, Mojib Z. Ghaznawi. Naqshbandi Tariqa and Principles. - Independently published. 2023. – 186 p.

17 Knysh A. Sufism: A New History of Islamic Mysticism. - Princeton University Press. – 2017. – 408 p.

18 Junaidin J. Spiritual Approach and Development of the Insan Kamil Character // Fusshilat: Jurnal Studi Pendidikan Dan Keislaman. – 2024. - №1(1). – Pp. 38-46.

19 Temirbayev T., Temirbayeva A. Digital landscape of contemporary sufi groups in Kazakhstan // Al-Farabi. – 2023. - №82(2). – Pp. 17–27.

20 Umam H., Suryadi I. Sufism as a Therapy in the Modern Life // International Journal of Nusantara Islam. – 2019. - №7(1). – Pp. 34–39.

21 Piraino F. Between real and virtual communities: Sufism in Western societies and the Naqshbandi Haqqani case // Social Compass. – 2016. - №63(1). – Pp. 93-108.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bezkhan Azhimov

PhD student, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: 0009-0004-8898-6966

Karlygash Borbassova

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: 0000-0002-6013-6810

Temur Amankul

Senior Lecturer, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: 0000-0001-8734-5519

Nurzat Mukan

Senior Lecturer, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: 0000-0001-5133-9942

Бекжан Ибраимович Ажимов

PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: 0009-0004-8898-6966

Қарлығаш Молдағалиева Борбасова

профессор, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: 0000-0002-6013-6810

Темур Аманкул

аға оқытушы, PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: 0000-0001-8734-5519

Нұрзат Мұқан

аға оқытушы, PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: 0000-0001-5133-9942

Бекжан Ибраимович Ажимов

PhD докторант, Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак», Алматы, Казахстан, ORCID ID: 0009-0004-8898-6966

Қарлығаш Молдағалиева Борбасова

профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, ORCID ID: 0000-0002-6013-6810

Темур Аманкул

старший преподаватель, PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, ORCID ID: 0000-0001-8734-5519

Нурзат Мукан

старший преподаватель, PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, ORCID ID: 0000-0001-5133-9942

THE ROLE OF WOMEN IN MUSLIM SOCIETIES: HISTORY, TRANSFORMATION AND PROGRESS

¹L.N. Toktarbekova, ²O.S. Buribekov

ABSTRACT

This article presents a comprehensive analysis of the evolution of women's roles in Muslim societies, focusing on their political and social engagement. The research encompasses historical roots and contemporary manifestations of female participation, identifying examples of outstanding individuals who have overcome traditional constraints and achieved recognition at national and international levels. Particular attention is devoted to Islamic teachings that promote a balanced approach to reconciling familial and professional responsibilities. The article examines the contributions of significant female figures to the advancement of gender equality, literacy improvement, and political activism, including participants in the «Alash» movement. The phenomenon of Kazakh women maintaining active social positions during socio-political transformations is analyzed, highlighting their substantial role in economic and social development. Historical examples of Bopai Khanym and Domalak Ana illustrate the deeply rooted respect for women in Kazakh culture. The research confirms that despite ongoing socio-political changes, Kazakh women continue to advocate for their rights and actively participate in community development processes. The conclusion emphasizes the pivotal role of female influence in ensuring sustainable development and promoting gender equality in Muslim societies.

Key words: Women, Islam, Tradition, Mentality, Religion, Equality.

¹Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan

²M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Author-correspondent:
Buribekov O.S.,
onlasy777@mail.ru

Reference to this article:
Toktarbekova L.N.,
Buribekov O.S. The Role of Women in Muslim Societies: History, Transformation and Progress // Adam Alemi. – 2025. – No.1 (103). – P. 149-158.

Мұсылман қоғамдарындағы әйелдердің рөлі: тарих, өзгеріс және даму

Аңдатпа. Мақалада мұсылман қоғамындағы әйелдердің рөлі мен мәртебесі жан-жақты талданып, олардың саяси және қоғамдық өмірге қатысуына ерекше назар аударылады. Қоғамдық нормаларға қарсы шығып, ұлттық және халықаралық деңгейде танылған әйелдердің тарихи және қазіргі заманғы мысалдары қарастырылады. Сонымен қатар, отбасы мен кәсіби міндеттер арасындағы тепе-теңдікті насихаттайтын ислами қағидаттарға ерекше мән беріледі. Зерттеу барысында гендерлік теңдік, сауаттылық және саяси белсенділікке үлес қосқан көрнекті әйелдер, оның ішінде Алаш қозғалысының өкілдері де зерделенеді. Қазақ әйелдерінің әлеуметтік-саяси өзгерістерге қарамастан, өз ұстанымдары мен белсенділіктерін сақтай отырып, экономикалық, саяси және әлеуметтік дамуға ықпал еткендігі талданады. Бопай ханым мен Домалақ ана сияқты тарихи тұлғалар қазақ мәдениетіндегі әйелдерге деген терең құрметі көрсетеледі. Әлеуметтік-саяси өзгерістерге қарамастан, қазақ әйелдері өз құқықтарын қорғап, экономикалық және қоғамдық дамуға белсенді үлес қосуда. Қорытынды бөлімде әйелдердің ықпалы тұрақты дамуды қамтамасыз етуде және гендерлік теңдікті ілгерілетуде маңызды рөл атқарғаны анықталады.

Түйін сөздер: әйел, ислам, дәстүр, менталитет, дін, теңдік.

Роль женщин в мусульманских обществах: история, трансформация и прогресс

Аннотация. В данной статье представлен комплексный анализ эволюции роли женщин в мусульманских обществах с акцентом на их политическую и общественную деятельность. Исследование охватывает исторические корни и современные проявления женского участия, выявляя примеры выдающихся личностей, преодолевших традиционные ограничения и достигших признания на национальном и международном уровнях. Особое внимание уделяется исламским учениям, продвигающим сбалансированный подход к совмещению семейных и профессиональных обязанностей. Статья рассматривает вклад знаковых женских фигур в продвижение гендерного равенства, повышение грамотности и политической активности, включая участниц движения «Алаш». Анализируется феномен сохранения активной общественной позиции казахскими женщинами в условиях социально-политических трансформаций, их значимая роль в экономическом и социальном развитии общества. Исторические примеры Бопай ханым и Домалақ ана иллюстрируют глубоко укорененное уважение к женщинам в казахской культуре. Исследование подтверждает, что, несмотря на продолжающиеся социально-политические изменения, казахские женщины продолжают отстаивать свои права и активно участвовать в процессах общественного развития. В заключении подчеркивается ключевая роль женского влияния в обеспечении устойчивого развития и продвижении гендерного равенства в мусульманских обществах.

Ключевые слова: женщина, ислам, традиция, менталитет, религия, равноправие.

Introduction

Across the globe, Muslim communities flourish in over 150 countries, spanning every continent and reflecting a vast mosaic of cultural, ethnic, and historical legacies. In the traditional heartlands of Islam – the Middle East, North Africa, South Asia, and Southeast Asia – Islam not only remains the dominant faith but also serves as the cornerstone of collective identity and social order. In countries such as Indonesia, Pakistan, and Saudi Arabia, the sizable Muslim populations are a testament to the religion's profound historical depth and its adaptive capacity in diverse cultural settings. Furthermore, the dynamic and evolving Muslim diasporas in Europe, North America, Latin America, and the Caribbean highlight the global diffusion of Islamic traditions, creating hybrid identities that bridge the past and the present. This worldwide dispersion of Muslim communities underscores not merely the geographical breadth of Islam but also its intricate interplay with local traditions, secular modernities, and the evolving paradigms of global religious identities.

This academic article sets out to undertake a comprehensive and critical examination of the status, roles, and freedoms of women in Muslim societies, situating this inquiry within the broader discourse of gender studies, religious studies, and Oriental studies. Through an interdisciplinary approach,

the research critically analyzes a spectrum of social, cultural, and legal dimensions that collectively inform the lived experiences of Muslim women. The study delves into how traditional customs, evolving religious interpretations, and state legislation interact to shape gender dynamics, while also considering the historical trajectories and contemporary challenges that influence these interactions. By conducting a comparative analysis across various Muslim-majority contexts, this article aims to illuminate both the commonalities and the divergences in the manifestation of gender equality, thereby contributing to a more nuanced understanding of the multifaceted roles of women in the modern Islamic world.

Before the emergence of Islam on the Arabian Peninsula, the status of women was extremely unfavorable, characterized by cruel and discriminatory practices. Modern researchers, including scholars such as O. Lebedeva and M. Agaev, unanimously note that women in pre-Islamic Arab society were subjected to profound oppression. One of the most striking and horrifying manifestations of this oppression was the live burial of girls, which reflected the extremely low status of women and deeply entrenched patriarchal norms. The studies of Lebedeva and Agaev, based on historical data, indicate that the pre-Islamic period was a time of extreme gender injustice, where women were assigned a subordinate and powerless

role. As a result of their research, the scholars concluded that «men in Muslim society had more rights than women» [1, p. 45].

Thus, it can be assumed that the emergence of Islam brought about positive changes in the issue of gender equality, offering new norms and principles aimed at improving the status of women. However, in practice, women could not fully benefit from these new opportunities due to existing barriers formed by centuries-old stereotypes and traditional patriarchal attitudes. First, the social stereotypes established in the pre-Islamic period, according to which men held a dominant position, continued to have a significant influence on public consciousness, limiting opportunities for women. Second, the literacy rate among women remained low, which also hindered their access to new knowledge and rights granted by Islam.

It is important to note that religious knowledge and the interpretation of Islamic texts remained the prerogative of a narrow circle of educated men, such as imams, who often were unwilling to share these privileges with women. This hindered the dissemination of new gender norms and their consolidation in everyday life, ultimately limiting the potential of Islam as a force capable of radically changing gender relations in Muslim societies of that time [2, p. 177-186].

Methodology

This study employed a mixed-methods approach combining qualitative analysis of primary historical texts, archival documents, and contemporary media sources with quantitative examination of gender equality indicators across Muslim societies. Data was gathered from academic journals, governmental reports, and international databases. A comparative framework was applied to scrutinize traditional customs, religious interpretations, and state legislations in diverse cultural contexts. In-depth interviews with subject matter experts, along with detailed case studies of notable female leaders, enriched the analysis. By integrating historical and contemporary perspectives, the research provides a comprehensive understanding of the evolution of women's roles. Triangulation of data sources ensured the reliability and

validity of the findings, thereby facilitating robust conclusions regarding the influence of Muslim women in politics and society.

Main part

The Status of Women in Islamic Tradition

Historically, women have often faced degrading treatment and were primarily seen as housewives and mothers. Nevertheless, what is the true role of women originally prescribed by God? Many sacred texts and religious teachings emphasize not only their importance in the family but also their crucial role in spiritual, educational, and social life. The question that requires careful investigation is as follows: how have historical and cultural interpretations changed the perception of the originally equal and multifaceted role of women?

It is important to begin with a thorough study of the role of women as prescribed by the Quran, rather than relying on distorted interpretations often presented in the media. Quranic texts offer a multilayered understanding of women's status, emphasizing their spiritual equality with men, the right to education, participation in public life, and autonomy. To conduct a deep and objective analysis, it is necessary to refer to primary sources and authoritative commentaries by classical Islamic scholars. This will help overcome bias and distortions, allowing for a study of the real position of Muslim women in the modern world, considering the socio-cultural and political factors that influence their rights and freedoms.

Let us look at how women lived before the revelation of the Quran, and we will see how the Holy Book elevated the honor of women to great heights. History shows that before the rise of Islam, women in various societies were not granted proper rights, and their position left much to be desired. For example, in Japan, women were not allowed to pray in temples or participate in any religious ceremonies. In China, they were prohibited from entering temples. Online sources of Japanese proverbs and sayings contain at least 60 expressions in which the concept of «woman» appears [3]. Among the proverbs about women's characteristics, there are those that highlight «the low status of women, their foolishness, changeability, quarrelsomeness, talkativeness, and weakness» [4, p.

167–182]. In Egypt, women were often sacrificed on the banks of the Nile. According to Roman law, a woman was completely dependent on her husband, did not own property, and could not be considered as a witness. In India, she was denied the right to read sacred texts, considered the property of her husband, a possession.

Historically, the status of women before the revelation of the Quran in various parts of the world was characterized by significant restrictions and inequality. In many cultures, women were often regarded as the property of men, with limited rights and opportunities for independent lives. Their role was primarily confined to household duties and reproduction. In ancient societies such as Ancient Rome and Greece, women had no voting rights and were deprived of access to education and political life. In some cultures, women were subjected to practices that, by modern standards, would be considered cruel, such as infanticide in China and India. In other regions, such as Europe, women were often restricted in their rights to inheritance and property management.

The situation of women on the Arabian Peninsula was particularly harsh, where they were regarded as property and had almost no rights. Women could be inherited as part of property, and their divorces and marriages were solely regulated by the will of men.

With the advent of Islam, the role of women significantly increased, leading to the expansion of their rights and social opportunities. Islamic teachings and the Quran brought substantial changes to traditional norms, improving the status of women compared to preceding cultural practices. In Surah «An-Nisa», it is stated: «and those men and women who do righteous deeds, being believers, will enter Paradise and will not be wronged, even by the extent of a thread of a date stone» [5], thus indicating the equality of men and women before God, emphasizing that righteous deeds, regardless of their scale, will be rewarded.

Another hadith from Imam Bukhari interprets the essence of woman within the context of Islamic ethics and interpersonal relations through the metaphor of the rib: «Indeed, woman was created from a rib, and if you try to straighten it (completely), you will break it, but if you leave it, its curvature will be enough for you to live with it».

The meaning of this statement lies in the

idea that attempts to change or adapt a woman to certain standards that do not align with her natural essence may lead to negative consequences. Instead, it suggests accepting and respecting her as she is, with all her traits and imperfections. This emphasizes the need for tolerance and mutual understanding in interpersonal relationships, as well as embracing differences as an inherent part of human nature.

In the Middle East and Asia, there is traditionally a deep respect for mothers, which is connected to cultural and religious norms that emphasize their significance and labor. In these societies, mothers hold an esteemed place, and their role in the family is highly valued, despite limitations in professional and public life. Women often take on the primary responsibilities for managing the household and raising children, but their status as mothers and family pillars remains respected and important. In the West, although there has been significant progress in the past century regarding women's rights, gender equality, access to education, and professional opportunities, the level of respect for motherhood and traditional family roles may be less pronounced compared to Eastern cultures. Western societies actively support gender equality and women's integration into public life, including social programs and equal opportunities in the workplace. However, respect for motherhood in the East is often perceived as deeper and more foundational.

Special attention to mothers is expressed in the hadith of Prophet Muhammad (peace be upon him), where it is stated: «Paradise lies at the feet of the mother» [6]. This metaphor symbolizes the deep recognition and elevation of the mother's role in human life, emphasizing that true spiritual achievement and divine pleasure can be attained through respect and service to the mother. In essence, this hadith illustrates that in Islam, maternal sacrifice and labor are viewed as fundamental aspects of human existence that lead to the highest spiritual state.

From a philosophical perspective, this concept reflects the idea that true virtue and spiritual progress are intrinsically linked to the manifestation of care and recognition for those who contribute significantly to our development, particularly mothers, who lay the foundations of our existence and upbringing. Thus, serving and caring for one's mother becomes not only a moral duty but also a means of attaining spir-

itual completeness and harmony, where every act of respect and support is a step toward inner perfection and closeness to the divine.

In Islam, the importance of the mother in raising children and her social role occupy a central place, emphasizing her fundamental significance in shaping future generations and maintaining family well-being. Motherhood and child-rearing are regarded as highly valued responsibilities, contributing significantly to both social and spiritual development. The mother in Islam is responsible not only for the physical and emotional well-being of her children but also plays a key role in their moral and spiritual upbringing, imparting core values, principles, and religious norms. This makes her a pivotal figure in ensuring the moral and ethical foundation for future society.

Moreover, Islamic law supports the idea that women can earn money and build careers, reflecting a flexible and modern approach to the social role of women. According to Sharia, women have the right to engage in professional activities, entrepreneurship and participate in the economic life of society, while maintaining a balance between family responsibilities and career interests. These rights allow women to realize their potential and contribute to societal development without compromising their central role in family life.

Women in Muslim Countries: Political Leadership, Social Influence and Gender Progress

The status of women in Islamic families recognizes their rights and freedoms, including participation in political life. Under Islamic law, women have the right to vote, run for office and hold political positions. This enables them to make a significant contribution to the governance of society and the development of political decisions.

Women in Islamic countries can hold high government positions, participate in legislative and executive bodies and be active participants in political and social movements. Their involvement in politics highlights support for women's rights at both the legislative and practical levels, reflecting the modern understanding of their role in society. In some countries, despite the existence of legislation, cultural and social restrictions may persist in practice. However, the

core principles of Islamic law provide equal opportunities for women in political life and public governance.

Muslim women are playing an increasingly significant role in the political life of their countries, breaking outdated stereotypes and influencing social and political processes. Their participation in politics not only signifies the growing recognition of women's rights and their ability to impact decision-making at the highest levels of power but also demonstrates the potential of women in shaping a more just and inclusive society. In recent decades, there has been a significant increase in the number of women politicians in Muslim countries, reflecting changing public views and the rise in women's education and social activism. Their successes show that they can make a substantial contribution to the political and economic life of their countries. These women have become symbols of progress and modernization, inspiring new generations of women to actively participate in public life and politics. In this text, we will examine examples of outstanding Muslim women who have made significant contributions to their countries' politics and influenced the international stage, emphasizing the importance of their role in the modern world.

Let us consider examples of prominent Muslim women who have made significant contributions to politics in their respective countries.

Benazir Bhutto (Pakistan), the daughter of former Prime Minister Zulfikar Ali Bhutto, made history as the first woman to lead a government in a Muslim country. She was first elected as Prime Minister in 1988 at the age of just 35. Benazir Bhutto became a symbol of democratic change and modernization in Pakistan. During her tenure, she focused on improving the position of women, expanding their rights and opportunities. Her government implemented programs aimed at improving education and healthcare for women, as well as fighting for women's rights to work and participate politically. However, her administration faced numerous challenges, including political instability and accusations of corruption, which led to her ousting in 1990 and re-election in 1993. Despite all the challenges, Benazir Bhutto remains an icon in the fight for democracy and women's rights in the Muslim world.

Megawati Sukarnoputri (Indonesia), the daughter of Indonesia's first president, Sukarno,

became the first female president of Indonesia, holding the office from 2001 to 2004. Her political career began in the 1980s when she led the Indonesian Democratic Party of Struggle (PDI-P). Her administration was marked by the continuation of economic reforms initiated by her predecessors and the strengthening of democratic institutions. She fought for the rights of women and children and supported efforts to improve education and healthcare. A key aspect of her policy was her pursuit of national unity and stability in multi-ethnic and multi-religious Indonesia.

Sheikh Hasina Wazed (Bangladesh), the daughter of Bangladesh's first president, Sheikh Mujibur Rahman, is one of the most influential female politicians in South Asia. She has led the government of Bangladesh since 2009, having previously served as prime minister from 1996 to 2001. Her leadership has been characterized by a focus on economic development, improving infrastructure, and expanding access to education and healthcare. Sheikh Hasina has also been actively working to improve women's rights, including efforts to combat violence against women and girls. Her government has introduced programs aimed at enhancing women's economic independence through microfinance and supporting female entrepreneurship.

Fawzia Yusuf Haji Adan (Somalia) became the first woman to hold the position of Minister of Foreign Affairs of Somalia in 2012, and she also served as Deputy Prime Minister. Her appointment was an important step in advancing women's rights in Somalia, a country that had long suffered from civil war and political instability. Fawzia Yusuf Haji Adan actively worked on improving Somalia's international relations, drawing global attention to the country's issues. She also supported initiatives aimed at improving the status of women and children, including efforts to combat female genital mutilation and violence against women. Her work made a significant contribution to the restoration of peace and stability in Somalia.

Carolyn Walker-Diallo (USA) is a Muslim and a prominent judge in New York. She made history as the first Muslim to take an oath on both the Bible and the Quran, which attracted significant attention and symbolized the importance of cultural and religious diversity within the judicial system. Her appointment marked a significant step toward recognizing and respect-

ing Muslim women in the American political and legal system. Walker-Diallo is actively involved in community work aimed at improving access to justice and advancing human rights, including women's rights and the rights of minorities. Her work illustrates how Muslim women can successfully integrate into the political and legal life of Western countries, making a substantial contribution to societal development.

Examples of Muslim women who are actively involved in political and public life show that they can play a significant role in the development of their countries and the international community. Their achievements reflect recognition of women's rights and their capacity to influence decision-making at high levels. These women have become symbols of progress, encouraging future generations to engage actively in public life and political processes.

Muslim women politicians overcome cultural and social barriers by implementing reforms aimed at improving the status of women and strengthening national unity. Modern examples of women balancing careers and family responsibilities demonstrate that Islam supports a balance between familial and professional roles. It is important to continue supporting women's participation in politics by ensuring equal opportunities and respect for their contributions. Overall, Islam is known as a religion of the «middle path», which does not tolerate dogmatic fanaticism, including extreme forms of Islamic feminism, nor does it allow disrespectful or degrading treatment of women [7, p. 172]. Thus, Muslim women contribute to the creation of a fairer and more balanced social order, recognizing their rights and opportunities.

The impact of female agency on the evolution of Kazakh culture and society

In the nomadic world of the XIth-XIIIth centuries, gender discrimination was absent, and women enjoyed equal rights with men. A key value for the Turks was the equal status of women, which is vividly reflected in the monuments of Orkhon-Yenisei writing, such as the inscription in honor of Kul Tegin. In Turkic society, women – mothers, sisters, and daughters were given special attention and care. Their enslavement was viewed as a threat to the future of the people and the state, emphasizing that preserving their free-

dom and dignity was critical for the survival and prosperity of the entire society. Crimes committed against women were considered some of the most severe offenses and were punished by death [8, p. 132–137].

For several centuries, nomadic society demonstrated a high degree of gender equality, with women holding significant rights and respect. However, after the Mongol conquest, significant changes occurred in the social structure and political realities, which led to a deterioration in the status of women. The strengthening of patriarchal norms and changes in social and economic structures restricted women's rights and reduced their status compared to earlier periods. The influence of Mongol policies and new social conditions contributed to a decrease in gender equality, marking a noticeable contrast to the equality that characterized nomadic societies before this period. These changes are supported by several studies conducted by historians who document the transformation of gender relations in the context of the historical and social changes of that time [8, p. 58].

The status of mothers and women was exceptionally high during the formation of the Kazakh Khanate. Among the historical figures recorded in archival documents, women also stand out. For example, Bopai khanum, the wife of Abul Khair Khan, and Aiganym khanum, the wife of Wali Khan, became famous for their exceptional bravery. These women were famous not only in the Kazakh Khanate, but also among political figures of other states. Especially significant in history is the role of Bopai-Ana, who supported Abul Khair Khan in difficult times and became an important adviser to the entire people after his death. Society praised the image of the mother who, with one hand, cared for her child, and with the other, upheld the stability of the world. The historical figures of courageous Kazakh women are preserved in collective memory. The Kazakhs revered such remarkable figures as Aiganim, Zere and Ulpan, acknowledging their importance and respecting their authority.

In the early IXth century, when Kazakh society was undergoing significant changes and transformations, issues of education and gender equality began to gain relevance. During this period, amidst various social and

cultural shifts, the question of equal access to education for women was raised for the first time, marking an important step towards social reforms.

The role of women in Kazakh society has historically been characterized by a distinctive equilibrium between gender inclusivity and cultural traditions. Unlike many other patriarchal societies, the Kazakh steppe fostered a comparatively egalitarian environment, wherein women actively participated in decision-making processes, social governance, and even military engagements. The nomadic way of life necessitated a division of labor that, while acknowledging biological distinctions, did not rigidly confine women to domestic roles. Instead, they were entrusted with economic and familial responsibilities, thereby affording them a degree of autonomy that was uncommon in many contemporaneous social structures.

Women played a crucial role in advancing education and journalism in Kazakhstan. *Sakypzhamał Tileubaykyzy* was among the first to raise concerns about female education, publishing her views in «Aykap» in 1911. She argued that education was essential for women to fulfill their roles as mothers and contributors to society, challenging traditional norms that restricted women's access to learning [9].

Journalism became another avenue through which women contributed to societal transformation. *Nazipa Kulzhanova* was a pioneer in women's journalism, working with leading publications such as «Aykap», «Kazakh», «Birlık Tuy», «Alash», and «Saryarka», as well as Soviet-era newspapers. She used her platform to advocate for women's rights and education. N.Kulzhanova also actively fought against societal injustices toward women, refusing an arranged marriage and securing legal assistance to uphold her autonomy. She firmly believed in the power of education, stating: «An illiterate person is only half a person. A woman is the mother of a nation. Only an educated, skilled, and free woman can elevate her people to the level of advanced nations» [10]. *Mariyam Seydalina* [11] also contributed to journalism, becoming the first female proofreader for «Aykap» and promoting gender equality through the press. *Nağima Aryqova* made significant

contributions to education and women's rights advocacy. She held key positions in cultural and ideological departments within the Communist Party and worked as an editor for major Soviet publications. N. Aryqova dedicated her career to promoting women's literacy, cultural education, and gender equality in Kazakhstan. *Alma Orazbayeva* was another influential figure in the advancement of women's education and rights. She began her career as a primary school teacher and took an active role in the 1917 teachers' congress in Orda, where she advocated for the protection of girls' rights and access to education. A.Orazbayeva's legacy includes her efforts to reform outdated traditions such as bride price and promote gender equality, making her one of the early feminist activists in Kazakhstan [12].

Kazakh women were also active in medicine and social reforms. *Akkağaz Doszhanova* [13] was the first female doctor among Kazakhs and worked to improve public health while also contributing articles to academic and literary publications. *Gulsum Asfendiyarova* [10] played a key role in establishing modern medical practices and advocating for improved healthcare services for women.

Educational reforms were further driven by *Rafiqa Nurtazina*, a distinguished educator and methodologist who developed over 40 methodological works and played a significant role in shaping Kazakh pedagogy. Her efforts in improving language education in Kazakh schools helped bridge linguistic and cultural divides, ensuring that Kazakh children had access to quality education in their native language [12].

The participation of women in the Alash movement represents a significant stage in the history of Kazakhstan's intellectual and political development. The wives and relatives of the leaders of the Alash Orda have made a significant contribution to the preservation and promotion of national identity, education and political activism. These women actively participated in educational initiatives, charitable activities and the dissemination of reformist ideas that shaped Kazakhstan at the beginning of the XXth century. Their efforts to support literacy programs, protect women's rights, and participate in national discussions about social progress are clear

evidence of their contribution to the development of Kazakh culture, public administration and social transformation [11].

The diverse roles undertaken by Kazakh women throughout history – from governance and education to journalism and medicine – demonstrate their enduring influence in shaping national identity and progress. Despite periods of socio-political transformation that sought to impose limitations on gender roles, women continually found ways to assert their agency and contribute to the development of Kazakh society. Their legacy serves as both an inspiration and a foundation for contemporary efforts to further gender equality and women's empowerment in Kazakhstan.

Conclusion

«A woman is a human being, a great human being. She is the nurturer of society. All people come from the womb of a woman. The happiness and unhappiness of a country depend on a woman. With proper upbringing, a woman creates a human being, and properly raised people create the prosperity of a country. All happiness and well-being begin with a woman; it is from her that happiness must begin» [14]. Despite the principles of gender equality proclaimed in sacred texts and early interpretations of Islam, traditional patriarchal norms have hindered the full realization of these ideals in everyday life over the centuries. However, modern examples of successful female leaders, such as Benazir Bhutto, Megawati Sukarnoputri, and Sheikh Hasina Wazed, demonstrate that a harmonious combination of traditional values and modern gender equality norms can stimulate political, social, and educational reforms. This allows for the integration of historical heritage with the demands of the times and the pursuit of just and sustainable development in Muslim societies.

These historical and contemporary female leaders, among many others, exemplify the diverse ways in which Kazakh women have continually influenced and redefined their societal roles. The history of Kazakh women is deeply intertwined with national identity, education, journalism, and governance. Despite the challenges introduced by various political transformations, they have persistently assert-

ed their agency in shaping society. The balance between traditional values and modern gender norms has allowed Kazakh women to contribute to economic, social, and political development, demonstrating resilience and leadership in every sphere. Recognizing their historical contributions ensures that their role in shaping the nation's future remains firmly acknowledged.

In modern Kazakhstan, the ongoing evolution of gender policies and women's rights is evident through legislative reforms and the increasing representation of women in politics, science, and business. Women continue to play a transformative role in society, upholding their historical legacy while adapting to contemporary challenges. The integration of historical perspectives with modern feminist discourse allows for a more comprehensive understanding of women's roles in shaping a progressive and equitable society.

Funding

This research has been funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19676979 «Gender Equality in Islam: Islamic Feminism and Traditionalism»)

References

1 Лебедева О. Об эмансипации мусульманской женщины. - СПб., 1900. - 45 с.

2 Сапаралиева С. М. Правовой статус женщины в обычном праве казахов // Материалы международной научно-практической конференции: Актуальные проблемы борьбы с преступностью на современном этапе. - Алматы: ООНИИРИП Академии МВД РК, 2003. - Ч. 2. - С. 177–186.

3 Kotowaza jiten (ことわざ辞典) // [Электронный ресурс] URL: <https://kotowaza.jitenon.jp/> (дата обращения: 04.08.2024).

4 Hiroko Storm. Women in Japanese Proverbs. - Easton PA, Lafayette College Asian Folklore Studies, 1992. - Vol. 51. - Pp. 167–182.

5 Коран. Сура «ан-Ниса» // [Электронный ресурс] URL: <https://quran-online.ru/4:124> (дата обращения: 06.08.2024).

6 Ислам как он есть // [Электронный ресурс] URL: www.aboutislam.ws/ (дата обращения: 05.08.2024).

7 Бектенова М., Токтарбекова Л. Современная женщина в пространстве мечети:

влияние исламского феминизма // Adam alemi. - 2023. - №3 (97). - С. 172.

8 Кемали М. Насилие над женщиной в семейно-бытовой сфере и его исторические предпосылки // Материалы международной научно-практической конференции: Проблемы борьбы с преступлениями в контексте национальной концепции права, посвященной памяти первого проректора КазГЮУ, д.ю.н., профессора Е. Г. Джакишева. - Алматы: КазГЮУ, 2002. - С. 131–137.

9 Тілеубайқызы С. Қазақ қыздары аталарына // Айқап журналы. - №7. - Троицк, 1911. // [Электронный ресурс] URL: <https://qalam.global.ru/microrubrics/starye-gazety-ru/otcam-kazaxskix-devusek-ru> (дата обращения: 20.08.2024).

10 Первая казахская женщина-журналист - Назипа Кулжанова // [Электронный ресурс] URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/6667> (дата обращения: 20.08.2024).

11 Женщины деятели Алашорды // [Электронный ресурс] URL: https://el.kz/ru/alash_25862/ (дата обращения: 20.08.2024).

12 Қазақтан шыққан ғалым әйелдер туралы не білеміз? // [Электронный ресурс] URL: <https://egemen.kz/article/362137-qazaqtan-shyqqan-ghalym-ayelder-turaly-ne-bilemiz> (дата обращения: 20.08.2024).

13 Қазақтың тұңғыш әйел ұстаздары кімдер? // [Электронный ресурс] URL: <https://kaz.globalnews.kz/aza-ty-t-ysh-jel-stazdary-kimder/> (дата обращения: 20.08.2024).

14 Место женщины в идеях имама Хомейни // [Электронный ресурс] URL: www.muslim-info.com/forum/viewtopic.php?p=2823/ (дата обращения: 20.08.2024).

Transliteration

1 Lebedeva O. Ob jemansipacii musul'manskoj zhenshhiny [About the emancipation of the Muslim woman]. - SPb., 1900. - 45 s. (in Russ)

2 Saparaliev S. M. Pravovoj status zhenshhiny v obychnom prave kazahov [The legal status of women in the Kazakh customary law] // Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii: Aktual'nye problemy bor'by s prestupnost'ju na sovremennom jetape. - Almaty: OONliRIR Akademii MVD RK, 2003. - Ch. 2. - S. 177–186. (in Russ)

3 Kotowaza jiten (ことわざ辞典) [Proverb Dictionary] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://kotowaza.jitenon.jp/> (data obrashhenija: 04.08.2024). (in Japan)

4 Hiroko Storm. Women in Japanese Proverbs. - Easton PA, Lafayette College Asian Folklore Studies, 1992. - Vol. 51. - Pp. 167–182.

5 Koran. Sura «an-Nisa» [Quran. Surah an-Nisa] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://quran-online.ru/4:124> (data obrashhenija: 06.08.2024). (in Russ)

6 Islam kak on est' [Islam as it is] // [Elektronnyj resurs] URL: www.aboutislam.ws/ (data obrashhenija: 05.08.2024). (in Russ)

7 Bektenova M., Toktarbekova L. Sovremennaja zhenshhina v prostranstve mecheti: vliyanie islamskogo feminizma [Modern Woman in the Space of the Mosque: The Impact of Islamic Feminism] // Adam alemi. - 2023. - №3 (97). - S. 172. (in Russ)

8 Kemali M. Nasilie nad zhenshhinoy v semejno-bytovoj sfere i ego istoricheskie predposylki [Violence against women in the family and household sphere and its historical background] // Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii: Problemy bor'by s prestuplenijami v kontekste nacional'noj koncepcii prava, posvjashhennoj pamjati pervogo prorektora KazGJuU, d.ju.n., professora E. G. Dzhakisheva. - Almaty: KazGJuU, 2002. - S. 131-137. (in Russ)

9 Tileubajqyzy S. Қазақ қыздары аталарына [For ancestors of Kazakh girls]// Аяқар журналы. - №7. – Troick, 1911. // [Elektronnyj resurs] URL: <https://qalam.global.ru/microrubrics/>

starye-gazety-ru/otcam-kazaxskix-devusek-ru (data obrashhenija: 20.08.2024). (in Kaz)

10 Pervaja kazahskaja zhenshhina-zhurnalist - Nazipa Kulzhanova [The first Kazakh female journalist - Nazipa Kulzhanova] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/6667> (data obrashhenija: 20.08.2024). (in Russ)

11 Zhenshhiny dejateli Alashordy [Women activists of Alashorda] // [Elektronnyj resurs] URL: https://el.kz/ru/alash_25862/ (data obrashhenija: 20.08.2024). (in Russ)

12 Қазақтан шыққан ғалым әйелдер туралы ne bilemiz? [What do we know about Kazakh women scientists?] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://egemen.kz/article/362137-qazaqтан-shyqqan-ghalym-ayelder-turaly-ne-bilemiz> (data obrashhenija: 20.08.2024). (in Kaz)

13 Қазақтың тұңғыш әйел ұстаздары kimder? [Who were the first female teachers of Kazakhstan?] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://kaz.globalnews.kz/aza-ty-t-ysh-jel-stazdary-kimder/> (data obrashhenija: 20.08.2024). (in Kaz)

14 Mesto zhenshhiny v idejah imama Homejni [The place of women in the ideas of Imam Khomeini] // [Elektronnyj resurs] URL: www.muslim-info.com/forum/viewtopic.php?p=2823/ (data obrashhenija: 20.08.2024). (in Russ)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Laura Toktarbekova

Leading Researcher, PhD, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: lauratoktarbekova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4063-8255

Onlasyn Buribekov

Lecturer, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, email: onlasyn777@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-5365-9368

Лаура Ниязбековна Токтарбекова

жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: lauratoktarbekova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4063-8255

Онласын Сеитжаппарович Бурибеков

оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, email: onlasyn777@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-5365-9368

Лаура Ниязбековна Токтарбекова

ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: lauratoktarbekova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4063-8255

Онласын Сеитжаппарович Бурибеков

преподаватель, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан, email: onlasyn777@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-5365-9368

ДЕОБАНД МЕКТЕБІНІҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ МАТУРИДИ МЕКТЕБІМЕН БАЙЛАНЫСЫ

¹А.Б.Әкімханов, ¹Ә.Жәненұлы, ²Қ.С. Бағашаров, ¹С.Оқан

АҢДАТПА

Мақалада Деобанд мектебінің қалыптасу тарихы, ғылыми бағыты мен әллі хадис танымы негізінде қалыптасқан діни санасы, жалпы дүниетанымдық эволюциясы талданады. Сонымен қатар жалпы ақидалық бағыты, дәлірек айтқанда; хабари\муташәбиһ сиппаттарға қатысты ұстанымдары мен «иман» ұғымына қатысты көзқарастары баяндалып, оған Матуриди мектебі негізінде салыстырмалы талдау жасалады. Бұған қоса Деобанд мектебінің фикһтық көзқарастары, сол көзқарастарды негіздеп отырған кітаптарға жеке-жеке тоқталып ол кітаптардың барлығы Ханафи мәзһабының канондық мәтіндерімен үндесіп-үндеспейтіні баяндалады. Себебі аталмыш кітаптар олардың оқу бағдарламасында жеті жыл бойы оқытылады. Сондай-ақ, сол фикһ кітаптарының авторларына да сипаттама беріледі. Содан кейін бұл мектептің Ханафи бағытында бола тұра, олардың консервативті бағытқа ойысу себептері айқындалады. Сол арқылы Деобанд бағытының сенім платформасы мен дүниетанымдық тірегі, яғни әллі хадистік танымы қазіргі ұстанымдарына қалай әсер еткендігі көрсетіліп, өткені мен бүгінгі арасындағы айырмашылық салыстырмалы түрде талданады. Түйін ретінде аталмыш мектеп ғалымдарының Ханафи\Матуриди мектебімен арадағы байланысына баға беріледі. Осылайша Деобанд мектебінің эволюциясы қазіргі таңдағы қазақ қоғамында танылған Ханафи\Матуриди мектеп ұстанымдарымен қаншалықты сәйкесетіндігі анықталып, тұжырым жасалады.

Түйін сөздер: Деобанд, Ханафи\Матуриди, Ханафи мәзһабы, эволюция, консерватизм, әллі хадис, Дәрул-улум Деобанд.

¹Нұр-Мүбәрак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

²СДУ университеті, Қаскелең, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Жәненұлы Ә.
adilzhanan@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Әкімханов А.,
Жәненұлы Ә., Бағашаров Қ.,
Оқан С. Деобанд мектебінің
дүниетанымдық эволю-
циясы және Матуриди
мектебімен байланысы //
Адам әлемі. – 2025.
– №1 (103). – Б. 159-168.

Мировоззренческая эволюция образовательного учреждения Деобанд и её связь с Матуридитской школой вероучения

Аннотация: В статье анализируется история становления школы Деобанда, ее научное направление, а также эволюция религиозного сознания и общего мировоззрения на основе концепции ахл-хадис. При этом описывается общее вероубеждение, в частности: их позиции по поводу сиппатов хабари\муташабиha и взгляды касательно понятия «иман», дается сравнительный анализ на основе школы Матуриди. Кроме того, отдельно рассматриваются правовые взгляды школы Деобанда и книги, подтверждающие эти взгляды, и утверждается, что все эти книги не согласуются с каноническими текстами ханафитской школы, потому что эти книги преподаются по их учебной программе в течение семи лет. Также описаны авторы этих книг по фикху. Затем были определены причины смещения этой школы в сторону консерватизма, несмотря на ее ханафитское направление. Также показано, как платформа вероубеждения и мировоззренческий столп движения Деобанд, то есть познания ахл-хадис, повлияли на его нынешнюю доктрину, а также сравнительно анализируется разница между

его прошлым и настоящим. В частности, оценивается взаимосвязь между учеными указанной школы и школой Ханафи/Матуриди. Таким образом, определяется эволюция школы Деобанд и делается вывод, насколько она соответствует принципам школы Ханафи/Матуриди, признанным в современном казахском обществе.

Ключевые слова: Деобанд, Ханафи\Матуриди, ханафитский мазхаб, эволюция, консерватизм, Ахли хадис, Дар уль-Улюм Деобанд.

Evolution of Deoband School Wordlview and its Connection with Maturidi School

Abstract: The article analyzes the history of the formation of the school in Deoband, its scientific direction, as well as the evolution of religious creed and the general worldview based on the concept of ahl-hadith. At the same time, the general belief is described, in particular: their position on the basis of habari\mutashabiha and views regarding the concept of «iman», comparative analysis based on the Maturidi school is given. In addition, the legal views of the Deoband school and books confirming these views are separately considered, and it is argued that all these books do not agree with the canonical texts of the Hanafi school, because these books are taught according to their curriculum for seven years. Also the article describes the authors of these fiqh books. In addition, the reasons for the shift of this school towards conservatism, despite its Hanafi direction, will be determined. Also, it is shown how the creed platform and the ideological pillar of the Deoband movement, that is, the knowledge of ahl-hadith, influenced its current doctrine, and the difference between its past and present is comparatively analyzed. In particular, the relationship between the scholars of the specified school and the Hanafi/Maturidi school is evaluated. Thus, the evolution of the Deoband school is determined and conclusion is made to what extent it corresponds to the principles of the Hanafi/Maturidi school, recognized in modern Kazakh society.

Key words: Deoband, Hanafi\Maturidi, Hanafi Madhhab, Evolution, Conservatism, Ahli Hadith, Darul Uloom Deobandi.

Кіріспе

Әлем мұсылмандарының басым бөлігін құрайтын төрт мәзһаб платформасында қалыптасқан суннилік бағыттың сенім жүйесі бүгінгі таңда Матуридилік және Әшғарилік сенім мектептерімен қатар, «*әһл әл-хадис/әһл әл-әсәр*» (әһлі әл-хадис анықтамасы: қандай да бір діни мәселеде қиясты кейінге қалдырып тіпті қолданбай әсәр\хадис келмейінше ешқандай үкім бермеген ғұламалар тобы. Ол топқа; Имам Мәлік, имам Шафиғи және имам Ахмад ибн Ханбал сынды ғалымдар мен ізбасарлары жатады) мектебінен құралатыны белгілі. Мәзһабтар тарихы тақырыбында еңбек жазған ғалымдардың классикалық классификациясы бойынша, ханафилердің басым бөлігі (яғни Мауараннаһр мектебі өкілдері) Матуридилік сенім мектебін ұстанған, мәликилердің барлығы, шәфиғилердің дені және Ханбали мәзһабының белді өкілдері (фудалә у әл-ханабилә) әшғарилік сенімді ұстанған десек те, бүгінгі таңда аталған мәзһабтар кең тараған мұсылман елдерінің барлығында дерлік *әһлі әл-хадистен* шыққан сәләфилік мектептің азды-көпті ықпалы бар екені белгілі.

Тарихта ханафи\матуридилік бағытты ұстанған мұсылмандар арасынан бірде-бір

радикалды топтар, экстремистік ұйымдар шықпағаны назар аударарлық мәселе деп есептейміз. Алайда соңғы кездері елімізде діни радикализм және экстремизммен танылған сәләфилік бағыт өкілдері Деобанд мектебінен шыққан Талибандарды немесе бірқатар елдерде, соның ішінде біздің елде діни-экстремистік топ ретінде танылып, діни қызметіне заң жүзінде тыйым салынған Таблиғи жамағатты мысал етіп, ханафи\матуридилерден де діни радикалдардың шыққанын алға тартатын көзқарастар айтылып жүр. Осы орайда, зерттеу жұмысымыздың объектісі болған, Ханафи мәзһабы платформасында қалыптасқан Деобанд мектебінің жоғарыда аталған сенім мектептерінің қайсысын басшылыққа алатынын анықтап, дәйектеу әрі бұл мектептің дүниетанымдық эволюциясын зерттеу жұмысымыздың басты мақсаты. Бұл зерттеу жұмысында Деобанд мектебінің тарихы, қалыптасуына негіз болған діни-саяси алғышарттар, бастауында тұрған рухани көсемдерінің діни-ғылыми бағыты мен діни санасы және сенім жүйесі, ғықһи көзқарастары талданып, әр тақырыптың соңында ханафи\матуриди мектебінің қысқаша тұжырымы келтіріледі.

Әдіснама

Зерттеу жұмысында тарихи анализ, мәтіндерді талдауда герменевтика тәсілі, сондай-ақ, саяси оқиғаларға талдау жасау аясында дедукция мен индукция, салыстырмалы әдістер қолданылды. Зерттеуде арабша ұғымдар мен жиі кездесетін урду есімдеріне транслитерация жасалынды. Ағылшынша есімдер мен ұйым атауларының қазақша аудармасы беріліп, жақшаның ішінде ағылшын тіліндегі нұсқасы жазылды.

Негізгі бөлім

Қалыптасу тарихы

Деобанд мектебінің негізін Шах Уәлиулла әд-Даһлауи (1703-1767жж) қалағанымен, өзі тікелей Деобанд мектебі тұрғысында ешқандай еңбек жазбаған. Үнді жерінде Деобанд мектебінің құрылуы 1867 жылы қолға алынған. бар. Деобанд мектебінің екі көрнекті өкілі Мухаммед Убайдулла әс-Сағди әл-Қасими және шейх әл-Муқри Мухаммед Тайиб өз еңбектерінде бұл мектептің нақты үш бағыты барын атап көрсетеді: «Дінді берік ұстану: оның ішінде, Ханафи мәзһабына беріктік, көнені (дәстүрді) сақтау және сүннетті (бидғаттардан) қорғау» [1, 77 б.]. Деобандтық Мухамед Убайдулла әл-Қасими «*Дәрул Улум*» Дебандтық академиялық саясаттың басты принципі мен миссиясын былай түсіндіреді: «Студенттеріміз оқитын пәндерден күтілетін негізгі нәтиже - мұсылмандарға әсіресе, дін істерінде және жалпылама түрде дүниелік істерде бағыт-бағдар беретін ғалымдар мен қоғамды түзеп, оңалтушы тұлғалар дайындап шығару. Мұның бәрі Құран мен сүннет және адасу мен бидғаттың барлық түрінен ада болған кіршіксіз таза ислами сенім негізінде жүзеге асады» [1, 108 б.]. Бұл университет осы себепті Құран мен сүннетті түсінуге көмектесетін ілімдерді, ислами пәндерді негізге алады. Алайда жаратылыстану пәндер, тәжірибелік, техникалық яғни, заманауи ғылымдарға аса көп мән бермейді.

Ғылыми бағыты мен діни санасы

Деобанд медреселеріндегі діни таным мен білім беру жүйесі Ханафи мәзһабы

негізінде қалыптасқанымен, оған Үнді жеріндегі *әһлі хадис* мектебінің ықпалы зор болды. Себебі деобандтық ғалымдар өздерінің ғылыми генеологиясын Үнді субконтинентіндегі хадис мектебінің рухани көсемі, әйгілі мухаддис ғалым Шаһ Уәлиулла әд-Дәһләуи, оның ұлы Шейх Абдулазиз әд-Дәһләуи және Шейх Абдулазиздің жиен немересі Шейх Мухаммед Исхақ, бауырының ұлы әл-Алләмә, Мухи әс-Суннә әс-Сәид Исмаил әш-Шәһид және шәкірті әс-Сәид Ахмад ибн Ирфан әш-Шәһидтен бастайды [1, 757-762 бб.]. Шаһ Уәлиулла әд-Дәһләуи мен ізбасарлары ислам дінін арабтық түсінікке сай ұстану, өзге діндер мен мәдениеттердің ықпалы нәтижесінде мұсылмандар арасында пайда болған жат нанымдармен күресу, отаршылдар әкелген модернизм мен батыстық ой-санаға қарсы тұру, өзге діндегілерге еліктемеу, Құран мен сүннетке берік болу, дінді алғашқы буын мұсылмандар ұстаған қалпында сақтап, бидғаттар мен хурафалардан тазарту сынды идеяларды көтерді. Бұл ұстанымдар Шаһ Уәлиулла әд-Дәһләуидің ілімін басшылыққа алған, Деобанд мектебіне қатысы болсын-болмасын Үнді субконтинентінің барлық мухаддис ғалымдарына ортақ деуге болады. Бұдан Сәләфи-уаһһабилердің теоцентристік және иррационалды діни санаға негізделген әһлі хадис мектебінен, нақты айтқанда, Ханбали мәзһабынан шыққанын ескеріп, Деобанд мектебінен де аты Ханафи болғанымен, діни санасы мен түсінігі сәләфилерге ұқсайтын діндарлардың шыққаны таңқаларлық жағдай еместігін көреміз. Өйткені діни радикалды көзқарастар мен ұстанымдар белгілі бір діни-танымдық санадан туындайды. Барлық радикалдарға ортақ діни сана - иррационалды, либералистік және буквалистік діни сана екені белгілі. Басқаша айтқанда, аталған діни санаға ие кез-келген діндардың дәстүрлі мәзһабы қандай болмасын радикалдануы табиғи құбылыс. Осындай діни сана барлық сәләфи-уаһһабилерге ортақ. Негізгі мәселе жалпы дінді, діни мәтіндерді пайымдауда үлкен рөл ойнайтын діни-танымдық санада жатыр. Осыған сай иррационалды, теоцентристік және буквалистік діни санамен, сондай-

ақ, өзіндік хадис методологиясымен ерекшеленетін *әһлі хадис* өкілдерінің азды-көпті ықпалы нәтижесінде, Үнді субконтинентіндегі ханафилердің ішінен Талибан, Таблиғи жамағат, Инкар Яқин сынды фундаменталистік бағыттағы ұйымдардың шығуын табиғи жағдай деп бағалауға болады. Ал Имам Ағзам мен Имам Матуридидің рационалдық және антропоцентристік сипаттағы діни ілімін, тәуил теориясы мен хадис методологиясын басшылыққа алған Ханафи-Матуридилерден радикал көзқарастар немесе топтар шыққан емес. Аталған діни-танымдық сана мен түсініктердің әрқайсысы діни сенімдік және фикһи мектептердің ғылыми әдіснамасы мен концепциясына, сәйкесінше діндарлардың діни түсінік-пайымдары мен ұстанымдарының қалыптасуына өзінше ықпал етеді. Бұл әсіресе, діни идеологияның негізін құрайтын ақида ілімінде өзекті [2].

Ақидалық ұстанымдары

Деобанд мектебі діннің практикалық көрінісінде Ханафи мәзһабын ұстанғандықтан, сырттай баға берілгенде олардың сенімін Матуридиге жатқызу қалыптасқан. Дегенмен олар өздерінің Матуриди не Әшғари екенін нақты айтпайды. «*Дар әл-улум Деобанд*» ислам университетінің бұрынғы ректоры, үндістандық ғұлама Шейх Муқри Мухаммад Таиб (1897-1983 жж.) «Деобанд ғалымдарының діни бағыты мен мәзһабтық ұстанымдары» атты кітабында: «Деобанд ғалымдары Әшғари де, Матуриди де емес, олар тек қана (екеуінің арасындағы) ортаңғы жолды ұстанады» деп жазады. Ол деобандтықтардың ақида іліміндегі әдіснамасы мен ұстанымдарын былай деп баяндайды: «Ал енді кәләмдық мәселелерге келсек, Деобанд ғалымдары ол мәселелерде де, қалыпты әрі концептуалды ұстанымда болған. Олар пікірталас тудырған сенімдік мәселелерде өзгені даттау, жазғыру, қабылдау және тәрк етудің орнына, барынша үйлестіру әрі қайшылықтарды жою жолын таңдады. Ендеше, бұл мәселеде алдымен Деобанд ғалымдары Әбу әл-Хасан Али әл-Әшғариге (324/936 қ.ж.) ере ме, әлде Әбу Мансур Мухаммед әл-Матуридиге (333/944 қ.ж.) ере ме? деген заңды сұрақ туындайды.

Мұның жауабы: Әсілінде Деобанд өкілдері матуридилер деп танылады, бірақ бір бөлігі өздерін Әшғаримыз деп есептейді. Өйткені *біріншіден*, өздеріне ғылыми мұра қалдырған олардың ең үлкен ұстазы Шаһ Уәлиулла Ахмад ибн Абдуррахим әд-Дехләуидің сенімі Әшғари екендігі оның ұстанымынан анық байқалатын. Сондықтан олар өздерін Әшғаримыз деп есептейді. *Екіншіден*, Деобанд ғалымдары дәріс, лекция, жазған еңбектері мен діни дискурстарында Әшғарилік ұстанымдарды негізге алады. Алайда (олардың қос мектепті біріктіріп, екеуінің ортасын ұстауға тырысатын ұстанымдарына қарап) оларды Әшғарилікке қарай ойысқан Матуридилер деп сипаттаған дұрыс, мұны өздері де мойындайды [3, 253-270 бб.]. Әсілі олар Әшғарилік пен Матуридилікті біріктіре отырып ұстанушылар. Олардың осы мәселеге қатысты барлық зерттеулерін зерделегенде Әшғарилер мен Матуридилердің арасындағы пікір қайшылықтары түптеп келгенде формалды қайшылықтар (хиләфәт сурия\лафзи) екені айқындалады...» [3, 252-253 бб.]. Автор аталған екі сенім мектебі арасын қалай үйлестіретіндерін *хусн-кубх* (жақсылық пен жамандық) мәселесі, иманның артып-кемуі мәселесі және адамның күш-қуаты (иститағат) мәселесі сынды Матуридилер мен Әшғарилер арасындағы таласты тақырыптар мысалында көрсетеді. Шынтуайтында Матуридилік пен Әшғарилік сенім мектептерінің ақидалық концепцияларын үйлестіру тенденциясы сонау ортағасырлардан бастау алады. Шафиғи мәзһабы мен Әшғари мектебінің көрнекті өкілі Таж әд-Дин әс-Субкидің (771/1370 ж.қ.) әл-Қасида ән-Нуниясынан, имам ат-Тафтазанидің Нәсәфи ақидасына жазған шархы сынды Әшғари және Ханафи-Матуриди ғалымдарының бір-бірінің мәтіндеріне жазған шархтары мен хашияларынан екі мектепті үйлестіру тенденциясын анық көруге болады. Ғалымдар кәләм ілімінің тарихындағы бұл кезеңді *мархаләтул-мәзж* (қос мектептің бір-бірімен біте қайнасу кезеңі) деп атаған. Нәтижеде әу баста, яғни бір-бірін жаңа тани бастаған кезеңде (мархаләту тааруф) бір-бірінің кейбір ақидалық ұстанымдарын қатты сынап, тіпті, бірін-

бірі бидғатпен айыптауға дейін барған екі мектеп өкілдері уақыт өте келе, бір-бірінің дәлел-дәйектерін көріп, логикасы мен көзқарастарын түсініп, араларындағы қайшылықтар тек тармақ мәселелерде және олардың басым бөлігінің «лаф-зи» қайшылықтар екенін, яғни бір-бірін бидғатпен, адасушылықпен айыптайтындай мәселелер емес екеніне келісті. Осылайша Матуридилік пен Әшғарилік *әһлі сунна* бағытының төрт фикһи мәзһабы платформасында қалыптасып, дамыған қос сенім мектебі болып қабылданды.

Хабару\муташабиһ сиппаттарға қатысты ұстанымдары

Деобанд мектебінің алғашқы буын ғұламаларының муташабиһ сипат-тарға қатысты ұстанымы Матуриди ұстанымымен бірдей деуге болады. Яғни, олар алғашқы үш буын *сәләф-салих* ғалымдарының мүтәшәбиһ сипаттарды бекітіп, мағынасын Аллаға тапсыру (исбәт уә тафуид әл-мағына) әдісін басшылыққа алады, сонымен қатар *әл-халәф* кейінгі ғалымдарының аталған сипаттарды бекіткеннен кейін, антропоморфизмге қарсы тәуил жасау әдісін де толық мойындайды. Дегенмен қазіргі таңдағы ғалымдарының бұл мәселедегі ұстанымы бөлек. Себебі бұған соңғы жарты ғасырда *сәләфи-уаһһабилік* ілімнің ислам әлеміне кең насихатталуы, белгілі діни-ғылыми орталарда және жалпы қарапайым мұсылмандар арасында діни идеология ретінде кең таралуы түрткі болды деп айтуға болады. Сөзімізді дәлелдей түссек: *Алғашқы буын ғалымдарының көзқарасын алсақ*, шейх Халил Ахмад ас-Саһаранфури (1853-1928 жж.) былай деген: «Біздің ондай аяттарға қатысты айтарымыз - біз ондай аяттарға «қандай» (*кейфә*) деген сұрақ қоймастан иман келтіреміз. Біз алғашқы буын ғұламаларымыздың (*сәләф-салих*) көзқарастарына сай Алла тағаланың жаратылыстарға қатысты сипаттардан, кемшілік және кейіннен пайда болған нәрселерге тән белгілерден (*симәт ан-нақс уә әл-худус*) толық ада және асқақ екеніне кәміл сенеміз! Ал кейінгі буын ғалымдарымыздың (*әл-халәф*) ондай аяттарға қатысты айтқан сөздеріне келсек, олар аталған аяттарды терең түсінбейтіндерге барынша түсінікті болуы үшін, тілге және шарифатқа сай дұрыс

тәуилдер (ықтимал мағыналар) негізінде тәпсірлейді. Истәуә сөзінің мағынасы меңгеру, иәд сөзінің мағынасы күш-құдіретті білдіреді. Бұл әдіс те біз үшін хақ. Ал Хақ Тағалаға белгілі бір тарап пен мекен теліп, бекітуге жол бермейміз. Бұл мәселеде: Хақ Тағала - тарап пен мекеннен және кейіннен пайда болған нәрселерге тән белгілерден (*симәт әл-худус*) ада деп айтамыз». Сондай-ақ шейх Хусейін Ахмад әл-Мәдәни (1879-1957/8 жж.) де дәл осы пікірде [4, 64 б.]. *Қазіргі таңдағы ғалымдарының көзқарасына келсек*, бүгінгі Деобанд мектебінің бетке ұстар үлкен ғалымы, *Дәрул Улум* Карачидің және Уифәқ әл-Мәдәрис деп аталатын Пәкістандағы діни оқу орындарының білім бағдарламасын жасап, бекітетін Басқарма басшысы шейх Мұхамед Тақи Усманидің мүтәшәбиһ сипаттарға қатысты ұстанымын келтірейік. Ол былай деген: «Расында Құран Кәрімде және сүннетте келген әл-Иәд, әл-Айн, Истәуә'алаәл-Арш және т.б. сипаттарды бекіту мәселесінде мұсылмандар бірнеше көзқарастыалға тартқан. Біріншісі, антропоморфистердің (*мушәббихә, мужассима*) көзқарасы. Екіншісі, сипаттарды жоққа шығарушылардың (*жәһмия, муаттыла*) көзқарасы. Мұсылман ғалымдары бұл екі көзқарастың жалған екеніне бірауыздан келіскен. Ал *әһлі сүннет* ғалымдарының мұндай мәтіндерді (*аяттарды*) тәпсірлеуде басшылыққа алатын бірнеше жолы бар: 1. Барлық *сәләф-салих* ғалымдарының мәзһабы (көзқарасы, ұстанымы) бойынша мән-мағынасын Алладан басқа ешкім білмейтін мүтәшәбиһ мәтіндерге келгенде, тоқтау және үндемеу міндеттеледі. Оларды тәпсірлеудің қажеті жоқ. Оларға жалпылама иман келтіреміз және олардан меңзелген мағына хақиқи (тілдік тура мағына) немесе мәжәзи (метафоралық ауыспалы мағына) деп кесіп, еш нәрсе айтпаймыз. Керісінше олардың мә-мағынасына еш үңілместен, Алла Тағала біледі деп Өзіне тапсырамыз. 2. Бір топ *сәләф-салих* ғалымдар болса, Алла Тағала ондай *мүтәшәбиһ* мәтіндерде хақиқи (тілдік, тура) мағынаны меңзеген деп сенеміз дейді. Алайда Аллаға телінген ондай сөздердің тура мағынада болуы, дәл сол сөздердің жаратылысқа және кейіннен пайда болған нәрселерге

(*әл-хауадис*) телінгендегі тілдік, тура мағынадан бөлек. Алла Тағаланың Өзінің ұлылығына сай тілдік, тура мағынада «қолы» бар, бірақ ол жаратылыстардың қолы сияқты емес, өйткені Алла Тағалаға еш нәрсе ұқсамайды. Ал Оның «қолының» ақиқатын және қандай екенін білу мүмкін емес, сондықтан оны Алла Тағалаға тапсырамыз. 3. Кейбір *сәләф-салих* ғалымдары мен көптеген хәләф ғалымдар мұндай мүтәшәбиһ мәтіндер антропоморфизмге жол бермейтіндей тәпсірленеді деген ұстанымды алға тартқан. Олар аталған мәтіндерді метафоралық ауыспалы мағынада деп пайымдайды. Мысалы, «қол» сөзін күш-қуат мағынасында, «истәуә» сөзін құдіретімен билеп, меңгеру мағынасында деп айтады. 4. Біраз ғалымдар аталған үш әдістің екеуін бірге қолданған. Арабтардың сөздеріне сай қиыннан қиыстырмастан тәуил жасауға келетін мәтіндерді тәуил әдісімен пайымдау жолын таңдаған, сонымен қатар, қисынды тәуил жасауға келмейтін мәтіндерге келгенде, аталған алғашқы әдісті немесе екінші әдісті таңдайды», - дей келе шейх Мұхамед Тақи Усмани аталған төрт әдістің барлығының өз деңгейінде дұрыс екенін, жеке-жеке алып қарағанда ешбірінің түбегейлі жалған немесе адасушылыққа жатпайтынын айтады [1, 544-546 бб.]. Шейх Мұхамед Тақи Усманидің *әһлі сүннә* ғалымдарының мүтәшәбиһ сипаттарды пайымдау әдістеріне қатысты бұл талдауында Матуриди және Әшғари ғалымдарының ұстанымы мен сәләфилік бағыттағы ғалымдардың ұстанымын үйлестіруге тырысқанын көреміз. Ислам тарихында ақидалық мектептерді, нақты айтқанда, Матуридилік пен Әшғарилік сенім мектептерін теологиялық тұрғыдан үйлестіру үрдісі болғаны рас және бұл үрдіс ғылыми, теологиялық тұрғыдан қисынды әрі жемісті болды деп айта аламыз, өйткені қос сенім мектебі арасындағы теологиялық мәселелерге қатысты айырмашылықтар негізінен тармақ мәселелер бойынша еді. Яғни, аталған қос сенім мектебі арасындағы теологиялық пікірталастар идеологиялық емес, таза ғылыми негізде болды. Алтақырыбымызға арқау болған мүтәшәбиһ сипаттар бойынша сәләфилік бағыт өкілдерінің әдісі мен

ұстанымы біздің мектептің ғылыми әдісі мен ұстанымына түбегейлі қайшы келеді, сондықтан да бұл екі тарап үшін де діни-идеологиялық және принциптік мәселеге айналған. Демек, мүтәшәбиһ сипаттар бойынша Матуридилік және Әшғарилік әдіс пен ұстанымды сәләфилік ұстаныммен таза теологиялық тұрғыдан үйлестіру мүмкін емес. Себебі Матуриди және Әшғари ғалымдары ондаған ғасырлар бойы мүтәшәбиһ сипаттар келген аяттар мен хадистерді теологиялық әрі эгзегетикалық әдістер негізінде талдап, пайымдағанда исбат және тәуил әдісін (3-әдіс), сонымен қатар, исбат және тафуид әлмағына әдісін (1-әдіс) ғана басшылыққа алып, сәләфи ғалымдары ұстанатын исбат және тафуид әл-кейф әдісін түбегейлі теріске шығарған. Міне, сондықтан да Алланың есім-сипаттары, оның ішінде мүтәшәбиһ сипаттары бойынша Матуридилік және Әшғарилік әдіс пен ұстаным да дұрыс, сәләфилік әдіс пен ұстаным да дұрыс деу нағыз диссонансты тұжырым.

«Иман» ұғымына қатысты көзқарастары

Деобанд ғалымдары иман ұғымын пайымдауда негізінен Әшғари және Матуриди ақидасын басшылыққа алумен қатар, *әһлі хадис* ғалымдарының, соның ішінде шейх Ибн Тәймияның да көзқарастарын толыққанды ескереді. Сондай-ақ иман ұғымын пайымдаудан туындайтын иман мәселелеріне талдау жасағанда *әһлі сүннет* мектептерінің (матуриди, әшғари және әһлі хадис) ұстанымдарын синтездеу арқылы барлығына ортақ тұжырым шығаруға тырысады. Суннилік бағыт мектептері арасындағы иман-амал арақатынасы, иманның артып-кемуі, иманда истисна жасау сынды мәселелердегі айырмашылықтар негізінен *лафзи* (формалды) деген тұжырымды алға тартады. Ал иман ұғымының түпкі мәнін пайымдауда және содан туындайтын иман мәселелеріне қатысты суннилік бағыт пен харижилердің, мұғтазилалардың, муржиялардың және жәһмилердің ұстанымы арасында «мағнауи» (мәндік, мазмұндық) түбегейлі қайшылық бар екені белгілі. Деобанд ғалымдары *әһлі сүннет* мектебінің өкілдері ретінде аталған діни топтардың ұстанымдарын түбегейлі

терістейді. Сонымен қатар, деобандтықтар бүгінгі сәләфизмнің ішіндегі неохарижилік, тәкфирилік сенімге түбегейлі қарсы.

Фиқһ тұрғысындағы ұстанымдары

Деобанд мектебі, жоғарыда да айтып өткеніміздей, Ханафи-Матуриди негізінде құрылған. Дегенмен ақидалық көзқарастарында алғашқы кезеңдерге қарағанда кейінгі кездері эволюцияға ұшырағанына толықтай көз жеткіздік. Енді Деобанд мектебінің фиқһ тұрғысында қаншалықты Ханафи мәзһабына беріктігіне тоқталайық. Деобанд мектебі өкілдерінің фиқһ тұрғысындағы ұстанымын білу үшін олардың оқу орындарында фиқһ бойынша берілетін пәндерге анализ жасау қажеттігі туындайды. «Дарул улумға» тиесілі оқу орындарында фиқһ ғылымы сегіз жыл оқытылады. Фиқһ саласы бойынша таңдалған кітаптардың барлығы Ханафи мәзһабы бойынша. Атап айтсақ: алғашқы жылы Ханафи мәзһабында бастауыш еңбек саналатын «Нұр әл-Идах» кітабы. Авторы: Әбу әл-Ихлас Хасан ибн Аммар ибн Әли әл-Мысри әш-Шурунбуләли (1069 h.). Екінші жылы «Мухтасар әл-Қудури» Авторы: Ахмад ибн Мухаммад ибн Ахмад ибн Жағфар ибн Хамадан Әбу әл-Хайсан әл-Қудури. (428 h.). Үшінші жылы Әбу әл-Баракат Насафидің (710 h.) «Кәңз әд-Дақайқ» атты кітабы. Төртінші жылы Убайдулла әл-Махбубидің (747 h.) «Шарх әл-Уйқая» кітабы. Ал, бесінші, алтыншы және жетінші жылдары Деобанд оқу орындарында Ханафи мәзһабының ең маңызды әрі Орта азия мен Қазақстан медреселерінде оқытылған Имам Марғынанидың (593 h.) «әл-Һидая шарх Бидаят-л Мубтади» атты кітабы. Кітап ауқымды болғандықтан үш жылға бөліп оқытылады. Сондай-ақ, «әл-Һидая» кітабы Түркия елінде діни қызметкерлердің білімі мен біліктілігін жетілдіретін әйгілі оқу орны Хасеки академиясында да фиқһ саласы бойынша оқытылатын негізгі кітаптардың бірі [5]. Ал, сегізінші жылы аталмыш оқу орындарында білімді тереңдету мақсатында «Фиқһ әт-тахассус» деп аталатын бір жылдық білім беру тағы бар. Бұл жылы фиқһ саласы бойынша Инб Абидиннің (1252 h.) «Хашиясы» оқытылады [6]. Тұжырымдайтын болсақ, Деобанд мектебінің фиқһ саласы бойынша оқу орындарында оқытылатын

бүкіл еңбектері Ханафи мәзһабына тиесілі. Бұл еңбектер кез келген Ханафи мәзһабын жетік үйренемін деушілерге маңызды кітаптарға жатады. Бұл Деобанд өкілдерінің фиқһтық ұстанымдары толықтай ханафи бағытында екенін дәлелдейді. Ал, кейбір ұлттық, аймақтық, саяси астары бар фиқһи мәселелерге келетін болсақ, оларды Деобанд білім беру жүйесіндегі фиқһ саласының басты ұстанымдары ретінде емес, сол ұлт, аймақ немесе жергілікті жердің саяси астарына қарай талдап, оны базалық білім берудің негізі ретінде қарастырмау керек.

Қорытынды

Қорыта айтатын болсақ Деобанд мектебі және оның өкілдері жалпы діни ұстанымдарында атап айтсақ – ақида саласында сырттай Ханафи-Матуриди деп танылғанымен негізгі ұстанымдары (жоғарыда Алланың хабари сипаттарында, муташабиһ аяттарда) Матуридилік сенім ұстанымын толық ұстанбайды. Кей жерде Әшғарилікті, кей тұста жалпылама *әһли хадистің* бағытын тіпті кейде Сәләфилердің пікірін де қолдайтыны байқалады. Сондай-ақ, фиқһтың көзқарастарында да консервативті мұсылманшылықты алға тартады. Ал, Ханафи-Матуриди мектебін тұтас салыстыра саралап, ондағы ақида және фиқһ нормаларын аксиологиялық тұрғыдан зерделегенімізде, Әбу Ханифа мен ізбасарларының діни методологиясында антропоцентристік ұстанымды басшылыққа алғандығын байқаймыз. Бұл да негізінен Құран мәніне сай ұстаным. Онтологиялық тұрғыдан да адамзат мына ғаламның ішіндегі ең басты жаратылыс. Телеологиялық тұрғыдан пайымдағанда да Алла мына әлем, дін жолымен адам баласына иләһи сынақта екі дүниеде бақытқа жетуін мақсат еткен. Дін – адамның жан мен тән бірлігін, ақыл-ой мен сезім тазалығын сақтап, осы дүние мен ақырет арасындағы тепе-теңдікті орнататын рухани институт. Сондықтан діни нормалардың мәнін дұрыс түсінудің шарты – антропоцентристік (адам өзекті діни сана) ұстаным екендігі белгілі. Демек, Деобанд мектеп өкілдері ақида саласында антропоцентристік салада емес, теопоцентристік салада қалыптасқан. Ал,

фиқһтық ұстанымдары Әһлі рай мектебі өкілдері ретінде мес *әһли хадис* өкілдері негізінде қаланып, діни консервативтікті алға тартқан. Діни антропоцентристік бағытты ұстанған Ханафи-Матуриди мектебінің негізгі ұстанымдарын ашатын бір-екі мысал келтірейік. *Адам құны мәселесі*: Әбу Ханифаның көзқарасы бойынша адам құны мейлі ол еврей, христиан немесе отқа табынушы болсын, бірдей мөлшерде қарастырылады. Өзге дін өкілін өлтірген мұсылманға да қысас үкімі орындалады. Ал Мәдиналықтар христиан немесе еврей өлтірілген жағдайда, олардың құны мұсылманның жартысы, ал отқа табынатындардікі одан да төмен деп бағалаған. Сондай-ақ, бұларды өлтірген мұсылманға қысас үкімі қолданылмайтындығын алға тартқан. Әбу Ханифаның барлық адамдардың теңдігі туралы идеясы бүгінгі күні де мәдениеттер жақындығы жағдайында өзекті. Бұл ұстаным Мұхаммед пайғамбар (с.а.у.) өсиетімен де үйлесімді. Ол қайтыс боларында: «Сендерге әһли кітап иелері – христиандар мен еврейлерді аманат етемін», – деп өсиет қалдырған. Халифалар осы өсиетті бұлжытпай орындаған. Хазіреті Омар (р.а.) көшеде күн көріс қиындығынан қайыр тілеген қарт зиммиді көргенде: «Жас кезінде жизия салығын алып, қартайғанда көшеге тастауға болмайды», – деп мемлекет қазынасынан осындай күйдегі өзге дін өкілдері үшін арайы жәрдемақы тағайындатқан. Бұған қоса өзінен кейінгі халифаларға да зиммилердің құқығын қорғауды, оларға пана болуды табыстаған [7, 712 б.]. Әбу Ханифаның шығарған үкімдерінде кім болмасын адам баласының жеке басына деген қадір-қасиетке назар аударылған. Бұл жаһандық маңызды ұстанымға негіз бола алады [8, 344 б.]. *Иманда истисна мәселесі*: Жалпы ханафилердің, соның ішінде имам Матуридидің ұстанымы бойынша иманда «истина» (яғни «Алла қаласа, мүмінмін, Алла бұйырса, мұсылманмын» немесе «мүмін бе, жоқ па бір Алла біледі» деген күмәнді білдіретін сөздерді айтуға) болмайды. Матуриди пікірінше, иман – жүректен жасалатын байлам әрі нақты келісім-шарт. Байлам мен келісім-шартта «истисна» (күмән мен

сенімсіздік) болмауы тиіс. Өйткені «истисна» нақты байлам мен келісімді бұзатын нәрсе. Мысалы, нақты байлам мен келісім-шарт негізінде жүзеге асатын сауда-саттық, неке және талақ сынды істерде «истисна» (күмән мен сенімсіздікті білдіретін сөздер) қолданылмайды, қолданылған жағдайда аталмыш істер жүзеге аспайды. Жүректің ісі/байлауы болған иман да сол сияқты. Иман мәселесіндегі күмән – шайтанның уәсуәсасы. Ол иман мәселесінде күмән туғызу арқылы жүректегі нақты байламды бұзуды көксейді [9, 464,577,459 бб.]. Матуриди пікірінше, адам баласы иманға өз ерік-қалауымен, саналы түрде келуі керек. Мәжбүрлі иман шынайы иман болып саналмайды [10 638 б.]. Иманға келу, тура жолға түсу Алланың қалауы, қолдауымен болса да, мұнда адамның да ерік-қалауының үлкен рөл ойнайтыны даусыз. Осыған байланысты Матуриди иман мәселесін пайымдауда бәрінен бұрын адамның ісіне және таңдауына/ерік-қалауына және адамның діни өзекті сана екеніне баса назар аударады. Бұл мәселеде имам Матуридидің жүгінген дәлелдеріне тоқталайық. «Бақара» сүресінің 285 аятында Алла Тағала: «Хақ расул өзіне Раббысынан (уахи арқылы) түсірілгенге иман келтірді, мүміндер де (иман келтірді)» деп, расулы мен мүміндердің шын жүректен иман келтіргеніне куә болған. Матуридидің пікірінше, бұл аят та иман мәселесінде күмәндануға болмайтынын білдіреді. Өйткені бұл аяттан иманда «истисна» екі түрлі мағынаны білдіреді деген тұжырым шығады: Біріншісі Алланың бұйрығы болған иман келтіру ісінде күмәндану дегенді білдірсе, екіншісі Алланың сөзіне шәк келтіруді білдіреді. Екі жағдайда да күмәншілдер құрдымға кетеді [9, 464,577,459 бб.]. (Тақырыпқа кеңірек қарау үшін имам Матуридидің Тәуилат кітабынан төмендегі аяттардың тәлсіріне қайту керек: Бақара сүресі-136, Хужурат сүресі -15, Әл-Анғам сүресі -161 т.б.) Хадиске келсек, Алла елшісінен (с.а.у.) «Ең абзал іс не?» деп сұралғанда: «Күмәнсіз немесе күмән араласпаған иман...» деп жауап берген [9, 464,577,459 бб.].

Көріп отырғанымыздай, Деобанд құбылысы бастапқы кезеңде Ханафи-Матуриди мектебі негізінде іргесі

қаланғанымен, уақыт өте келе белгілі бір саяси-ұлттық мәселеге байланысты фундаментализмге ұрынған. Аз уақыттың ішінде дүниетанымдық қайшылыққа түскен. Фикһи мәзһабтарда бұл тұрғыда өзіндік ешқандай мәселе жоқ. Қазақстандық қоғамдық шындықта кейбір сәләфизм бағытының өкілдері де кей тұстарда қоғам тарапынан келген сыни сауалға «Біз Ханафи мәзһабын ұстанамыз» деп мәлімдеп жүр. Міне, дәл осы кейс бізге мәселе фикһи мәзһабта емес екендігін айғақтайды. Біздегі пікірталас, қайшылық – дүниетанымдық қайшылыққа жатады. Мақала түйіні ретінде мынадай тұжырымды алға тартамыз: фикһи мәзһабы ұстану адамның танымына көп әсер етпеуі мүмкін. Алайда қай ақидалық яки дүниетанымдық мектепті ұстанғанына қарай, ол адамда белгілі бір таным қалыптасады. Сол танымның негізінде оның қоғамдық ортадағы мінез-құлқы, ұстанымы, әрқандай қоғамдық құбылыстарға реакциясы көрініс табады. Имам Әбу Ханифа қалыптастырған *әһли рай* танымын – діннің кез келген заман мен мекенде динамикалық дамуын қамтамасыз ететін методика деп айтуға болады. Ал оған қарама-қарсы мектеп *әһли хадис* танымы бұл адамды орта ғасыр шарттарына тартатын, сол арқылы фундаментализмге ұрындыратын методика. Деобанд бағытының Ханафи мәзһабын ұстана отырып, радикалды көзқарасқа ойысуына түрткі болған осы екінші таным деп тұжырымдауға негіз бар.

Қаржыландыру

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан № BR24993035 – «Қазақстандағы дәстүрлі ислам: ғылыми-тәжірибелік негіздері мен дамыту жолдары» атты бағдарламалық-нысаналы ғылыми жоба аясында қаржыланды.

Әдебиеттер тізімі

1 әл-Матуриди А. Тауилату ахлу сунна. – Каир: Дарул кутуб илмия баспасы, 2005. – 638 б.
2 Әл-Касими М. О. Дарул Улум Деобанд. – Индия: Шейх Академиясы, 2000. – 77 б.
3 Акимханов А.Б. Әбу Мансур әл-Матуридидің иман мәселелеріне қатысты ұстанымы («Китәб әт-тәуиләт» атты еңбегі негізінде). Философия докторы (Ph.D.) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған

диссертация. – Алматы: Нұр-Мұбарак баспасы, 2016. – 204 б.

4 Таеб М. Уламаи Деобанд. – Индия: Дарул улум Деобанд, 2012. – 253 б.

5 Әкімханов А., Абдулхаким Б. Дар-у улум деобанд ғұламаларының саяси ұстанымы // Адам әлемі. – 2022. №4(94). – Б. 145-168.

6 Мухитдинов Р.С. Деобанд оқу орындарында оқылатын фикһ еңбектері // Адам әлемі. – 2023. – №3(97). Б. – 138-144.

7 Әл-сахарнфури М.Х. Әл-Муханнад ала мақад ақайди уламаи Дуюбанд. – Сауд Арабия: Әл-муһажир әл-мадани баспасы. – 125 б.

8 Әбсаттар Д. Руханият және Өркениет. – Алматы: Атамұра баспасы, 2023. – 712 б.

9 el-Maturidi E. Tevilatü-l-Kuran. / tahkik Vanlioğlu A. – İstanbul: Mizan yayınevi, 2005. – C. 1. – 464 s.

10 Hakkı Ünal İ. İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu. – Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012. – 344 s.

Transliteration

1 Al-Maturidi A. Tautilatu ahlu sunna [Interpretations of the People of the Sunnah]. – Kair: Darul kutub ilmija baspasy, 2005. – 638 b. (in Arabic)

2 Al-Kasimi M. O. Darul Ulum Deoband [Deoband School of Knowledge]. – Indija: Shejh Akademijasy, 2000. – 77 b. (in Arabic)

3 Akimhanov A.B. Abu Mansur әл-Maturididin iman maselelerine katysty ustanymy («Kitab at-ta'uilat» atty enbegi negizinde) [The Position of Abu Mansur al-Maturidi on Issues of Faith] (Based on the Work «Kitab al-Tawilat»). Filosofija doktory (Ph.D.) gylymi darezhesin alu ushin дайындалган dissertacija. – Almaty: Nur-Mubarak baspasy, 2016. – 204 b. (in Kaz)

4 Taeb M. Ulamai Deoband [Scholars of Deoband]. – Indija: Darul ulum Deoband, 2012. – 253 b. (in Arabic)

5 Akimhanov A., Abdulkhakim B. Dar-u ulum deoband gulamalarynyn sajasi ustanymy [The Position of Abu Mansur al-Maturidi on Issues of Faith] // Adam alemi. – 2022. – №4(94). – B. 145-168. (in Kaz)

6 Muhitdinov R.S. Deoband oku oryndarynda okylatyn fikh enbekteri [Fiqh Works Taught in Deoband Educational Institutions] // Adam alemi. – 2023. – №3(97). – B. 138-144. (in Kaz)

7 Al-Saharnfuri M.H. Al-Muhannad ala makad akaidi ulamai Dujuband [The Sword on the Disproved Regarding the Beliefs of the Scholars of Deoband]. – Saud Arabija: Al-muhazhir al-madani baspasy. – 125 b. (in Arabic)

8 Absattar D. Ruhaniyat zhane Orkeniet

Әкімханов А.Б., Жәненұлы Ә., Бағашаров Қ.С., Оқан С.

[Spirituality and Civilization]. – Almaty: Atamura baspasy, 2023. – 712 b. (in Kaz)

9 el-Maturidi E. Tevilatü-l-Kuran. / tahkik Vanlıoğlu A. – İstanbul: Mizan yayınevi, 2005. – C. 1. – 464 s. (in Turkish)

10 Hakkı Ünal İ. İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu. – Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012. – 344 s. (in Turkish)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Асқар Болатұлы Әкімханов

қауымдастырылған профессор, PhD, Нұр-Мүбәрак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: akimhan.ilyas@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1835-0597

Әділ Жәненұлы

PhD докторант, Нұр-Мүбәрак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: adilzhanen@gmail.com.

Құдайберді Сабыржанұлы Бағашаров

қауымдастырылған профессор, PhD, СДУ университеті, Қаскелең, Қазақстан, email: kudaiberdi1981@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0051-9163

Самет Оқан

қауымдастырылған профессор, PhD, Нұр-Мүбәрак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: samet_05@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7764-6577

Аскар Болатович Акимханов

ассоциированный профессор, PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: akimhan.ilyas@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1835-0597

Адил Жаненулы

Phd докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казакстан, email: adilzhanen@gmail.com

Кудайберди Сабыржанович Бағашаров

ассоциированный профессор, PhD, СДУ университет, Каскелен, Казахстан, email: kudaiberdi1981@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0051-9163

Самет Оқан

ассоциированный профессор, PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: samet_05@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7764-6577

Askar Akimhanov

Associate Professor, PhD, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: akimhan.ilyas@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1835-0597

Adil Zhanenuly

PhD student, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: adilzhanen@gmail.com

Kudaiberdi Bagasharov

Associate Professor, PhD, SDU University, Kasekelen, Kazakhstan, email: kudaiberdi1981@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0051-9163

Samet Okan

Associate Professor, PhD, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: samet_05@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7764-6577

РОЛЬ РЕЛИГИИ В ДУХОВНОМ МИРЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА

¹Е.К. Касабекова, ²Н.Б. Калкаева, ³И.Д. Курбаншоев

АННОТАЦИЯ

Роль религии в культуре казахского народа является многогранным и значимым аспектом национальной идентичности, который формировался на протяжении веков в контексте развития сложных исторических, социальных и культурных процессов. В условиях глобализации и усиления диалога культур изучение этого компонента становится особенно актуальным, поскольку современное казахстанское общество стремится к укреплению своей культурной идентичности и обращается к духовным корням. Исследование религиозного наследия позволяет не только лучше понять историю, но и актуальные культурные реалии. Ранние религиозные верования на территории современного Казахстана были основаны на анимистических и тотемических практиках. Об этом свидетельствуют такие археологические находки, как наскальные рисунки и ритуальные предметы. Они показывают, что древние жители этих мест почитали силы природы как могущественных духов. Шаманизм, как форма духовной практики, был тесно связан с верой в духов-покровителей. По убеждениям казахов, эти духи управляли природными явлениями и событиями в жизни людей. Несмотря на то, что первые контакты с исламом произошли довольно рано, его реальное и глубокое проникновение в казахскую культуру началось гораздо позже. Важную роль в этом процессе сыграло могущественное государство Золотая Орда, существовавшее в XIII–XIV веках.

Ключевые слова: культура, духовный мир, верование, ислам, мировоззрение, империя, традиция.

¹Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

³ Институт философии, политологии и права имени А. Баховаддинова НАНТ, Душанбе, Таджикистан

Автор-корреспондент:
Касабекова Е.К.
kasabekova1978@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Касабекова Е.К.,
Калкаева Н.Б.,
Курбаншоев И.Д.
Роль религии в духовном мире казахского народа // Адам әлемі. – 2025. – №1(103). – С. 169-178.

Қазақ халқының рухани әлеміндегі діннің рөлі

Аңдатпа. Қазақ халқының мәдениетіндегі діннің рөлі – күрделі тарихи, әлеуметтік және мәдени процестердің даму контекстінде ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық бірегейліктің сан қырлы, маңызды аспектісі болып отыр. Жаһандану және мәдениеттер диалогының нығаюы жағдайында бұл компонентті зерттеу аса өзекті, себебі қазіргі қазақстандық қоғам өзінің мәдени болмысын нығайтуға ұмтылады және рухани тамырға бет бұрады. Діни мұраны зерттеу тарихты ғана емес, қазіргі мәдени болмысын да жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Қазіргі Қазақстан аумағында ертедегі діни наным-сенімдер анимистік және тотемдік тәжірибеге негізделді. Мұны үңгір суреттері мен ғұрыптық заттар сияқты археологиялық олжалар айғақтайды. Олар бұл жерлердің ежелгі тұрғындары табиғат күштерін қуатты рухтар ретінде қайта жаңғыртқанын көрсетеді. Шаманизм рухани тәжірибенің бір түрі ретінде патронаттық рухтарға деген сеніммен тығыз байланысты болды. Қазақтардың наным-сенімдері бойынша, бұл рухтар адамдардың өміріндегі табиғат құбылыстары мен оқиғаларын бақылап отырды. Исламмен алғашқы байланыстар өте ерте болғанына қарамастан, оның қазақ мәдениетіне

шынайы және терең енуі әлдеқайда кеш басталды. Бұл процесте XIII-XIV ғасырларда болған Алтын Орданың қуатты мемлекеті маңызды рөл атқарды.

Кілт сөздер: мәдениет, рухани дүние, наным, ислам, қозқарас, империя, дәстүр.

The Role of Religion in the Spiritual World of the Kazakh People

Abstract. The role of religion in the culture of the Kazakh people is a multifaceted and significant aspect of national identity, which has been formed over the centuries in the context of the development of complex historical, social and cultural processes. In the context of globalization and strengthening of the dialogue of cultures, the study of this component becomes especially relevant, since modern Kazakhstani society strives to strengthen its cultural identity and turns to spiritual roots. The study of religious heritage allows not only to better understand history, but also current cultural realities. Early religious beliefs in the territory of modern Kazakhstan were based on animistic and totemic practices. This is evidenced by such archaeological finds as rock paintings and ritual objects. They show that the ancient inhabitants of these places revered the forces of nature as powerful spirits. Shamanism, as a form of spiritual practice, was closely associated with the belief in patron spirits. According to the beliefs of the Kazakhs, these spirits controlled natural phenomena and events in people's lives. Despite the fact that the first contacts with Islam occurred quite early, its real and deep penetration into Kazakh culture began much later. An important role in this process was played by the powerful state of the Golden Horde, which existed in the 13th-14th centuries.

Key words: Culture, Spiritual World, Belief, Islam, Worldview, Empire, Tradition.

Введение

Культура казахского народа формировалась веками под воздействием множества религиозных и духовных учений, которые пересекались на территории современного Казахстана. Каждая из этих систем вносила свой вклад в мировоззрение и культурную самобытность кочевых племен, живших на бескрайних просторах Евразийской степи. Чтобы лучше понять духовные корни казахской культуры, необходимо проследить за зарождением и развитием основных религиозных верований, которые постепенно стали доминирующими в регионе. Шаманы были не просто целителями и проводниками душ, они занимали важное место в социальной структуре племен. Они не только помогали в лечении болезней и проводили очистительные ритуалы, но и предсказывали будущее, защищали общины от злых духов и обеспечивали успех на охоте. Тенгрианство – это самобытная религиозно-философская система, которая зародилась и развивалась в Центральной Азии в условиях тесного взаимодействия и исторического становления кочевых народов. Со своей стороны, зороастризм – одна из древнейших монотеистических религий мира, возникшая в Древнем Иране благодаря пророку Зороастру (Заратуштре), – оказал значительное влияние на культуру и религиозную жизнь

народов Центральной Азии, включая современные земли Казахстана. Ислам, пришедший в казахские степи преимущественно в суннитской форме ханафитского мазхаба, оказал значительное влияние на общественные и культурные устои. Ханафитский мазхаб, известный своей гибкостью в правовых вопросах и способностью адаптироваться к местным традициям, сыграл ключевую роль в формировании религиозного согласия между различными племенами. Этот процесс способствовал формированию казахской этнической идентичности и культурной интеграции как кочевых, так и оседлых сообществ.

Методология исследования

В статье использованы следующие методы: сравнительно-исторический метод, активно используемый в религиоведении и сравнительно-исторические исследованиях, сравнение различных этапов развития одной религии на разных отрезках времени, многих религий, существующих одновременно, но находящихся на разных этапах развития, структурно-функциональный метод, направленный на раскрытие структуры и функционирования религий, религиозных организаций, культов и типологический метод, позволяющий охарактеризовать исторические типы религий.

Основная часть

Исламизация казахов представляла собой многоэтапный процесс, в ходе которого ислам проникал в регион постепенно. На начальном этапе он распространялся через торговые связи и дипломатические отношения, однако его влияние было поверхностным и ограничивалось принятием отдельных религиозных обычаев. Важную роль в укреплении позиций ислама в регионе сыграли такие суфийские миссионеры и религиозные деятели, как Ахмед Ясави, основатель суфийского ордена Ясавийя. В казахском обществе сложился уникальный сплав традиционных обрядов и исламских традиций, который является результатом многовекового культурного обмена и приспособления религиозных верований. До распространения ислама казахи верили в тенгрианство, почитание духов предков и шаманизм – верования, которые оказали значительное влияние на их восприятие мира и социальную организацию. С приходом ислама многие аспекты этих древних верований не были утрачены, а органично вписались в исламскую религиозную систему, сформировав уникальную форму религиозной культуры. Воздействие ислама на казахские земли усиливалось благодаря разветвлённой сети торговых путей, пролежавших через степные пространства и связывавших их с культурными и религиозными центрами мусульманского мира, такими как Бухара, Самарканд и Хива. Эти города не только играли ключевую роль в экономической жизни региона, но и служили духовно-культурными центрами, оказывая значительное влияние на развитие казахских земель.

Воздействие ислама на казахские земли усиливалось благодаря разветвлённой сети торговых путей, пролежавших через степные пространства и связывавших их с культурными и религиозными центрами мусульманского мира, такими как Бухара, Самарканд и Хива. Эти города не только играли ключевую роль в экономической жизни региона, но и служили духовно-культурными центрами, оказывая значительное влияние на развитие казахских земель. Антропологические исследования, например С.Штыркова, подчеркивают, что шаманизм был не просто набором

ритуалов, а сложной системой знаний о природе и космосе [1, с. 25]. Песнопения и обряды, сохранившиеся до наших дней, демонстрируют глубокую связь древних казахов с окружающей средой. Тенгрианство – это самобытная религиозно-философская система, которая зародилась и развивалась в Центральной Азии в условиях тесного взаимодействия и исторического становления кочевых народов. Эта религия стала особенно популярной в эпоху формирования и возвышения великих кочевых политических образований, таких как Тюркский каганат и Монгольская империя. Период господства этих империй стал важной вехой в истории тенгрианства. В это время вера в Тенгри распространилась и получила институционализацию, что оказало значительное влияние на мировоззрение, общественные практики и культурные традиции народов, населявших бескрайние степи Евразии [2, с. 154].

В основе тенгрианства лежит поклонение Тенгри – высшему божеству, олицетворяющему вечное и бескрайнее небо. Этот небесный бог символизирует высшую силу и порядок во вселенной, а также вечность и неизменность природных законов, которым должны следовать все живые существа [2, с. 12]. Наряду с Тенгри, в этой системе верований важную роль играл культ Умай – духа земли-матери. Умай считалась покровительницей матерей и детей, символом плодородия и защиты жизни. Можно говорить о том, что тенгрианство основано на глубоком уважении и почитании природы как живого организма, в котором люди обязаны соблюдать баланс и гармонию.

Идея гармонии между человеком и природой пронизывала всю жизнь народов, которые поклонялись Тенгри. Следовать законам Тенгри означало не только беречь окружающую среду, но и придерживаться таких высоких нравственных принципов, как преданность предкам и уважение к старшим [2, с. 64].

В кочевых сообществах эти принципы были особенно важны, поскольку социальная структура таких обществ была основана на строгой иерархии. Старейшины играли роль хранителей знаний, традиций и обычаев, и их почитание было неотъем-

лемой частью жизни общины. Соблюдение обычаев и уважение к старшим способствовали сохранению родоплеменных связей и стабильности общества.

Изучая культурные и социальные явления с помощью историко-генетического метода, мы можем лучше понять, как именно элементы тенгрианства повлияли на развитие социальных институтов казахского общества. Одним из ключевых аспектов тенгрианской культуры был культ предков, который имел не только религиозное, но и практическое значение. В условиях кочевого образа жизни, когда выживание зависело от сплоченности рода и рационального использования природных ресурсов, почитание предков рассматривалось как гарантия защиты и благополучия всего сообщества. Эти идеи были тесно связаны с представлениями о защите земли и необходимости поддерживать баланс между использованием ресурсов и их восстановлением.

Символические и культурные аспекты тенгрианства нашли своё отражение в богатом эпическом наследии казахского народа. Одним из наиболее ярких примеров является эпос «Козы Корпеш и Баян-Сулу», который представляет собой воплощение тенгрианских представлений о чести, мужестве и любви. Это произведение передаёт важнейшие ценности: верность, смелость и готовность к самопожертвованию ради блага общества [3, с. 143].

Историко-культурный анализ подобных эпических произведений позволяет выявить, как через фольклор передавались из поколения в поколение идеи, сформировавшие основу общественного сознания. В эпических текстах можно увидеть отражение веры в предопределённость судеб, обусловленную волей Тенгри, а также важность поддержки предков и духов-покровителей в трудные моменты жизни.

В повседневной жизни тенгрианские обряды и ритуалы занимали центральное место в кочевой культуре. Они включали в себя посвящения, поминовение предков, жертвоприношения и молитвы, которые проводились на открытых пространствах, таких как священные горы или водоёмы.

Кочевники верили, что природные объекты обладают особой духовной силой и могут влиять на благополучие лю-

дей. Взаимодействие с такими священными местами требовало соблюдения определённых обычаев, что способствовало формированию уважительного отношения к окружающему миру.

Со своей стороны, зороастризм – одна из древнейших монотеистических религий мира, возникшая в Древнем Иране благодаря пророку Зороастру (Заратуштре), – оказал значительное влияние на культуру и религиозную жизнь народов Центральной Азии, включая современные земли Казахстана.

На рубеже I тысячелетия до нашей эры, в эпоху активного культурного обмена между народами Центральной Азии и Иранского плато, зороастрийские идеи и традиции распространились среди различных этнических групп, в том числе и среди предков современных казахов. Зороастризм, религиозное учение, базирующееся на концепции вечной борьбы между двумя первичными силами, добром, олицетворяемым божеством Ахура-Маздой, и злом, воплощённым в Ангра-Майнью (Аримане), оказало глубокое влияние на мировоззрение народов, населявших степные регионы [4, с. 152]. Эта дуалистическая концепция, противопоставляющая свет тьме, праведность лжи, сформировала морально-этические устои последователей зороастризма и проникла в их космологические представления, закрепившись в традициях, фольклоре и ритуалах, сохранившихся среди казахских племён. Зороастрийская концепция борьбы сил света и тьмы нашла яркое отражение в казахских сказаниях и мифах, где герои часто вступают в схватку с демоническими существами. Эта традиция борьбы добра со злом стала основой устных и письменных преданий, подчёркивающих необходимость выбора между праведным и порочным путём.

В казахских преданиях также прослеживается влияние зороастрийского символизма, в частности, в особом отношении к огню, который почитается как символ божественного света и чистоты. В зороастризме огонь воспринимается как священный и неугасимый символ, что нашло отражение в обрядовых традициях и отношении казахских племён к природным стихиям.

В ходе археологических изысканий,

проведённых на территории Жетысу, известной также как Семиречье, и в других регионах Казахстана, были обнаружены следы зороастрийских храмов, относящихся к раннему периоду античности. Эти культовые сооружения служили местом проведения ритуалов, в ходе которых жрецы поддерживали священные огни и, возможно, хранили сакральные тексты, связанные с «Авестой» – священным писанием зороастрийцев [5].

Эти открытия свидетельствуют о тесной взаимосвязи степных культур с иранскими религиозными традициями, а также подтверждают взаимное влияние между оседлыми и кочевыми народами региона. Несмотря на то что зороастризм получил широкое распространение в Центральной Азии, эта религиозная система не смогла полностью интегрироваться в культуру кочевых народов, включая казахов. Одной из причин этого было предпочтение кочевых сообществ религиям, которые основывались на более органичных и природоориентированных культах, таких как тенгрианство.

Тенгрианство, с его почитанием Неба и гармонии с природой, в большей степени соответствовало потребностям и мировоззрению кочевников, которые зависели от окружающей среды и вели образ жизни, требующий постоянных перемещений. Однако, несмотря на то, что зороастрийские верования и обряды были вытеснены другими религиозными системами, их влияние на культуру и обычаи казахов всё ещё ощущается. Одним из таких проявлений является почитание огня, которое до сих пор присутствует в различных обрядах, таких как празднование Наурыза. В этот день в домах зажигают огонь, который символизирует обновление и очищение.

Кроме того, следы зороастрийского культа огня можно обнаружить в бытовых и семейных традициях казахов. Огонь рассматривается как источник благополучия и защиты, что свидетельствует о культурной преемственности и синкретизме различных религиозных систем. Процесс перехода к исламу на территории современного Казахстана был долгим и сложным, он длился несколько веков и оказал значительное влияние на общественную и культурную жизнь казахских кочевников.

В IX–XII веках регион находился на пе-

ресечении важных торговых путей, таких как Великий шелковый путь, что способствовало активному культурному и религиозному взаимодействию между оседлыми и кочевыми народами Центральной Азии. Ислам распространялся благодаря контактам с развитыми мусульманскими государствами, такими как Хорезм и Самарканд, а также через взаимодействие с исламскими торговцами и миссионерами [6].

Принятие ислама в этом регионе происходило постепенно и сопровождалось трудностями, связанными с адаптацией кочевых традиций к новым религиозным предписаниям. Ислам, пришедший в казахские степи преимущественно в суннитской форме ханафитского мазхаба, оказал значительное влияние на общественные и культурные устои. Ханафитский мазхаб, известный своей гибкостью в правовых вопросах и способностью адаптироваться к местным традициям, сыграл ключевую роль в формировании религиозного согласия между различными племенами. Этот процесс способствовал формированию казахской этнической идентичности и культурной интеграции как кочевых, так и оседлых сообществ.

Исламизация казахов представляла собой многоэтапный процесс, в ходе которого ислам проникал в регион постепенно. На начальном этапе он распространялся через торговые связи и дипломатические отношения, однако его влияние было поверхностным и ограничивалось принятием отдельных религиозных обычаев. Важную роль в укреплении позиций ислама в регионе сыграли такие суфийские миссионеры и религиозные деятели, как Ахмед Ясави, основатель суфийского ордена Ясавийя.

Суфизм, с его акцентом на мистическом опыте и личной духовной практике, предлагал более гибкий и доступный подход к религиозной жизни, что было особенно привлекательно для кочевых народов, чьи мировоззренческие установки сохраняли элементы шаманизма и тенгрианства. Учение Ясави, основанное на принципах любви, самоотречения и внутренней чистоты, стало популярным среди кочевников благодаря своей способности сочетаться с традиционными верованиями. В своих поэтических произведениях и проповедях Ясави использовал образы и

метафоры, понятные и близкие казахскому народу, что способствовало распространению ислама в степях.

Суфийские ордена, как упомянутый ранее Ясавийя, не только создавали религиозные центры и мазары, но и формировали духовные центры, которые способствовали передаче культурных ценностей [7, с. 13]. Такие мазары, как мавзолей Ахмеда Ясави в Туркестане, стали важными культурными и духовными символами региона [7, с. 20].

Суфийская практика также способствовала синкретизации ислама с местными верованиями и обрядами. Многие традиционные элементы, как к примеру культ предков, обряды и ритуалы, были адаптированы и вписаны в рамки мусульманской этики. Это обеспечило их сохранение и преемственность, а также способствовало формированию уникальной культурной идентичности региона [7, с. 10].

Влияние ислама на казахскую культуру оказало значительное воздействие на различные аспекты общественной жизни. Правовые нормы, регулирующие семейные отношения, вопросы наследования и общественного управления, постепенно приобрели исламскую форму. В результате сформировались мусульманские традиции – обряды бракосочетания (никах), похоронные ритуалы и празднование религиозных праздников, например, Курбан-айт.

Однако многие элементы старых верований не исчезли бесследно, а органично вписались в исламскую практику, образуя уникальное синкретическое явление в религиозной жизни. Антропологические исследования, проведённые доктором Карлыгаш Есеновой, подчёркивают, что казахский ислам представляет собой уникальное сочетание религиозных представлений, в котором до сих пор присутствуют элементы тенгрианства, шаманизма и зороастрийских ритуалов.

Одним из ярких примеров подобного синкретизма является почитание священных мест, где кочевники, исповедующие ислам, одновременно поклонялись духам своих предков. Многие традиции, связанные с огнём и водой, были переосмыслены в контексте исламской религии, но сохранили свою ритуальную значимость.

Такие праздники, как Наурыз, продол-

жали отмечаться, но получили исламскую символику и обряды очищения. Великие переселения народов и последующие исторические завоевания оставили глубокий след в культурном и религиозном развитии казахского общества. Эти события сыграли ключевую роль в формировании уникального религиозного и культурного ландшафта степного региона. Здесь традиционные верования, ислам и разнообразные влияния извне слились в единое целое, создавая неповторимую атмосферу, которая до сих пор царит в этих землях.

Одним из наиболее значимых факторов, повлиявших на религиозную жизнь, стали масштабные перемещения народов, вызванные кочевыми племенами и нашествием монголов во главе с Чингисханом в XIII веке. Монгольские завоевания оставили глубокий след на территории Казахстана, изменив не только политическую, но и духовную картину региона. Монголы принесли с собой свои религиозные воззрения, среди которых особое место занимало тенгрианство – вера в Небо (Тенгри) как в верховного бога [8, с. 114]. Это религиозное учение имело много общего с уже существующими верованиями тюркских народов, включая казахов, и способствовало сохранению и адаптации местных традиций.

Несмотря на разрушения и страдания, которые принесли монгольские завоевания, Чингисхан и его потомки придерживались политики религиозной терпимости. Исторические источники свидетельствуют о том, что в империи Чингисхана с уважением относились к различным религиям, включая буддизм, христианство, ислам и тенгрианство.

Такая религиозная терпимость способствовала созданию благоприятной среды для развития ислама, несмотря на то, что традиционные кочевые культуры продолжали доминировать. В условиях стабильности, обеспечиваемой монгольским правлением, ислам начал активно распространяться среди кочевых племен.

Л.Н. Гумилев, известный историк и этнолог, обратил внимание на то, что под властью монголов в Центральной Азии сложился уникальный тип религиозного синкретизма [9, с. 365]. Монголы, завоевав регион, не навязывали свои религиозные традиции, что способствовало со-

существованию и взаимопроникновению различных верований. Постепенно ислам стал официальной религией, однако тенгрианство и другие народные верования продолжали жить в повседневной практике. Этот синкретизм обеспечил устойчивость кочевого общества, позволив ему адаптироваться к новым условиям и сохранить свою культурную идентичность.

Золотая Орда – одно из государств, возникших после распада Монгольской империи, – внесла значительный вклад в процесс становления ислама в Казахстане. Важной вехой в истории этого региона стало принятие ислама ханом Узбеком в XIV веке [10]. Хан Узбек активно способствовал распространению ислама в качестве государственной религии. Благодаря его усилиям было построено множество мечетей, медресе (религиозных школ) и создана правовая система, основанная на шариате. Это способствовало укреплению ислама и приданию ему более структурированной формы, что, в свою очередь, оказало значительное влияние на образование и культурное развитие казахских племен. Строительство мечетей и появление образовательных учреждений не только способствовали распространению исламских знаний, но и стали мощными стимулами для развития письменности и культуры в целом. Религиозные школы, известные как медресе, превратились в центры обучения не только религиозным дисциплинам, но и светским наукам, таким как математика, астрономия, медицина и литература.

Результатом этого стало формирование богатого культурного наследия, включающего не только письменные памятники, но и развитые формы устного народного творчества: эпосы и сказания. Влияние Золотой Орды и принятие ислама не привели к полному исчезновению традиционных верований и обычаев у казахов. Даже после исламизации многие казахские обряды и традиции оставались тесно связанными с тенгрианством и шаманизмом. Например, культ предков продолжал существовать наряду с исламскими молитвами и обрядами. Шаманы по-прежнему занимали важное место в жизни кочевых общин, выступая в роли целителей и духовных наставников. Не-

которые исламские обряды, как например празднование Курбан-айта, адаптировались к традиционным формам и включали элементы местных верований.

Заключение

Процесс исламизации казахских земель представляет собой важный этап в культурно-историческом развитии народов, проживавших на территории современного Казахстана. Этот процесс был сложным и многогранным, он характеризовался постепенным и неравномерным проникновением исламской религиозной традиции в жизнь кочевых племён. Первые контакты с исламскими верованиями относятся к VIII веку, когда арабские войска под предводительством полководца Кутейбы ибн Муслима начали совершать военные походы в Среднюю Азию, стремясь распространить ислам на восток. Однако эти завоевательные кампании не привели к мгновенной и повсеместной исламизации населения [11].

Несмотря на то, что первые контакты с исламом произошли довольно рано, его реальное и глубокое проникновение в казахскую культуру началось гораздо позже. Важную роль в этом процессе сыграло могущественное государство Золотая Орда, существовавшее в XIII–XIV веках.

В начале XIV века хан Узбек принял ислам в качестве государственной религии, что стало значительным историческим событием, оказавшим влияние на всё кочевое население региона. Поддержка ислама со стороны правящей элиты способствовала формированию религиозных традиций, которые стали неотъемлемой частью общественной жизни. Распространение ислама в степи происходило через политическое давление и покровительство правителей, которые поддерживали мусульманских священнослужителей и создавали благоприятные условия для распространения исламского вероучения [12].

Воздействие ислама на казахские земли усиливалось благодаря разветвлённой сети торговых путей, пролежавших через степные пространства и связывавших их с культурными и религиозными центрами мусульманского мира, такими как Бухара, Самарканд и Хива. Эти города не только играли

ключевую роль в экономической жизни региона, но и служили духовно-культурными центрами, оказывая значительное влияние на развитие казахских земель.

Торговые связи, дипломатические миссии и культурный обмен способствовали распространению письменной культуры, арабской письменности и исламской литературы среди казахских племён. Исламские богословы, прибывавшие из центров мусульманского мира, вносили свой вклад в религиозное просвещение, что постепенно укрепляло позиции ислама в регионе. Однако вплоть до конца XIX века ислам в среде казахов сохранял статус народной религии. Это было обусловлено кочевым образом жизни, который препятствовал формированию институционализированных религиозных структур, характерных для оседлых обществ.

Религиозные практики казахов отличались ярко выраженным синкретизмом, объединяя исламские догматы с древними тенгрианскими верованиями и шаманистскими ритуалами. Исламская теология адаптировалась к кочевому образу жизни, позволяя гармонично сочетать традиционные обычаи с исламскими обрядами.

Этнограф и историк Т.Султанов отмечает, что исламизация казахов не была линейным и однородным процессом: кочевники восприняли ислам как важный аспект своей культурной идентичности, но при этом сохранили многие элементы древних религиозных традиций [13, с. 245]. В целом и целом, интеграция ислама в культуру казахов представляла собой сложный процесс, обусловленный множеством факторов, начиная от завоевательных походов и политических решений и заканчивая культурным обменом и торговлей. Ислам не только укрепил общественные и культурные институты, но и оказал значительное влияние на развитие казахской письменности, права и философии, придавая кочевому сообществу особую специфику в контексте общетюркского мира.

В казахском обществе сложился уникальный сплав традиционных обрядов и исламских традиций, который является результатом многовекового культурного обмена и приспособления религиозных верований. До распространения ислама казахи верили в тенгрианство, почитание

духов предков и шаманизм – верования, которые оказали значительное влияние на их восприятие мира и социальную организацию. С приходом ислама многие аспекты этих древних верований не были утрачены, а органично вписались в исламскую религиозную систему, сформировав уникальную форму религиозной культуры.

Этот процесс... исламизации казахов протекал постепенно и неравномерно, что позволило традиционным верованиям сохраниться и гармонично вписаться в новую религию. Одним из ярких примеров такого объединения стал обряд жертвоприношения (курбан шалу).

В современном виде этот обряд включает в себя элементы мусульманского Курбан-байрама, но при этом в нём прослеживаются отголоски древнего ритуала почитания духов предков. Жертвенное животное символизирует благодарность высшим силам за защиту и благополучие. Этот обряд ярко выражает связь кочевой культуры с идеями о поддержке предков и духовной благосклонности, что является неотъемлемой частью мировоззрения казахов. Обряды, связанные с жизненным циклом человека, также претерпели изменения. В результате исламизации эти обряды стали включать в себя такие обязательные исламские элементы, как чтение Корана и соблюдение ритуальной чистоты. Однако они по-прежнему были наполнены важными традиционными чертами.

Например, свадебные церемонии (той) объединяют исламские религиозные элементы, включая молитвы и благословения, с древними обычаями, такими как традиционные благословения (бата) старейшин рода. Эти элементы символизируют уважение к старшему поколению и духовное единение общины, что свидетельствует о стойкости клановой и племенной культуры.

Похоронные обряды также представляют собой яркий пример такого синкретизма. В соответствии с исламскими традициями, погребальные церемонии включают чтение специальной молитвы (жаназанамаз) и упоминание имени Аллаха. Однако наряду с этим сохраняются и древние ритуальные элементы – поминальные мероприятия на сороковой день после смерти (қырық), что перекликается с представлениями о духовном перерождении.

Вера в связь с душами умерших предков находит отражение в поминальных церемониях и обрядах, которые проводятся с целью почтения памяти ушедших и обеспечения их благосклонности. Этнограф С.Абжанов подчеркивает, что в казахской культуре ислам воспринимался не только как религиозная доктрина, но и как комплекс духовно-нравственных норм [14]. Эти нормы способствовали поддержанию морального порядка и укреплению социальных связей в обществе.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках финансирования КН МНВО РК (BR21882428 «Влияние и перспективы ислама как духовно-культурного, политического, социального явления в постнормальные времена: опыт стран Ближнего Востока и Центральной Азии»).

Список литературы

1 Штырков С.А. Религиозная жизнь в современном мире: антропологические очерки. – Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2014. – 320 с.

2 Федорова Л.В., Абаев В.Н., Безертинов Р.Н., Андреев-Тэрис Л.А. Основы тенгризма. – Казань: Фонд изучения тенгрианства, 2011. – 200 с.

3 Кумеков Б.Е. Тенгрианство и его отражение в казахском эпосе. – Алматы: Издательство «Фылым», 2001. – 256 с.

4 Бойс Мэри. Зороастрийцы: Верования и обычаи. – Москва: Наука, 1987. – 400 с.

5 Сидоренко С. А. Исследования зороастрийских храмов на территории Центральной Азии // *Universum: Социальные науки: электрон. журн.* – 2023. – № 11. // [Электронный ресурс] URL: <https://7universum.com/ru/social/archive/item/9507> (дата обращения: 20.11.2024).

6 История духовной культуры тюркских народов // [Электронный ресурс] URL: <https://kitaphana.kz/refrus/155-istoria/2015-duhovnaya-kultura-tyurkskih-narodov.html> (дата обращения: 20.11.2024).

7 Абилова Б.И., Рысбекова Ш.С. Суфизм в Центральной Азии // *Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии.* – 2018. – №1 (64). – С. 13–20.

8 Городовикова Л. В. Тенгрианство в истории и культуре nomadov Центральной Азии // *Новые исследования Тувы.* – 2022. – №3. – С. 114–128.

9 Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М.: Мысль, 1989. – 544 с.

10 Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы евразийских степей. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2000. – 352 с.

11 История Казахстана. Верования и религия тюрков // [Электронный ресурс] URL: <https://ibrain.kz/ru/istoriya-kazahstana/verovaniya-i-religiya-tyurkov> (дата обращения: 20.11.2024).

12 Верования казахов // [Электронный ресурс] URL: <https://mysl.kazgazeta.kz/news/6463> (дата обращения: 20.11.2024).

13 Султанов Т. И. Кочевые общества Средневекового Казахстана (VI – начало XIX века). – Алматы: Дайк-Пресс, 2003.

14 Абжанов Х. Социализм и культура Казахстана. – Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова, 2001. – 284 с.

Transliteration

1 Shtyrkov S.A. Religioznaja zhizn' v sovremennom mire: antropologicheskie ocherki [Religious life in the modern world: anthropological essays]. – Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2014. – 320 s. (in Russ)

2 Fedorova L.V., Abaev V.N., Bezertinov R.N., Andreev-Tjeris L.A. Osnovy tengrizona [Basics of Tengrism]. – Kazan': Fond izuchenija tengrianstva, 2011. – 200 s. (in Russ)

3 Kumekov B.E. Tengriantstvo i ego otrazhenie v kazahskom jepose [Tengrism and its reflection in the Kazakh epic]. – Almaty: Izdatel'stvo «Fylym», 2001. – 256 s. (in Russ)

4 Bojs Mjeri. Zoroastrijcy: Verovaniya i obychai [Zoroastrians: Beliefs and Customs]. – Moskva: Nauka, 1987. – 400 s. (in Russ)

5 Sidorenko S. A. Issledovanija zoroastrijskih hramov na territorii Central'noj Azii [Research of Zoroastrian temples in the territory of Central Asia] // *Universum: Social'nye nauki: jelektron. zhurn.* – 2023. – № 11. // [Elektronnyj resurs] URL: <https://7universum.com/ru/social/archive/item/9507> (data obrashhenija: 20.11.2024). (in Russ)

6 Istorija duhovnoj kul'tury tjurkskih narodov [History of the spiritual culture of the Turkic peoples] // [Elektronnyj resurs] URL:<https://kitaphana.kz/refrus/155-istoria/2015-duhovnaya-kultura-tyurkskih-narodov.html> (data obrashhenija: 20.11.2024). (in Russ)

7 Abirova B.I., Rysbekova Sh.S. Sufizm v Central'noj Azii [Sufism in Central Asia] // *Vestnik KazNU. Serija filosofii, kul'turologii i politologii.* – 2018. – №1 (64). – С. 13–20. (in Russ)

8 Gorodovikova L. V. Tengriantstvo v istorii i kul'ture nomadov Central'noj Azii [Tengrianism

in the History and Culture of the Nomads of Central Asia] // *Novye issledovaniya Tuvy*. – 2022. – №3. – S. 114–128. (in Russ)

9 Gumil'ov L.N. *Drevnjaja Rus' i Velikaja Step'* [Ancient Rus' and the Great Steppe]. – M.: Mysl', 1989. – 544 s. (in Russ)

10 Kljashpornyj S. G., Sultanov T. I. *Gosudarstva i narody evrazijskikh stepej* [States and Peoples of the Eurasian Steppes]. – SPb.: Peterburgskoe vostokovedenie, 2000. – 352 s. (in Russ)

11 *Istorija Kazahstana. Verovaniya i religija tjurkov* [History of Kazakhstan. Beliefs and Religion of the Turks] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://ibrain.kz/ru/istoriya-kazahstana/>

verovaniya-i-religiya-tyurkov (data obrashhenija: 20.11.2024). (in Russ)

12 *Verovaniya kazahov* [Beliefs of the Kazakhs] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://mysl.kazgazeta.kz/news/6463> (data obrashhenija: 20.11.2024). (in Russ)

13 Sultanov T. I. *Kochevyje obshhestva Srednevekovogo Kazahstana* (VI – nachalo XIX veka) [Nomadic societies of Medieval Kazakhstan (VI - early XIX centuries)]. – Almaty: Dajk-Press, 2003. (in Russ)

14 *Abzhanov H. Socializm i kul'tura Kazahstana* [Socialism and culture of Kazakhstan]. – Almaty: Institut istorii i jetnologii im. Ch. Ch. Valihanova, 2001. – 284 s. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Еңлік Құралғазықызы Қасабекова

аға ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: kasabekova1978@mail.ru

Несибели Бакитовна Калкаева

юриспруденция кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, email: nesibeli77@mail.ru

Илхом Джумахонович Курбаншоев

заведующий отделом философских проблем религии, доцент, кандидат философских наук, Институт философии, политологии и права имени А.Баховаддинова НАНТ, Душанбе, Таджикистан, email: ilhom67_67@mail.ru

Енлик Қуралғазықызы Касабекова

старший научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведение КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: kasabekova1978@mail.ru

Несибели Бакитовна Калкаева

ассоциированный профессор кафедры юриспруденции, кандидат юридических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: nesibeli77@mail.ru

Илхом Джумахонович Курбаншоев

дін философиясы мәселелері кафедрасының меңгерушісі, доцент, философия ғылымдарының кандидаты, А.Баховаддинов атындағы Тәжікстан Ұлттық ғылым академиясы Философия, саясаттану және құқық институты, Душанбе, Тәжікстан, email: ilhom67_67@mail.ru

Yenglik Kassabekova

Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: kasabekova1978@mail.ru

Nessibeli Kalkayeva

Associate professor of the Department of Jurisprudence, Candidate of Legal Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, email: nesibeli77@mail.ru

Ilhom Kurbonshoev

Head of the Department of Philosophical Problems of Religion, Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, A. Bahovaddinov Institute of Philosophy, Political Science and Law, National Academy of Sciences of Tajikistan, Dushanbe, Tajikistan, email: ilhom67_67@mail.ru

Мерейтойлар. Мезгілдер. Оқиғалар *
Юбилей. Даты. События

**Памяти Ученого и Философа – Сартаевой Раушан Султановны
(1959-2025)**

8 февраля трагическая новость пришла в наш Институт: на 66 году жизни ушла Сартаева Раушан Султановна. Редакционный коллектив журнала «Адам әлемі» выражает свои искренние соболезнования в связи с невозможной утратой для родных, близких и коллег, многие из которых стали в течение жизни Раушан Султановны друзьями.

Наша коллега родилась 12 марта 1959 года в городе Алма-Ата, КазССР. За свой жизненный путь Раушан Султановна безустанно искала знания, благодаря которым внесла свой вклад в отечественную философию, что подтверждают не только ее глубокие труды, но и многочисленные звания, присвоенные ей в кругу ученых: кандидат философских наук, ассоциированный профессор (доцент), иностранный член-корреспондент Российской академии естественных наук (РАЕН), член-корреспондент Петровской академии наук и искусств (ПАНИ) с 2018 года, лауреат Международной экологической премии «Ecoworld-2019» в номинации «Экологическое образование, просвещение, культура». Главный научный сотрудник Центра философии и социологии Института философии, политологии и религиоведения Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Широчайший круг научных интересов – современная онтология, феномены информации и духовности, социокультурное развитие, устойчивое экологическое развитие и экологический императив, проблемы идентичности, философия робототехники, философия культуры, социальная философия, философия политики, философия права – наряду с жизненной энергией Раушан Султановны побуждали ее неутомимо учиться, исследовать, раскрывать новые прочтения на стыке философии и экологии, биологии и законов бытия, онтологических и правовых закономерностей.

Живой интерес к миру и целеустремленность определили жизненный путь Раушан Султановны. Много сил было вложено ею в развитие казахстанской философии и в целом гуманитаристики. Раушан Султановна участвовала в международных научно-исследовательских инициативах: выступала докладчиком на XXIII и XXIV Всемирных философских конгрессах – в г. Афины (2013) и в г. Пекин (2018).

Публикации нашей коллеги также имеют широкий географический охват: она приняла участие в работе более 80 международных, республиканских научных, научно-теоретических, научно-практических конференций, круглых столов, Всемирных, республиканских, зарубежных конгрессов.

Плодотворная научная работа Раушан Султановны вылилась в более 200 опубликованных материалов, в том числе: 2 личные монографии, более 15 коллективных монографий, более 190 научных статей и более 20 статей в СМИ, в том числе 5 статей в журналах списка Scopus.

Безусловно, такое богатое и многоуровневое философское наследие будет служить своего рода «дорожной картой» для последующих поколений исследователей, будет интерпретироваться и вдохновлять будущие научно-философские искания не только в пределах нашей страны, но и в мировом философском дискурсе.

Светлая память нашей дорогой Раушан Султановне. Ее жизненный и научный путь будет всегда примером для молодого поколения ученых Казахстана.

АДАМ ӘЛЕМІ

Жылына төрт рет шығады

Издается четыре раза в год

Редакция мекен-жайы:

050010,
Алматы қаласы,
Шевченко көшесі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия,
саясаттану және дінтану
институты» ШЖҚ РМК

Адрес редакции:

050010,
город Алматы,
улица Шевченко, 28
РГП на ПХВ «Институт философии,
политологии и религиоведения»
КН МНВО РК

Меншік иесі: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты»
шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік
кәсіпорны (Алматы қ.)

Собственник: Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного
ведения «Институт философии, политологии и религиоведения»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования
Республики Казахстан (г. Алматы)

*Басылып отырған материал
авторларының көзқарасымен редакция
алқасының пікірі сәйкес келмеуі мүмкін.*

*Журналда жарияланған
материалдардың, деректердің,
айғақтардың, тәсімдердің, сандық
көрсеткіштердің, жарнамалардың
растығы авторлардың жауапкершілігінде.*

*Журналдағы деректерді
найдаланғанда туннұсқаға сілтеме
жасау міндетті.*

*Мнение редакционной коллегии
может не совпадать с точкой зрения
авторов публикуемых материалов.*

*За достоверность публикуемых
в журнале материалов, сведений,
фактов, схем, цифровых данных,
рекламы ответственность несут
авторы.*

*При использовании материалов,
опубликованных в журнале, ссылка на
источник обязательна.*

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова** Дизайн и верстка

Теруге 12.03.2025 ж. берілді. Басуға 18.03.2025 ж. қол қойылды.
Таралым 500 дана. Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 11,25.
Тапсырыс № 83.

ЖК «ИМПУЛЬС» баспасында басылып шығарылды.
Қаскелең қ., ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл көшесі, 35 үй.

Сдано в набор 12.03.2025 г. Подписано в печать 18.03.2025 г.
Тираж 500 экз. Формат 70x1001/16. Уч. изд. л. 11,25.
Заказ № 83.

Отпечатано в типографии ИП «ИМПУЛЬС»
г. Каскелең, улица ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл, дом 35.